

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

3/2010.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2011.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

*Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief*

Др Миле Бјелајац

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Мира Радојевић

Др Дубравка Стојановић

Др Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)

Др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Гајгер (Загреб)

Др Светозар Рајак (Лондон)

*Секретар редакције –
Editorial secretary*

Др Петар Драгишић

Лектура

Јелица Војиновић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира
Министарство просвете и науке
Републике Србије

АУТОРИ

Доц др Јарослав Валеријанович Вишњаков

Катедра за општу и националну историју
МГИМО (У) МИД Руске федерације

Проф. др Спиридон Сфетас

Аристотелов универзитет, Солун

Мр Бојан Симић,

истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије

Александар Стојановић,

истраживач приправник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Денис Бећировић,

професор
Филозофски факултет, Тузла

Др Драган Богетић,

научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др Мирослав Свирчевић,

виши научни сарадник
Балканолошки институт САНУ

На основу мишљења Министарства просвете и науке Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS

3/2010.

ЧЛАНЦИ Articles

- Јарослав ВАЛЕРИЈАНОВИЧ ВИШЊАКОВ*
МАКЕДОНСКИ ПОКРЕТ И ПРЕВРАТ У СРБИЈИ 29. МАЈА 1903.
The Macedonian Movement and the Upheaval of May 29, 1903
in Serbia 7
- Dr Spiridon SFETAS*
PROGLAŠENJE NEZAVISNOSTI BUGARSKE (22. IX – 5. X 1908)
I NJEGOVO ODJEK U GRČKOJ
Bulgaria's Proclamation of Independence (22 September /5 October
1908) and its Impact on Greece. 24
- Mr Bojan SIMIĆ*
RADIO IN SERVICE OF THE STATE PROPAGANDA DURING
THE 1930'S, CASES OF POLAND, YUGOSLAVIA AND BULGARIA
Радио у служби државне пропаганде током 30-их година 20. века.
Случајеви Пољске, Југославије и Бугарске 37
- Александар СТОЈАНОВИЋ*
ПРОЈЕКАТ ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ ЗЕМЉЕ ПО СРПСКОМ
ЦИВИЛНОМ/КУЛТУРНОМ ПЛАНУ (1942–1944)
Industrialization Project in Serbian civil/cultural Plan (1942–1944) ... 55
- Dr sci. Denis BEĆIROVIĆ*
KOMUNISTIČKA VLAST I SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U
BOSNI I HERCEGOVINI (1945–1955) – PRITISCI, NAPADI,
HAPŠENJA I SUĐENJA
The Communist Authorities and the Serbian Orthodox Church in
Bosnia-Herzegovina (1945–1955) – Pressure, Attacks,
Arrests and Trials 74
- Dr Dragan BOGETIĆ*
JUGOSLAVIJA I SVETSKO TRŽIŠTE KAPITALA.
AMERIČKA FINANSIJSKA PODRŠKA JUGOSLOVENSKIM
RAZVOJNIM PROGRAMIMA KRAJEM 50-TIH GODINA
Yugoslavia and the World Capital Market
American Financial Support to Yugoslav Development
Programs in Late 1950s 89

ИСТОРИОГРАФИЈА

Historiography

Др Мирослав СВИРЧЕВИЋ

О ИСТОРИЈИ СРБА: ФОРМЕ РЕВИЗИОНИСТИЧКИХ
ТРЕНДОВА У СВЕТУ 1990-их, поводом књиге Philip J. Cohen,
Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History, Texas
A & M University Press, 1996. 103

ГРАЋА

Sources

Др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

„НИЈЕ ТО БОРБА ЗА ВЛАСТ ИЗМЕЂУ ПОЈЕДИНИХ ЛИЦА,
ВЕЋ КОНФЛИКТИ ИЗМЕЂУ ИДЕЈА И ТРЕНДОВА...“
СОВЈЕТСКО ВИЂЕЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ТРАНСФОРМАЦИЈА
У ЈУГОСЛАВИЈИ 1966–1968. 115

Александар ЛУКИЋ

ИЗ РАТНЕ ПРЕПИСКЕ ЉУБОМИРА СТОЈАНОВИЋА
ЧЕТИРИ ПИСМА НИКОЛИ СТОЈАНОВИЋУ 1917. И 1918. 126

ПРИКАЗИ

Reviews and Critiques

Pål Kolstø (ed) *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts*,
Burlington: Ashgate, 2009. (*Branislav RADELJIĆ*) 141

Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944;*
лексикон личности-слика једне забрањене епохе, Београд,
2009. (*Александар СТОЈАНОВИЋ*) 144

История на народна република България. Режимът и
обществото, (под обща редакция на Ивайло Знеполски),
Институт за изследване на близкото минало, София, 2009.
(*Мр Оливера МАРКОВИЋ*) 150

Piter Berk, *Osnovi kulturne istorije*, Clio, Beograd, 2010.
(*Srdan MILOŠEVIĆ*) 157

Слободан Селинић, Душан Бајагић, <i>Југославија и свет 1945–1950. Хронологија</i> , ИНИС, Београд, 2010. (Александар ЛУКИЋ)	162
Драгомир Бонцић, <i>Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950–1960</i> , Београд, 2010. (Др Слободан СЕЛИНИЋ) ..	163
Томас Бургентал, <i>Дете среће. Сећање дечака који је преживео Аушвиц</i> , Београдски центар за људска права, Београд, 2010. (Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ)	168
Bogdan Trifunović, <i>Život pod okupacijom: čačanski okrug 1915–1918</i> , Čačak, 2010. (Dejan ZEC)	171
Душан Р. Бајагић, <i>Управљање Министарством просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца</i> , ИНИС, Београд, 2009. (Јелена ПЕТАКОВИЋ)	173

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific Events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

<i>Мр Милан СОВИЉ</i> Научна конференција: <i>České, slovenské a československé dějiny 20. století VI. 22 – 23. března 2011</i> , Hradec Králové, Česká republika	177
<i>Мр Милан СОВИЉ</i> Четврти научни скуп чешких балканолога, Праг, 5. април 2011. године	178
<i>Мр Милан СОВИЉ</i> Тромесечни студијски боравак у Братислави, Словачка република (1. 2. 2011 – 30. 4. 2011)	180

УДК 94:327(470:497)"1903"
94(497.11)"1903"

Јарослав ВАЛЕРИЈАНОВИЧ ВИШЊАКОВ
Катедра за општу и националну историју
МГИМО (У) МИД Руске федерације

МАКЕДОНСКИ ПОКРЕТ И ПРЕВРАТ У СРБИЈИ 29. МАЈА 1903.

АПСТРАКТ: *Тему рада представља политички развој Србије на почетку XX века виђен очима руских сведока-дипломата, војних и обавештајних представника. Аутор њихове податке сматра круцијалним за разумевање разлога и карактера политичке кризе у Србији која је довела до преврата 29. маја 1903.*

Кључне речи: *Србија, Русија, Македонија, 1903, Мајски преврат, Илинденски устанак, агентура.*

У политичкој историји Балкана 1903. се сматра јасном границом. Као резултат крвавог преврата дошло је до смене владајућег режима Обреновића. Свега два месеца после београдских догађаја, у Македонији је избио устанак, назван по дану његовог почетка (20. јула/2. августа – Свети Илија) Илинденским.

Узроци формирања и деловања македонских револуционарних организација су били предмет посебних истраживања.¹ Почетком XX века

¹ О томе видети: Р. П. Гришина, *Лици модернизацији в Болгарији. (Бег трусцој по пересеченной местности*, Москва, 2008; М. Л. „Јамбаев, Македония в 1877–1912 гг.“, *В порохом погребен Европы 1878–1912*, Москва, 2003; Д. О. Лабаури, „Идеология македонизма 1886–1903 годах“, *Славяноведение* № 3, 2005, стр. 22–37. Исти, *Болгарское национальное движение в Македонии и Фракии в 1894–1908 гг.: идеология, программа, практика политической борьбы*, София, 2008. Током деведесетих година XIX века на македонској политичкој арени су се појавиле две револуционарне организације: ВМРО – Унутрашња македонска револуционарна организација настала у Солуну 1893. Њеним оснивачима се сматрају Д. Грујев, П. Арсов, М. Татарчев. Циљ те организације је било добијање македонске аутономије с могућношћу постепеног уједињења са Бугарском. Парола организације

Македонија је постала арена политичке борбе између Србије, Бугарске и Грчке, при чему је велику улогу играо стратегијски циљ балканских земаља које су настојале да добију Вардарску долину, а у случају Србије и излаз ка Егејском мору. Правоснажност својих претензија све те државе заснивале су на историјском праву владања том територијом, а такође и на етничком саставу становништва, које су представљали у зависности од својих политичких интереса. У Београду је 1886. основано друштво „Светог Саве“ чији је циљ било просветитељско деловање у Старој Србији и Македонији. У Србији је 1902. настала и четничка организација чији је један од предводника био С. Симић.² У Грчкој се појавила организација „Етници хетерија“ која се бавила сличном делатношћу, односно, не само пропагандном, већ и слањем грчких добровољаца на територију Македоније и стварањем на том простору одреда састављених из реда локалних Грка. На тај начин је Македонија постала арена борбе српских, бугарских и грчких оружаних одреда, што се види из мишљења руског историчара А. А. Улунјана: „Борба међу оружаним одредима партизана, добровољаца из Грчке, Бугарске и Србије, на једној страни, а такође и између њих и османске војске и жандармерије на другој, претварали су Македонију у простор где је рат свих против свих почетком XX века прерастао у свакодневну реалност“.³

Заоштравање ситуације у Македонији се озбиљно одразило и на унутрашњеполитичку ситуацију у српском краљевству. Српска опозиција, која је како ћемо касније видети била подржана од стране владајућих кругова Аустроугарске империје, користила је тако сложену ситуацију у региону како би коначно могла да дискредитује владајући режим Обреновића. Сама династија Обреновића је почетком XX века имала веома слаб ауторитет. Учешће аустро-угарских кругова у припреми преврата одлично илуструје унутрашњу системску кризу српске државе, тим пре што је управо преко Беча Милан Обреновић покушавао да „увуче“ Србију у Европу, потписавши с њом 1881. трговачки уговор и војну конвенцију.

је била „Слобода или смрт“ која је касније употребљавана у Србији с акцентом на уједињењу свих јужних Словена. У Софији се 1895. појавио ВМК – Врховни македонски комитет који се бавио формирањем наоружаних чета већ на територији Бугарске које су потом пребациване на територију Македоније ради организације терористичких акција и дестабилизације прилика. ВМРО је 1896. преформирана у ВМОРО – Унутрашњу македонско-једренску организацију. Руководству ВМК је 1896. пришао Борис Сарафов и уз паролу „Македонија Македонцима“ ширио мрежу организације ради достизања тих циљева.

² С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, Београд, 1998; О деловању тих чета видети и: А.Ю. Тимофеев, *Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда 1878–1912 гг.*, Санкт Петербург, 2007.

³ Ар. А. Улунян, *Политическая история современной Греции*, Москва, 1998, стр. 88–89.

Извештаји руских војних, полицијских и дипломатских агената, непосредних сведока бурних догађаја у Београду крајем XIX и почетком XX века представљају важан извор за истраживање политичке историје Србије у том периоду, пошто представљају реална и жива сведочанства бурног политичког живота српске државе доприносећи расветљавању нијанси које су утицале на развој ситуације у Србији почетком XX века.

Велики значај за истраживање постављеног проблема имају документи балканског одељења Департмана полиције који се углавном чувају у Државном архиву Руске федерације. Они истраживачу помажу да схвати колико је био широк антидинастички покрет у Србији, дозвољавајући истовремено поновни осврт на узроке и карактер Илинденског устанка.

Одговарајућа агентура Департмана полиције је настала 1886 у Букурешту и првобитно ју је водио А. Е. Мишченко, кога је 1890. заменио пуковник А. И. Будзилович, познатији по псеудониму Грабо. После његове смрти 1901. агентуру је водио В. В. Трежецјак који је имао псеудоним Цитовски. Функција балканске агентуре је била потрага за руским политичким емигрантима и праћење њихове поште. У њеном видокругу су се налазиле Србија, Румунија и Бугарска, а међу сарадницима Трежецјака је било доста балканских политичких фигура. На пример, агенти Трежецјака су били Гаспар – комесар букурештанске полиције, Гњедић, помоћник градоначелника Београда, Јован Ђаја, познати политичар, министар унутрашњих послова, а после оставке уредник и издавач српских новина „Народ“. Укупно је под вођством Трежецјака у Румунији дејствовало 16, у Бугарској пет, у Србији двојица и у Бечу један агент.⁴ Међу Трежецјаковим агентима се посебно истицао капетан највећег бугарског трговачког брода „Борис“ Антон Макаревич Прудкин (1880–1942), који је деловао под псеудонимом Антон Михајловић Озеров. Управо од њега је Департман полиције добио оперативну информацију о деловању бугарских и македонских револуционара и пребацивању на руску територију оружја и забрањене литературе.⁵ Делатност агентуре је била праћена и скандалима, повезаним у првом реду са авантуристичком активношћу њеног тајног сарадника Александра Вајсмана,⁶ што је снижавало ефективност њеног рада и довело до њеног укидања фебруара 1904. године.

⁴ В. К. Агафонов, *Парижские тайны царской охранки*, Москва, 2004, стр. 73.

⁵ О делатности А. М. Прудкина видети опширније : В. Б. Каширин, „Опасные связи капитана Прудкина. Легендарный болгарский моряк и секретные службы России“, *Родина*, № 8, 2009, стр. 122–126.

⁶ Авантуризам А. Вајсмана као агента била је предмет посебног истраживања: Я. В. Вишняков, „Уничтожить всю коварную Европу“, *Родина*, № 1, 2007, стр.39–43; В. Б. Каширин, „Русский политический сыск на Балканах в конце XIX – начале XX вв.: проблемы кадрового отбора“, *В «интерьере» Балкан. Юбилейный сборник в честь И. С. Достяна*, Москва, 2010.

Као агент руске полиције у Бугарској, Вајсман је био веома брзо раскринкан што је изазвало „против њега злобу и негодовање лица која су открила његово стварно звање“.⁷ Исказиване су и сумње у важност информација које је он достављао, пре свега о организацији македонског револуционарног покрета. „Што се тиче његових информација о дешавањима у Македонији, ја сам дужан да кажем да оне немају никаквог значаја, ни интереса. За све време мог боравка, ја нисам чуо ниједну бар мало озбиљну информацију“⁸, примећивао је руски дипломата А. Л. Војводски. Вајсман се користећи свој положај и везе бавио сумњивим трговачким пословима, представљајући се при том снабдевачем царског дипломатског представништва⁹, продајом руских пасоша, заслуживши у очима руских дипломата „мрску репутацију“. Руско представништво је 1897. године, подвлачећи да „би даљи боравак Вајсмана у Бугарској неминовно довео до сасвим нежељених последица по наше овдашње интересе“ молило Будзиловича да „Вајсману да другу позицију“ али тако „да од њега не страдају лица која су му поверила своју робу и новац као савесном руском трговцу“.¹⁰ Схватао је то и Будзилович. Тако је, на пример, у писму конзулату у Софији с молбом да његовом сараднику Ивану Осадчуку помогне у активностима посебно подвлачио да „познати вам Александар Вајсман о томе ништа не зна и не треба да зна“.¹¹ Сумњиви трговачки послови тајног агента довели су и до судских истрага и угрожености његове имовине. Ипак, без Вајсманових услуга се није могло. У марту 1899. Будзилович је тражио од руског конзулата у Софији да не дозволи попис имовине Софије Вајсман „ради избегавања откривања државне тајне“.¹² У то време је управо А. Вајсман био организатор тајне заштите српског краља Александра Обреновића, кога је обезбеђивала руска полицијска агентура. На њено издржавање краљ је давао значајна средства – око 70.000 франака, од којих је 12.000 припало лично Вајсману. „Та околност је још више учврстила Вајсманов службени

⁷ АВПРИ ф. 192, о. 527, д. 383, л. 18 (об).

⁸ Исто, л. 36 (об).

⁹ Тако је, на пример, користећи пуномоћје које је добио у лето 1896. од руског конзулата у Софији Вајсман не само добио од одеског трговца Перељмана на кредит од шест и по месеци 40 сандука шибица у вредности од 880 франака, већ је замолио за још 2.800 франака за исплату тамошњих царина. Перељман, очигледно верујући Вајсману, написао је писмо руском вицеконзулату у Софији у ком је изражавао спремност да Вајсману да 1.000 рубаља на рок од четири месеца уз камату од 8 одсто годишње, ако би му руски конзулат гарантовао дату суму у том року. Истина, у одговору који је упућен Перељману од стране руског конзула говорило се да он сматра Вајсманову фирму солидном, али да му не може никакву суму гарантовати, јер иако се бави заштитом интереса свих руских поданика, не бави се заштитом приватних интереса. Децембра 1896. Будзилович је одузео пуномоћје Вајсману које му је дао руски конзулат. (АВПРИ, ф. 192, д. 383, л. 16 (об), 28 (об), 32, 33.

¹⁰ АВПРИ, ф. 192, о. 527 д. 383, л. 19-19 (об).

¹¹ Исто, л. 16.

¹² Исто, л. 42-42(б).

и материјални положај и убедила га у уверењу да је управо он главни агентурни радник Департамента полиције у Бугарској и Србији“, приметио је В. В. Трежецјак.¹³

Политички догађаји у Србији су се у то време развијали изузетно брзо. У Београду је 23. марта 1903. дошло до демонстрација против намере Александра Обреновића да установи апсолутистички режим, које су се завршиле сукобом између полиције и демонстраната, при чему је ухапшено 119 људи, углавном студената и гимназијалаца. „После те ноћи, цео Београд је устао против омрзнуте власти, почели су да се шире гласови о завери против краљевског пара и постојећег режима“, пише српски новинар Д. Васић, сведок тих догађаја.¹⁴ Краљ Александар је на неколико часова укинуо устав како би издао низ антиуставних аката – променио законе о штампани, зборовима, изборима итд, а, такође, распустио сенат и скупштину. Присталице повратка Карађорђевића, којима су се прикључили сви познатији политички радници земље, започели су одлучујућу акцију.

У то време, кандидатура Петра Карађорђевића била је прихватљивија и за аустро-угарску владу од неуравнотеженог Александра Обреновића.¹⁵ Аустро-угарски владајући кругови су, такође, били узнемирени гласинама о намерама Александра да закључи персоналну унију с црногорском династијом о наслеђу српског престола од стране црногорског краљевића Мирка, као и покушајима српског краља да активира политику у Македонији и Босни и Херцеговини. Управо зато Александрови покушаји да се током 1902. и 1903. политички зближи с Аустро-Угарском нису дали резултате. Руски дипломата А. А. Гирс, који је у то време био посланик у Букурешту, преносећи садржај свог разговора с холандским колегом који је разговарао с Александром Обреновићем у априлу 1903, примећује: „Мој саговорник је био добро упућен у настојања Србије да води принципијелне преговоре с Аустро-Угарском о будућој подели Балканског полуострва и јасном одбијању бечког кабинета да ступи у било каква разматрања тог предлога“.¹⁶

У том погледу, аустроугарски владајући кругови били су једнодушни у свом негативном ставу према Александру, трудећи се да се дистанцирају

¹³ ГАРФ, ф. 505, о. 1, д. 39, л. 421 (об)-422. Приметићемо да је уверење у одређеним круговима Европе да је А. Вајсман а не В. В. Трежецјак био на челу агентуре руског Департамента полиције у иностранству било веома укоревљено, а затим је прешло и на странице историографских истраживања. О томе, на пример, пише Дедијер у својој књизи «Сарајево 1914» (V. Dediјer, *Sarajevo, 1914*, књ. II, Beograd, 1978, стр. 222).

¹⁴ D. Vasić, *Devetsto treća (Majski prevrat)*, Beograd, 1925 (reprint izd. 2000), стр. 43.

¹⁵ Посебну мржњу српског друштва је изазвала свадба краља с Драгом Машин, девојачко Луњевица, женом значајно старијом од њега која је имала веома лошу репутацију. Њена неспособност за рађање чинила је нејасном будућност династије, што такође није могло да не уплаши аустро-угарски кабинет.

¹⁶ АВПРИ, ф. Политархив, д. 502, л. 267 (об).

од краља и подршке његовим активностима, сматрајући да ће смена династија коначно укључити Србију у орбиту њене политике. Управо зато су аустро-угарски представници у Србији посланик Думба и војни изасланик Помјанковски прихватили изведени преврат потпуно спокојно, сматрајући да промена династија неће изменити курс према Аустро-Угарској,¹⁷ Думба се први од страних дипломата појавио на месту трагедије. О томе се директно говори у анализи МИД-а од 18. јуна 1903: „На другој страни, по речима Чарикова (*руски посланик у Београду* – Ј.В.), постоји основана сумња да значајна мера одговорности за крваве догађаје у Србији пада на Аустро-Угарску, која је преко политичких емиграната који су напустили Србију подстицала заверенике, ширећи уверење да се неће противити избору кнеза Петра Карађорђевића на српски престо. Поступајући на тај начин, Аустро-Угарска је очигледно рачунала на то да би нереди и смутње који се јављују при државним превратима могли да ослабе Србију и на дужи рок успоре њен политички и економски развој. Сами догађаји нису оправдали аустро-угарске претпоставке и прорачуне, чиме се објашњавају неспремност и колебање њене политике у односу на Србију у првим тренуцима после преврата, који су у очима Срба значајно ослабили углед те државе.“¹⁸ Те наводе потврђује и В. В. Трежецјак, који је у својим информацијама приметио да Аустро-Угарска свим силама настоји да уруши углед династије Обреновић у суседним балканским земљама, користећи за тај циљ, како ће се касније показати, представнике македонског националног покрета, посебно Бориса Сарафова. „У Софију је из Минхена стигло 100 бројева листа „Тополе“¹⁹, органа династије Карађорђевић. Тај лист, испуњен инсинуацијама сваке врсте на рачун краља Александра и краљице Драге и уопште династије Обреновић, данас се смишљено захваљујући аустријским дипломатима у Србији преко територије Бугарске, без обзира на то што ближи пут из Минхена у Београд води преко Аустро-Угарске“, написао је руски полицијски агент²⁰. О томе је министру иностраних послова Србије М. Вујићу писао у јануару 1902. српски конзул у Будимпешти Барјактареввић, који је указивао да издавач „Тополе“ Милић настоји да растура ту публикацију у Србији, како би то било осујећено.²¹

С тим у вези је и несумњива чињеница да је аустроугарска обавештајна служба користила македонски покрет за дискредитацију владајуће

¹⁷ *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918. Документи из Бечких архива*, I, 1903, Београд, 1973, стр. 45–49.

¹⁸ АВПРИ, ф. Политархив, д. 2868, л. 170 (об).

¹⁹ Један од главних утемељивача тог листа је био Ј. Ненадовић, а основни аутор текстова у том листу који се нелегално растурао у Србији новинар Ж. Балугџић.

²⁰ ГАРФ, ф. 505, ед.хр. 81, л. 35(об).

²¹ А. Раденић, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1903–1903*, Београд, 1973, стр. 579–580.

српске династије. У једном од својих извештаја из 1902. Трежецјак је записао: „У Нишу, у војном складишту праве се за војне потребе динамитни патрони; српски официри који су у контакту са аустријским конзулом Богуслављевићем, износе из складишта динамит на српски погранични пункт Митровицу...Динамит се довози у Митровицу с коначним циљем да експлодира, а затим би се због интрига пустила гласина да је био припремљен по наредби српског краља за гушење македонског покрета... Агентурним путем је установљено да је поменути Богуслављевић у биским односима са турским губернатором Солуна Хамид пашом, који би заједно с њим, по налогу аустријске дипломатије, био дужан да у случају експлозија српског динамита из Ниша извести султана да је у Старој Србији поникао македонски покрет“.²²

Неке чињенице дозвољавају да говоримо о томе да су активисти македонског покрета били директно у вези са аустроугарском обавештајном службом и да су узели учешће у припреми завере од 29. маја 1903. Посебно се то односи на њиховог главног руководиоца Бориса Сарафова. Трежецјак директно назива тај преврат „резултатом анархијске делатности сарафовског македонског комитета“.²³ У прилог томе идео податак да се почетком 1902. у Београду у хотелу „Париз“, Борис Сарафов као новинар Богдан Петров срео са агентом Вајеманом и саопштио следеће: „Током мог боравка у Бечу у име аустроугарске владе са мном је успоставио контакте Јосиф Граф, уредник листа „Die Information“, као и начелник информационог бироа Министарства иностраних послова господин фон Милер, који ми је предложио да служим интересима аустроугарске владе на Балканском полуострву. За моју сагласност, обећана су ми средства потребна за успех македонског устанка, која би под плаштом добровољних прилога за „македонско дело“ била сакупљена међу богатим људима у Прагу. При том ми је аустроугарска влада указала да би било добро да се преко македонског устанка осумњичи Србија пред Русијом, што би било у корист Бугара. За тај циљ су ми обећали посебну суму од 300.000 франака **како би истовремено покренуо непријатељски покрет против краља Србије, чему би помогла и група људи бившег министра краља Милана Владана Ђорђевића.** (курзив Ј.В.) После консултација са мојим друговима, ја сам дао свој пристанак, али сам затражио рок до 27. фебруара како би још једном проверио да ли ће ми руска влада уколико се не сагласи с тим, указати подршку какву ми је упорно давао, према настојањима кнеза Фердинанда, дипломатски агент у Софији господин Бехметјев. Чете које сам организовао не могу да распустим. То би било једнако осудити себе на моралну смрт, а дао сам заклетву да ћу дати своју главу за слободу Македоније. Ја хоћу да добијем

²² ГАРФ, ф. 505., ед.хр. 75, л.7-7 (об).

²³ ГАРФ, ф. 505., ед.хр. 81, л.18.

само аутономију Македоније, а с тим је данас сагласна и политика Русије и балканских земаља. Тачно је такође да не могу дуго да преживим с мојом војном организацијом у Македонији зато што је за то потребан новац, много већи од оног који обезбеђује македонска организација у Бугарској и Србији. Ја ћу силом прилика бити принуђен да подигнем устанак у марту или априлу – биће успети или погинути. Мислим да тај устанак није у корист руске политике и да он представља кеца у рукаву аустроугарске политике, али нама нису потребне такве рачунице, већ аутономија Македоније. Тим, не мање, ја сам Бугарин и последњи пут се обраћам Русији. Молим вас саопштите руској влади (ја знам да имате везу) да ми треба 300.000 франака. Тај новац ми даје могућност да држим своју организацију у приправности и миру, тим новцем могу да поткупим на свим пунктовима организације у Македонији турске чиновнике и моји људи ће мирно моћи да живе не бојећи се репресалија од стране Турака. За ту помоћ ја стављам себе и своју организацију на располагање Русији. Кад моји Македонци сазнају истину о помоћи Русије, они ће заједно са мном чекати тренутак кад ће нам Русија рећи да подигнемо устанак. Ја могу да чекам ваш одговор до 27. фебруара и ако ме овог пута руска влада буде одбила, ја ћу прихватити понуђену помоћ од стране Аустро-Угарске и у марту или априлу почети устанак, па шта Бог да. Бугари и Словени ме неће осудити за примљену помоћ, када сазнају да ме је Русија одбила. Сада се ја налазим под покровитељством Аустро-Угарске и снабдевен сам од стране њене владе не само неопходним пасошима који ми дају могућност кретања, већ ми дају и личну материјалну подршку. О свему овоме ја ћу разговарати само с вама или вашим начелником. Не говорим то зато што је посао строго поверљив и може ме потпуно искомпромитовати. Ви морате да схватите да уколико мој предлог не буде прихваћен и буде познат аустоугарској влади, ви ћете ми обојица одговорати главама.²⁴

Конечно, очигледно је да је Вајсмана, како је приметио Трежецјак, покретала „нескривена жеља да за себе чини корисна и добро плаћена дела“. Иако је Трежецјак у то време окарактерисао Вајсмана као „веома корисног и активног сарадника“, хтео је да иницијативу у вођењу разговора са Сарафовим узме у своје руке. Руска влада се није прихватила тог посла. Л.А. Ратајев је наредио да се прекину преговори са Сарафовим, што је било у вези са сумњивом репутацијом Вајсмана. Навели смо тај широк цитат како бисмо показали да је питање финансирања убиства српског краљевског пара од стране аустроугарских власти и даље отворено. Познати српски политичар Ђаја, у то време посланик Србије у Бугарској, 19. фебруара 1902. писао је министру иностраних послова Михаилу Вујићу да је у Софији формирано читаво „друштво за ширење брошура и чланака који дискредитују владајућу

²⁴ Исто, л. 5–7.

династију у интересу Карађорђевића.“ На челу тог покрета, према Ђајином сведочењу, био је Димитриј Кушев²⁵, један од сабораца Бориса Сарафова, кога српски представници описују као „веома опасног активисту“. Ђаја пише: „Упада у очи озбиљан антисрпски агитациони рад, који воде, колико је мени познато, људи из окружења Сарафова и Македонског комитета“. Сем тога, још један пример таквог рада може бити чињеница да је Сарафов дошао из Беча у Београд и сам признавши да му је у Бечу дато 300.000 динара (или франака – Ј. В.) за организацију устанка у Македонији и да је С. Радев из Беча донео чланке на немачком језику који дискредитују краља и краљицу и дао их Кушеву за објављивање у листу „Слово“.²⁶ Размере агитације против Обреновића уплашиле су аустроугарског агента, издавача Ј. Графа, о чему се може судити на основу већ поменутог писма Кушеву од 29. марта 1902. Ј. Граф пише: „Са Живојином²⁷ сам се у вези с Карађорђевићима растао и прекинуо све везе. Ја не желим да будем умешан у агитацију која се спроводи у последње време без мог знања, а управо с поставком разних издања у вези с вама и другим пословима – све то „Information“-у као независном листу штети и умањује поверење задобијено великим страдањем, дугогодишњим непрестаним радом уз велике новчане расходе“.²⁸

У априлу 1903. Трежецјак је писао: „Агентурним путем се дошло до сазнања да је бугарска полиција скоро добила обавештења да ће из

²⁵ В. В. Трежецјак је са своје стране јављао да је Кушев у марту 1902. добио од Ј. Графа писмо и 100 гулдена и да је инструктирао Кушева „да прекине све везе са господином Вајсманом“. „Пошто то писмо није разјаснило односе између Кушева и Графа, у разговору с Кушевим у Софији Вајсман је изјавио да кад би код Графа видео писмо и новац спремљене за Кушева, питао би Кушева какви су његови односи са Графом. Кушев је поричући да је добио било какав новац од Графа изјавио да га уопште и не познаје. Претпостављајући да је Граф говорио Вајсману о својим односима с Кушевим и да је Кушев написао писмо у коме би изразио своје незадовољство зато што је Граф открио Вајсману природу њихових односа. (ГАРФ, ф. 505., ед.хр. 81, л.28 (об)). У стварности, писмо с новцем је послато Кушеву 29. марта 1902. и у њему Граф одлучно оповргава те оптужбе молећи га да му објасни зашто се Вајсман за њега интересује, називајући га при том «шефом црног кабинета у Софији». «Само тада кад будем сазнао од вас, зашто се Вајсман интересује за мене, пошто нисам ништа више од издавача листа кога сви могу читати, ја ћу с вама расправити шта треба предузети по том послу». Ј. Граф је такође молио објашњење «о чему је водио разговоре Вајсман с нашим пријатељем» (имајући у виду Сарафова – Ј.В.) «Према мојој зачућености» пише даље Граф, непрестано читам у новинама телеграме који говоре о Борису и у којима се износе тврдње које имају свој извор из преговора Бориса и Вајсмана. Само да штета од те везе Бориса и Вајсмана не буде штета македонском покрету!». То је још једно сведочење о томе какав су значај имали ти преговори. (АВПРИ, ф. 192, д. 384, л. 19–19 (об)).

²⁶ А. Раденић, *Прогони политичких противника*, стр. 581–582.

²⁷ Реч је о Живојину Балугџићу (1868–1941), новинару и дипломати. Емигрирао је из Србије 1895. и живео у Женеви и Минхену, одакле је водио кампању против Обреновића. После преврата 1903. вратио се у земљу, обављао је дужност секретара Петра Карађорђевића, а затим и дипломатске дужности у Солуну, Атини, Риму и Берлину.

²⁸ АВПРИ, ф. 192, д. 384, л. 20–20 (об).

Аустро-Угарске, преко територије Србије и градова Ниша и Пирота у најско-рије време бити пребачени транспорти динамита који је упућен македон-ском револуционарном покрету; ти транспорти треба да буду стављени на располагање познатом македонском револуционару Борису Сарафову, који је као што сам то већ више пута јављао, један од најактивнијих тајних агената аустроугарске владе и македонског покрета²⁹. При том је Трежецјак посебно подвлачио да је аустоугарска влада заинтересована да „се македонски устанак не заврши, већ да добије такве размере које би изазвале и неопходност оружаног мешања великих сила ради гушења македонског устанка. При том, центар утицаја аустроугарских интереса се не налази у Македонији, где сем унутрашње македонске организације воде револуционарну борбу и бугарске, јерменске, младотурске и друге организације, већ у Старој Србији међу Албанцима који су најнезадовољнији стањем ствари и увођењем нових реформи³⁰. Два дана пре убиства краљевског пара, 27. маја 1903, Трежецјак је јавио о достављању 1000 килограма динамита из Аустро-Угарске у Београд, упућеног на „Индустријско друштво“ које у Србији није постојало. Вагон је у Београду требало да преузме извесни Ђорђе Мостић, који је уверавао да је динамит намењен каменоломима у Србији. Постојала је сумња да је динамит намењен за потребе македонског револуционарног покрета, па је о приспећу вагона одмах обавештен лично Д. С. Чариков. Он је тог дана посетио Александра и молио да се предузму мере како тај вагон динамита не би био дат револуционарима. Краљ Александар је одмах наредио да се заплени вагон и молио Чарикова да ми се у његово име захвали, као локалном представнику агентуре Департмана полиције због достављених информација о приспећу динамита³¹.

Истовремено, руски амбасадор у Бечу, гроф Капнист, заузевши потпуно проаустроугарски став, убеђивао је руководство МИД у супротно извештајима Чарикова и Трежецјака, о неумешаности бечких владајућих кругова у припрему дешавања у Београду, а стим у вези и о контактима Сарафова са аустро-угарским круговима називајући их потпуним бесмислицама. Капнист је примећивао да су руски представници на Балкану „ принуђени да црпе своје информације из своје средине и да су се природно привикли да верују више ономе што чују од наших саплеменика, него речима „Шваба“ с којима су навикли да се налазе у обостраном сукобу.³² Кратковидост погледа руског дипломате је била очигледна, тим пре што је умирујуће телеграме слао свега месец дана пре убиства краљевског пара. Тако је у извештају од 21. априла 1903. он писао: «Представе Чарикова да у Аустро-Угарској, мимо званичне политике, постоје друге, прикривене делатности,

²⁹ ГАРФ, ф. 102, опис 316, I ч. 14 Ла, л. 171.

³⁰ ГАРФ, ф. 102, опис 316, I ч. 14 Ла, л. 171–171 (об).

³¹ ГАРФ, ф. 102, опис 316, I ч. 14 Ла, т. II, л. 50.

³² АВПРИ, ф. Политархив, д. 502, л. 308 (об).

коју надахњује барон Калај³³, немају никакве основе у садашњим околностима».³⁴ Извештаје Чарикова је руски амбасадор у Бечу у потпуности описивао као «типичан начин дивљења лакомисленој аргументацији». Са своје стране је Капнист 6(19) маја 1903, само 23 дана пре преврата у свом извештају писао «да из прости чињенице да се гроф Голуховски и Калај разилазе у ставовима, Чариков изводи закључак да се Калајеви агенти од прошлог пролећа налазе у контакту са Борисом Сарафовим који од Калаја добија новац и слуша га».³⁵ У следећем извештају, као доказ својих навода, Капнист је приложио и садржај свог разговора са дописником париског листа „Le Temps“ Вагнером, који према речима руског дипломате „лично познаје велики број државних званичника, како Србије, тако и Бугарске и често служи као контакт међу њима кад се налази на пропутовању за Беч“.³⁶ Истине ради, морамо да нагласимо да је Вагнер дао Капнисту веома објективну карактеристику Сарафова, приметивши да је он „најспособнији и најактивнији међу политичким вођама, после Белчева, али да његово честољубље и властољубље нема граница и да зато међу својим сарадницима није баш омиљен“. При том „патриотизам Сарафова и његова оданост комитској акцији у очима господина Вагнера не долазе ни у какву сумњу“, примећивао је Капнист. Сем тога, Вагнер је потврдио руском амбасадору да су се срели Граф и Сарафов, „који је са своје стране хтео да га споји са једним од начелника одељења господина Калаја који му служи као десна рука“. Истовремено „у чему се састоје односи између Сарафова и Калаја мој саговорник ми није могао објаснити, зато што се Сарафов по свом доласку у Беч с господином Графом посвађао и отишао, не ушавши очигледно ни у какве ближе односе. Господин Вагнер не дозвољава могућност да се Борис Сарафов налази у било каквим тајним односима са аустроугарском или било којом другом владом“³⁷, писао је Капнист.

Приметићемо да умирујући тон Капнистових извештаја није убедио руководство МИД. Ламздорф је руском амбасадору указивао да „претпоставка о неискрености аустро-угарске политике се не исказује само од стране дипломатских и конзуларних представника Русије на Балканском полуострву и локалних агената наше тајне полиције, већ и од стране влада Немачке и Велике Британије“.³⁸

³³ Б. Калај (1839–1903), аустријски политичар. Од 1882. је био царски министар финансија и намесник Босне и Херцеговине.

³⁴ АВПРИ, ф. Политархив, д. 502, л. 282–283 (об).

³⁵ Исто, л. 309 (об)-310. О необавештености грофа Капниста говори и чињеница да је Голуховски специјалним телеграмом јавио руском министру иностраних послова Ламздорфу да Сарафов борави у Београду.

³⁶ Исто, л. 324 (об).

³⁷ Исто, л. 330–331.

³⁸ Исто, л. 347. Капнист је упорно истрајавао на свом ставу. Он даље пише «да је био приморан да на себе преузме непривлачну и незахвалну обавезу представника наведене земље у којој је представљао интересе Русије» (Исто, л. 356).

Са своје стране В. В. Трежецјак је резимирао: „Пошто је изгубио наде да ће продати своје услуге руској влади, Борис Сарафов је коначно прешао на страну Аустро-Угарске, како би, како је обећао, на пролеће подигао устанак уколико његове намере не буду осујећене због открића његових тајних намера и намера аустроугарске владе“.³⁹ Тим страховима је било суђено да се ускоро остваре. Убрзо после београдског преврата, дошло је до устанка у Македонији. У септембру 1903. Трежецјак је јавио да је Сарафов добио из Аустро-Угарске 30.000 пушака.⁴⁰ Да ли су оне биле купљене за оних 300.000 франака? Та сума се појавила одмах после убиства краљевског пара. „Један београдски лист је уверавао да је у његовим рукама била тајна преписка која је доказивала да су официри који су учествовали у убиству добили за то од локалног банкара Хаџи Томе 300.000 франака које су поделили међу собом“⁴¹, приметио је В. А. Теплов.

Ситуација се заоштравала не само непосредно у Македонији. Почетком XX века чвор противречности се везивао и у Старој Србији.⁴² Српска војска је заузела тај регион током рата 1877–1878, али је на бази одлука Берлинског конгреса била принуђена да га врати Османској империји. Почетком XX века живот Срба у тој области је постао несносан. Ситуацију у том региону су дестабилизовали како албански погроми, тако и четничке акције бугарских група. „Ослабљена турска влада није желела да анархично стање у Косовском вилајету прекине видевши у њему начин десрбизације спорних пограничних региона“, приметио је А. Ј. Тимофејев.⁴³ Он такође износи податак да је од 1878. до краја века Стару Србију напустило око 60.000 православних Срба што је представљало око трећине становништва тог краја.⁴⁴ Крајем марта 1903. у центру Старе Србије – Митровици албански екстремисти су убили руског конзула Г. С. Шчербину.⁴⁵

Питање Старе Србије било је једно од кључних у политици београдских владајућих кругова. Ипак, саму политику Србије у том региону не

³⁹ ГАРФ, ф. 505, ед. хр. 81, л. 37.

⁴⁰ ГАРФ, ф. 505, ед. хр. 82, л. 73.

⁴¹ В. А. Теплов, *Сербская неурядица*, Санкт Петербург, 1903, стр. 32.

⁴² Под термином „Стара Србија“ подразумева се северозападна Македонија, Косово, Метохија, Прешево, Бујановац, Пчиња и Рашка. У географском смислу тај појам је настао у време Првог српског устанка (1804–1813), као одређење језгра српске државности. Тим називом нису почетком XX века оперисали само научници, већ и политичари (А.Ю Тимофеев, *наведено дело*, стр. 5).

⁴³ Исто, стр. 12.

⁴⁴ Исто, стр. 99.

⁴⁵ О околностима убиства руског конзула Шчербине опширније видети: М. Л. Ямбаев, „События весны 1903 года в Старой Сербии: албанские беспорядки и гибель в Митровице русского консула Г.С. Щербини“, *Югославянская история в новое и новейшее время. Материалы научных чтений, посвященных 80-летию со дня рождения В. Г. Карасева*, Москва, 2002, стр. 155–161.

можемо назвати ни усмереном, а ни истрајном. Посебно огорчење локалног становништва је изазивала делатност рашко-призренског митрополита Никифора. Руски конзул у Призрену Тухолка извештавао је МИД у августу 1903: „По мени, потребно је најозбиљније скренути пажњу Србији на њену политику у Старој Србији, коју не смем назвати безумном. Србија овде води пропаганду и траћи до 100.000 франака годишње да би придобила љубав народа, међутим она стално срди народ и сеје међу њима смутњу и раздор. Уместо да се усклади с вољом народа, она само ствара интриге и штети народу што се не сме допустити. Пре свега, безумно је подржавати конзула Аврамовића кога народ мрзи и шашавог владику Никифора. Недавно су направили пијанку у манастиру Грачаница при чему су Срби пребили Аврамовића, о чему је писано и у „Штампџ“. Митрополит Никифор се не понаша као пастир, већ као зли ђаво народа. У Пећи је намесник митрополита поп Обрад заступао Арнауте зликовце пред турским властима. Пећанци га више не позивају к себи. У Ђаковици Срби одавно нису у добрим односима са свештеником. Ипак, Никифор се не осврће на то. У Призрену не признаје општину и не бави се народним пословима. Призренци су ме више пута молили да их заштитим од таквог митрополита и мислим да не смемо разочарати народ и остављати његове молбе без одговора, чак и ако би Србија ишла против народа. Треба Србији отворити очи о њеној политици овде. Натерати је да не митингује, већ да ради у корист своју и народа у сагласности с народом и нашом подршком“.⁴⁶

Није случајно што је непосредно пре свргавања Обреновића, почетком маја 1903, у Београду основана организација „Словенски југ“ као студентско културно-просветно друштво, које је имало за циљ уједињење свих јужнословенских народа. Оснивачи те организације су се налазили у тесној вези са члановима београдске масонске ложе „Препород“. После мајског преврата 1903, друштво је значајно ојачало своје позиције активирајући своје деловање у Албанији, Македонији, Босни и Херцеговини. Један од главних оснивача друштва био је Милан Прибићевић, брат познатог политичара Светозара Прибићевића, у то време уредника загребачког листа „Србобран“, касније лидера Демократске странке и једно време премијера у међуратној Југославији. Међу другим активистима можемо видети капетана Јакова Ненадовића, поручника Александра Срба, Љубомира Јовановића, сарадника Николе Пашића, капетана Мирка Наумовића, чиновника министарства иностраних послова Љубомира Нешића, Милана Васића и Љубу Јовановића – Чупу, који је написао статут те организације и коначно др Милорада Гођеца, заједно са С. Симићем, који је био значајна фигура у организацији српског четничког покрета у Македонији и Старој Србији. У тесним везама с том организацијом су се налазиле практично све значајније фигуре срп-

⁴⁶ АВПРИ, ф. 166, Миссия в Белграде, о. 508/1, д. 95, л. 96.

ске политике, посебно Љ. Давидовић, Ј. Продановић, Љ. Стојановић, Ж. Живановић, а такође и официри учесници Мајског преврата – генерал Јован Атанацковић, мајор Петар Пешић, поручник Живојин Рафаиловић и коначно Д. Димитријевић – Апис.⁴⁷ Авакумовић је 29. јуна 1903. у двору одржао говор у коме су се јасно очитовале великосрпске тенденције. „Разне српске новине пишу о том говору понављајући да Србија под влашћу новог краља мора да ступи на поприште активне делатности по македонском питању“⁴⁸, закључивало се у аналитичком прегледу српске штампе руског МИД.

У Београду се 21. августа 1903. десио велики митинг подршке српском становништву Старе Србије и Македоније, после чијег завршетка је била основана женска патриотска организација „Коло српских сестара“ под руководством Славке Суботић, Милице Добрић и Надежде Петровић.⁴⁹

После преврата 1903. значајно је ојачана српска активност у циљу формирања чета у Македонији. Отправник послова у Београду Муравјов – Апостол – Коробин је писао „да се предзнаком тога може сматрати и покушај формирања централне српске банке, која би формално била оформљена ради подршке пољопривреди, а у стварности ради куповине оружја у већој мери за македонске револуционаре“.⁵⁰ По страни није остао ни политизовани официрски кор. О томе је Муравјов – Апостол – Коробин писао: „Активнијој политици тежи један део официра на челу са генералом Атанацковићем и капетаном Рафаиловићем, који се може означити српским Сарафовим, а затим и студенти. Делатност официра се у последње време исказује формирањем неколико мање значајних чета, а студената у недавно одржаном конгресу српске и бугарске омладине у Софији, где су донели програм заједничког револуционарног рада“.⁵¹ Није случајно, према саопштењима новина „Софијске ведомости“ и према извештајима амбасадора у Истанбулу И. А. Зиновјева, Борис Сарафов дошао у Београд у новембру 1903. „с циљем закључења споразума са српским револуционарима о организацији широког устанка следећег пролећа“.⁵² Војна доктрина као

⁴⁷ П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, Крагујевац, 2007, стр. 34–35; С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македоније 1903–1912.*, Београд, 1998, стр. 75–80.

⁴⁸ АВПРИ, ф. Политархив, д. 503, л.2 (об).

⁴⁹ П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, Крагујевац, 2007, стр. 32.

⁵⁰ АВПРИ, ф. Политархив, д. 2869, л. 31(об).

⁵¹ АВПРИ, ф. Политархив, д. 2869, л. 31–32.

⁵² АВПРИ, ф. Политархив, д. 503, л. 68 (об), 78 (об). О томе пише С. Симић који истиче да је Сарафов био замислио да посети све престонице Европе како би привукао пажњу влада на македонско питање. Симић је приметио да су га «у Нишу официри грлили, љубили и носили на рукама. У Београду су га чекали студенти са заставама и гомила је прекрила железнички перон и трг испред станице. Наша омладина га је поздрављала, видевши у њему правог борца за слободу Македоније». Сарафов је у разговору са Симићем подвлачио да без «узајамног сагласја не може бити ни успеха против нашег заједничког непријатеља».

решење питања „ослобођења свих Срба“ добијала је своју постепену форму. Није случајно руски МИД био обеспокојен информацијама које је добијао из Београда. Тако се 29. јуна 1903 „руском отпавнику послова (Муравјову-Апостолу-Коробину – Ј. В.) јавио један чиновник српског министарства просвете, који је у блиским везама са српским војним круговима, а посебно са организаторима преврата од 29. маја и пренео му веома важну вест. Према сведочењу тог лица, Србију су посетила три бугарска официра, који су дошли ради постизања тајног договора са српском војском о заједничком ослобођењу Македоније од Турака. Предложена је велика завера која би требало да обухвати бугарску и српску војску, при чему би посао бугарске војске требало да буде свргавање кнеза Фердинанда и проглашење Петра Карађорђевића бугарским краљем. Предложено је да се преврат изведе 15. августа. Уједињени на тај начин у једну политичку целину, са војском од укупно 450.000 људи, Бугарска и Србија би натерале Турску да се одрекне Македоније, која би због тога била раздвојена између две државе на већ разрађеној основи“⁵³ Истина, руски представник у Софији Бахметјев је пожурио да оповргне те гласине и умири петербуршки кабинет утврдивши да „ни генерал Петров, ни министар војни, ни наш војни агент немају никаква сазнања о тројници анонимних завереника, као ни о њиховим чиновима“. Наводи руског дипломате су били потпуно логични: „Ако би бугарски официри били незадовољни кнезом или владом, о чему имамо неке назнаке, они се ни у ком случају не би присајединили Србима, а посебно не сада кад се српска војска налази у потпуној анархији“.⁵⁴

Убиство краљевског пара није било само последица унутрашње политичке борбе за уклањање омрзнуте династије. Официри су директно везали те догађаје за решење националног питања. О томе пише пуковник Чета Поповић, један од чланова вођства тајне официрске организације „Уједињење или смрт“: „Главни узрок за ступање младих официра у заверу од 29. маја 1903. био је у томе, што се у ширим народним слојевима, а нарочито у кругу официра, осећало присуство свакога рада на националним стварима. Сматрало се, да је рад последњег Обреновића сведен искључиво на унутрашњу политичку борбу, у циљу учвршћивања династије, а да је савим запостављена национална акција. То је мишљење истицала опозиција противу тадањег режима, у првом реду радикали. И доиста после 29. маја,

Ипак, до било каквог споразума с лидерима «Словенског југа» није се могло доћи. Милорад Гођевац је рекао: «Све је то лаж. Бугари мисле једно, говоре друго, а раде треће. То им је у крви». Симић пише: «И заиста, Сарафов је из Београда отишао у Беч, а затим у Берлин и Париз где је говорио о Македонији као искључиво бугарској области где нема других народа сем Бугара». (Погледати: С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македоније 1903–1912.*, Београд, 1998, стр. 93–94).

⁵³ АВПРИ, ф. Политархив, д. 2868, л. 192(об).

⁵⁴ АВПРИ, ф. Политархив, д. 503, л. 25.

када су објављена извесна документа – поименце текст Тајне Конвенције закључене између покојнога краља Милана и Аустрије –, видело се да је то мишљење било оправдано.⁵⁵ Анализом српске штампе, историчарка Дубравка Стојановић показује да је после 1903. велики део српске политичке и интелектуалне елите директно повезивао „унутрашње ослобођење“ земље са новом етапом развоја ослободилачког покрета – почетком уједињења словенских народа око Србије.⁵⁶ Стојећи пред избором после преврата од 29. маја 1903. српска влада је, по речима историчара А. Л. Шемјакина, заиграла на чврсто везивање „малог српског сплава за моћни руски брод“, како се тада говорило и на мобилизацију сопственог народа као главног унутрашњег фактора будуће реализације „заветне српске мисли“.⁵⁷

Summary

Јарослав Валеријанович Вишњаков

The Macedonian Movement and the Upheaval of May 29, 1903 in Serbia

Key words: *Serbia, Russia, Macedonia, 1903, Upheaval of May 29, Ilinden Uprising.*

1903 is a barrier in the political history of the Balkans. May 29th 1903, resulting in a bloody coup carried out officers Belgrade garrison, was a change of regime Obrenovic. Two months after the events in Belgrade begin in Macedonia Ilidenskoe revolt. By the beginning of the twentieth century, the territory of Macedonia has become an arena of political struggle between Bulgaria, Serbia and Greece, which played an important role strategic aspirations of the Balkan states, seeks Vardar valley, and (in the case of Serbia), exit to the Aegean Sea. The worsening situation in Macedonia has greatly affected the political situation in the Serbian kingdom, which is associated with a desire opposition to take advantage of this difficult situation in this region for the final discrediting of the ruling regime Obrenovic. In this regard, reports of Russian diplomatic, police and

⁵⁵ Č. Popović, *Organizacija „Ujedinjenje ili smrt“ („Crna ruka“)*, «Нова Европа» 11 јуна 1927, стр. 397; РГВА (Особый архив), ф. 579, о.1, ед. хр. 71, стр. 397–398.

⁵⁶ Д. Стојановић, *Србија и демократија*. Београд, 2003, стр. 222.

⁵⁷ А. Л. Шемјакин, „Сербская национальная идея в 1878–1903 гг. Время разочарования и осмысления“, На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв, Москва, 1997, стр. 156–157.

military agents – eyewitness estumultuous events in Belgrade at the end of XIX – beginning of the twentieth century are an important source for studying the political history of Serbia during the period, because they are real, live evidence of tumultuous political life of the Serbian state, allowing reveal nuances that influenced the development of the situation in Serbia in the early twentieth century.

Importance for the study of the problem are documented Balkan department of the police department, mainly stored at the State Archives of the Russian Federation. They help the researcher to take a fresh look at the causes and nature of revolt Certain facts suggest that figures of the Macedonian movement, especially one of its main leaders, Boris Sarafov directly been linked to the Austrian intelligence service and took part in plotting May 29th 1903.

УДК 327(495)"190"
327(495:497.2)"198"

Dr Spiridon SFETAS
Aristotelov univerzitet, Solun

PROGLAŠENJE NEZAVISNOSTI BUGARSKE (22. IX – 5. X 1908) I NJEGOV ODJEK U GRČKOJ

APSTRAKT: Rad se bavi odnosom Grčke prema nezavisnosti koju je proglasila Bugarska 1908. godine. Grčka se plašila da će definitivno izgubiti Istočnu Rumeliju i da bi se Bugarska mogla proširiti prema Makedoniji. Zato se priklonila Otomanskoj imperiji protiv Bugarske. Kada je Krit proglasio ujedinjenje sa Grčkom, Atina je zauzela takozvani „besprekoran“ stav.

Ključne reči: Bugarska, Mladoturci, Grčka, Srbija, Krit

Posle nastanka autonomne bugarske kneževine (1878) tri problema su kvarila grčko-bugarske bilateralne odnose: sudbina Grka Istočne Rumelije, razgraničenje grčke i bugarske sfere uticaja u Makedoniji i ukidanje bugarske šizme.¹ Sva ova pitanja bila su međusobno povezana. Atina je težila podeli Makedonije između Bugarske, Srbije i Grčke na temelju teritorijalne ravnoteže moći i očekivala je od Bugarske konkretne predloge razgraničenja. Sofija je, naprotiv, insistirala na autonomiji Makedonije i odbijala svaku raspravu o njenoj podeli, smatrajući da su tamo većinsko stanovništvo Bugari i da će jednog dana doći do ujedinjenja s Bugarskom. Ukidanje bugarske šizme je stajalo u tesnoj vezi sa razgraničenjem u Makedoniji. Ekumenska patrijaršija je postavljala sledeće uslove za crkveno izmirenje: 1. Egzarhat je trebalo da napusti Carigrad i da prenese svoje sedište u Sofiju; 2. Njegova nadležnost se morala ograničiti na Kneževinu Bugarsku i Istočnu Rumeliju; 3. Makedonija je trebalo da stoji pod jurisdikcijom Ekumenskog patrijarha, ali je u severnim pokrajinama, gde je preovladavao slovenski elemenat, služba božja mogla biti na slovenskom. Tako se

¹ O kompleksu grčko-bugarskih odnosa u razdoblju 1880–1908.

moglo skicirati grčko-bugarsko razgraničenje. Bugarska Egzarhija je odbila uslove Patrijaršije i težila je da dobije saglasnost sultana Abdul Hamida II za imenovanje bugarskih episkopa u Makedoniji. Što se tiče Grka u Istočnoj Rumeliji (70.000), grčke vlasti nisu sumnjale da će ih bugarska većina asimilovati, ali su htele da uspore taj proces i iskoriste kao sredstvo pritiska na Bugarsku radi dobijanja ustupaka za Grke u Makedoniji.

Ni po jednom pitanju nije postignut grčko-bugarski sporazum. Kada su počeli grčko-bugarski oružani obračuni u Makedoniji (1904) više nije bilo prostora za pokušaje približavanja, posebno jer su posle antigričkog pogroma u Istočnoj Rumeliji (1906) tamošnje grčke škole i crkve zatvorene.² Uprkos anti-grčkim merama u Istočnoj Rumeliji, u julu i avgustu 1906. nije došlo do prekida grčko-bugarskih diplomatskih odnosa. Grčka nije mogla da reaguje oštrije jer se plašila da ne poveća svoju izolaciju na Balkanu. U julu 1906. grčka vlada Georgiosa Teotokisa je prekinula diplomatske odnose sa Rumunijom zbog progona tamošnjih Grka (1905) Zaoštavanje grčko-rumunskih odnosa 1905. zbog cin-carskog pitanja i zbog otkazivanja trgovačkog ugovora iz 1905. od strane Rumunije (1906) teško su pogodili grčko-rumunske trgovačke odnose. Tako je rumunsko tržište bilo zatvoreno za grčke proizvode (ulje, masline), koji su od 1905. sve više uvoženi iz Bugarske. Jeftini bugarski poljoprivredni proizvodi (pretežno žito) izvoženi su u Grčku. Karakteristično je da su u 1906. godini antigričkih izgreda u Istočnoj Rumeliji, grčko-bugarski trgovački odnosi doživeli neviđen uspon. Te ekonomske pokazatelje vlade u Atini i Sofiji nisu mogle da zanemare. Radilo se ipak o privremenom poklapanju grčko-bugarskih privrednih interesa, a ne o nekom grčko-bugarskom zbližavanju. Da je kriza u tursko-bugarskim odnosima tokom 1906. zbog bugarske provokacije prema Abdul Hamidu II dovela do tursko-bugarskog rata, Grčka bi stala na stranu Turske. Antigrički izgredi u Istočnoj Rumeliji, koja je zapravo bila pod sultanovim suverenitetom, drsko držanje bugarske vlade Rače Petrova prema sultanu, bugarski vojni manevri na tursko-bugarskoj granici i po ruskom nagovoru najavljeni planovi o proglašenju nezavisnosti Bugarske i nacionalizaciji Orijentalne železnice,³ značajno su pogoršali odnose sa Osmanskim carstvom. Tokom 1906. i 1907. Teotokisova vlada je ispitivala mogućnosti potpisivanja jednog grčko-turskog ugovora koji bi regulisao grčku vojnu pomoć Turskoj u slučaju tursko-bugarskog rata i ustupke sultana Grcima. Oni su se sastojali u otvaranju novih grčkih konzulata u Makedoniji i u koordinaciji zajedničke borbe protiv panslavizma.⁴ Ali Abdul Hamid II je postavio obnovu grčko-rumunskih diplomatskih odnosa kao preduslov za tursko-

² *Isto*, 357–373.

³ Vidi: E. Djakovona, „Ruskite planove za nezavistimosta na Balgaria 1906“, *Istoričeski pregled*, 5–6, 1999, str. 42–56.

⁴ T. Vlachov, *Kriza v balgaro-turskite otnošenija 1895–1908*, Sofija 1977, str. 117–118.

⁵ *Isto*, 119.

-grčki savez. On se plašio da bi Rumunija mogla da povede politiku zbližavanja sa Bugarskom ako bi nastao tursko-grčki savez.⁵

Bugarska je bila autonomna kneževina pod sultanovim suverenitetom, ali se početkom XX veka ponašala kao nezavisna država. Sa više evropskih zemalja je potpisala trgovačke ugovore, a sa Rusijom i vojnu konvenciju (1902), učestvovala je na međunarodnim konferencijama u Hagu (1899, 1907). Ali, autonomna kneževina je Osmanskom carstvu plaćala danak: diplomatski predstavnici u inostranstvu su imali titulu diplomatskih agenata, telefonska i telegrafska služba kneževine i Istočne Rumelije nije bila pod istom upravom, inostrane kompanije su imale suverena prava nad železnicom. Zato je Bugarska težila da bude priznata kao nezavisna država. Povratak Rusije na Balkan posle poraza u ratu sa Japanom (1904–1905), ruski uticaj u Srbiji posle obaranja dinastije Obrenović (1903), srpsko-bugarski ugovori iz 1904. i bugarske provokacije (1906), uznemiravali su turskog vladara. Od 1906. Osmansko carstvo je računalo sa mogućnošću rata protiv Bugarske i pokušavalo da obezbedi ako ne savez, onda bar neutralnost balkanskih država. Tom cilju je služila i poseta turskog ambasadora u Parizu Munir-paše Beogradu novembra 1906. i Bukureštu u martu 1907. I srpska i rumunska vlada su želele da izvuku koristi iz slabosti Osmanskog carstva. U Beogradu su tražili sultanovo odobrenje za izgradnju Jadranske železnice (Prahovo–Niš–Prokuplje–Jadran) kao reakciju na planove Beča o izgradnji Bosanske železnice (Sarajevo–Uvac–Kosovska Mitrovica); u Bukureštu je zahtevano da sultan izvrši pritisak na Ekumenskog patrijarha da se sprovede u život sultanova *irada* iz 1905. o priznavanju Cincara za *milet*.⁶ Beograd i Bukurešt su odbili da sklope sa Osmanskim carstvom savez protiv Bugarske, ali se srpska vlada ograničila na blagonaklonu neutralnost u slučaju tursko-bugarskog rata. Time verovatno treba objasniti zašto je Osmansko carstvo dozvolilo naimenovanje srpskog arhimandrita Save za vikara Veleško-debarske episkopije u novembru 1906.⁷

Iako Osmansko carstvo nije ispunilo ni srpske ni rumunske zahteve, Munir-paša je u julu 1908. opet posetio Beograd, Atinu i Bukurešt. U Beogradu je pokrenuo pitanje saveza protiv Bugarske, ali je novi ministar inostranih poslova Milovan Milovanović odbio svaku diskusiju o tome, pogotovo jer je sultan odobrio izgradnju Bosanske železnice i time potpomogao politiku Beča na Balkanu. Obezbeđivanju srpske i grčke neutralnosti u slučaju tursko-bugarskog rata je, po informacijama tamošnjih bugarskih diplomata, služila i poseta Munir-pa-

⁶ O putovanju Munir-paše v. R. Popov, „Balkanskite vzaimootnošenija i misija na Mjunit Paša prez 1906–1908“, *Vekove*, 1, 1972, str. 6–15.

⁷ *Isto*, 12.

⁸ Centralen državni arhiv (CDA), Fond 322, Opis 1, Archivna edinica 220, Michajlovki Nemačkom ministarstvu inostranih poslova, dešifrovani telegram br. 506, Atina, 11.VIII 1908.

⁹ CDA, Fond 322, Opis 1, Archivna edinica 220, Michajlovki Nemačkom ministarstvu inostranih poslova, dešifrovani telegram br. 496, Atina, 31.VIII 1908.

še Atini.⁸ Ali, u svom razgovoru sa kraljem Đorđem I i ministrom inostranih poslova Georgiosom Baltacisom dominiralo je pitanje kompenzacija grčkim i turskim izbeglicama.⁹ Ne postigavši sporazum sa grčkom vladom, Munir-paša je nastavio za Bukurešt. Tamo njegovoj poseti nije pridavan značaj, budući da se ionako pokazala kao bespredmetna. Dok je Munir-paša bio u Bukureštu, izbila je Mladoturska revolucija, te je tako nastala nova situacija.

Očigledno je da su odnosi Osmanskog carstva sa Bugarskom već pre Mladoturske revolucije bili napeti. Mladoturska revolucija je u Sofiji izazvala uznemirenost i dovela u nepritliku Malinovljevu vladu. Bugarska vlada je bila usredsređena na reforme koje su Velika Britanija i Rusija planirale u Revalu (Talinu), a događaji u Osmanskom carstvu su iznenada bacili u zasenak pitanje reformi u Makedoniji. Malinovljeva vlada se pitala da li će Mladoturci moći ponovo da uspostave ustavni režim, što možda i nije odgovaralo bugarskim interesima, jer bi time bila oslabljena nacionalna borba Bugara u Makedoniji, i da li bi neredi u Osmanskom carstvu mogli da dovedu do njegove destabilizacije. U svakom slučaju, Bugarska je morala da razvije neku nacionalnu strategiju.

Dana 25. jula – 7. avgusta 1908. bugarski ministar rata Stefan Paprikov je predao kralju Ferdinandu memorandum o stavu koji je Bugarska trebalo da zauzme. U njemu je pisalo:

„Teško je predvideti kako će se događaji razvijati jer rivalske strane ne predstavljaju jasne društvene snage. Moguća su velika iznenađenja. Ali, svaki razvoj događaja će biti sudbonosan kako za nas, tako i za Tursku. Za Tursku je moguć preporod u skladu sa vizijom Mladoturaka, ali i gubitak njenih pokrajina. Za nas može doći pogodan trenutak, možemo ostvariti naše ideale, ali nas događaji mogu naterati da ih odložimo do daljnjeg ili nam prirediti teškoće u njihovom ostvarivanju. Sve zavisi od razvoja događaja, kako ih shvatimo i iz njih izvučemo korist. Činjenice nas sada teraju da postupamo pažljivo i dalekovido. Ne preduzimajući ništa što bi se moglo smatrati znakom naše spremnosti da se umešamo u unutrašnje poslove Osmanskog carstva, treba da budemo u stanju pripravnosti i da budemo spremni da zauzmemo konkretan i odlučan stav kada dođe vreme. Normalan razvoj stvari u Osmanskom carstvu, ponovno uspostavljanje i konsolidacija ustavnog režima ne odgovara našim interesima, ali to nećemo moći sprečiti...“¹⁰

Malinovljeva vlada je postavila proglašenje nezavisnosti Bugarske kao strateški cilj, nezavisno od sudbine osmanskog ustava. U prvom planu su bili ukidanje vazalnog statusa Bugarske i uklanjanje smetnji Bugarskoj u međunarodnim odnosima. Povod za eskalaciju krize u tursko-bugarskim odnosima bio je slučaj Gešov i preuzimanje Orijentalne železnice od strane bugarskih vlasti.

¹⁰ Vidi: *Dokumenti po objavjavane na nezavisimosta na Balgaria. Iz tajnija cabinet na knjaz Ferdinand* (izd. Cv. Todorova i El. Statelova), Sofija 1968, str. 22.

Osmanska vlada nije pozvala bugarskog diplomatskog agenta u Carigradu Ivana Gešova na službenu večeru povodom sultanovog rođendana (25. avgusta/12. septembra 1908) sa obrazloženjem da Bugarska nije nezavisna država. Tada je bugarska vojska stavila celokupnu mrežu Orijentalne železnice na bugarskom tlu pod bugarsku upravu (9/22. septembra 1908) i proglasila je bugarskom železnicom.¹¹

Razvoj tursko-bugarskog sukoba praćen je u Atini sa razumljivim zanimanjem. Grčka štampa je imala vrlo oštar antibugarski ton. Radikalni »Εμπρος« je psovao Bugare kao narod čije znanje i obrazovanje ne idu dalje od zanimanja svinjara. Nevraćanje orijentalnih železničkih pruga je po njemu bilo pljačka. Tvrdio je da je Bugarska od uvođenja ustava u Turskoj izgleda verovala da joj ostaje još samo put nasilja da ostvari svoje nade na Makedoniju. Ako bi se svađa oteгла, rat je navodno bio neizbežan.¹²

Novine „Νέον Αστν“ su smatrale da s obzirom na prijateljski prijem kneza Ferdinanda kod cara Franje Josifa, Bugarska mora da je dobila podršku Austro-Ugarske za svoje držanje. Službene bugarske ličnosti se ne bi tako otvoreno izjasnile protiv predaje železnice kada ne bi bile sigurne da imaju podršku onih sila kojima nije išao u prilog preporod Turske. Ako se to ima u vidu, razumljiv je oštar jezik britanske i francuske štampe uperen ne samo protiv Bugarske, već i protiv ljudi koji su iza nje stajali. Zato, ako bi Bugarska ostala na svom stanovištu, trebalo bi da se plaši ne samo svađe između Bugarske i Turske, već i evropskog sukoba.¹³

U razgovoru sa nemačkim ambasadorom Hanielom, grčki ministar inostranih poslova Georgios Batlakis je izrazio nadu da će u slučaju rata Bugarska biti poražena. Po njegovom mišljenju, pobeda Turaka je sigurna ukoliko Bugarsku ne podrži neka treća sila. Rusija za to trenutno nije bila sposobna. Nasuprot tome, izgleda da je Batlakis gajio nepoverenje prema Austro-Ugarskoj. On je, međutim, mislio da Austro-Ugarska tako važne odluke ne bi donosila bez pristanka Nemačke.¹⁴

U slučaju rata, Grčka bi prema Osmanskom carstvu zauzela stav blagonaklone neutralnosti. Turski poslanik u Atini Nabi-bej je izjavio da iako nema nikakvog pisanog sporazuma između dve vlade, Grčka je na turskoj strani, tako da Turska u slučaju nužde može da povuče trupe sa grčke granice.¹⁵

¹¹ Vidi: El. Statelova, St. Grančarov, *Istorija na Nova Balgarija 1878–1944*, Tom III, Sofija 2006, str. 218–219.

¹² Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Akten betreffend Beziehungen Griechenlands zu Bulgarien, Bd. 2 (vom September 1906 bis 31. Mai 1913), Haniel Bülowu, br. 68, Atina 2.X 1908.

¹³ *Isto.*

¹⁴ *Isto.*

¹⁵ *Isto.*

U diplomatskim krugovima se proglašenje nezavisnosti Bugarske smatralo sledećim korakom bugarske vlade. Nemački poslanik u Carigradu baron Maršal je računao da će sultan u tom slučaju objaviti rat Bugarskoj, jer ne želi da bude lišen suvereniteta nad Istočnom Rumelijom.¹⁶ Po njegovom mišljenju, ratno oduševljenje je vladalo među vodećim oficirima osmanske vojske. Oni su računali s tim da linija Jedrene–Kirkiellisse (Saranda Ekklisies) ne bi izdržala bugarski napad, ali su bili ubeđeni da bi se Bugari zaustavili na Čataldša-liniji.¹⁷ Osmanska vojska je bila ubeđena u svoju pobeđu ako bi Grčka ostala neutralna i ako bi Rumunija postavila u Dobrudži nekoliko divizija, tako da znatan deo bugarskih snaga bude prebačen na granicu sa Rumunijom.¹⁸

Rusija, koja je politički prevrat u Osmanskom carstvu pratila sa uznemirenošću, pozvala je Bugarsku da se ne upušta u avanturu i ne proglašava nezavisnost, već da Beču prepusti da prekrši odluke Berlinskog kongresa. Taj savet je ruski ministar inostranih poslova Izvoljski dao bugarskom diplomatskom agentu u Parizu Dmitru Stančovu, pri jednom susretu u Karlovim Varima (krajem avgusta 1908).¹⁹ Bilo je poznato da Austro-Ugarska namerava da anektira Bosnu i Hercegovinu. Ako bi bila sazvana međunarodna konferencija za reviziju odluka Berlinskog kongresa, kako je Rusija planirala, tada bi ruska diplomatija mogla da pokrene pitanje nezavisnosti Bugarske. Kada se Izvoljski, ruski ministar inostranih poslova 15. septembra u Buhlau sreo sa Erentalom, austrougarskim ministrom inostranih poslova, on ga je obavestio da bi neke okolnosti mogle da dovedu do austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine.²⁰ Kada je Izvoljski primetio da se to tiče svih zemalja koje su potpisale Berlinski ugovor i da bi to moglo da poremeti mir na Balkanu, Erental je odgovorio da se radi o bilateralnom pitanju između Austro-Ugarske i Osmanskog carstva. Radi mira, Austro-Ugarska će povući svoje trupe iz Novopazarskog sandžaka.²¹ Izvoljski je odgovorio da Rusija neće objaviti rat, ali budući da se radi o povredi jednog člana Berlinskog ugovora može pokrenuti pitanje njegove revizije. U tom slučaju bi se raspravljalo o otvaranju Bosforskog moreuza za ruske ratne brodove, nezavisnosti Bugarske, granicama Srbije i Crne Gore i o ukidanju ograničenja iz člana 29 u pogledu Crne Gore.²²

¹⁶ PA AA, R 7531, Akten betreffend Beziehungen Griechenlands zu Bulgarien, Bd. 2 (vom 19. September 1906 bis 31. Mai 1913), Baron Maršal Ministerstu inostranih poslova, No. 314, Terapia, 30.IX 1908.

¹⁷ *Isto.*

¹⁸ *Isto.*

¹⁹ V. El. Stelova, St. Grančarov, *n. d.*, 217.

²⁰ *British Documents on the Origins of the War 1898–1914*, Vol. V, The Near East. The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903–1909 (edited by G.P. Gooch and H. Temperley), London 1953, str. 383.

²¹ *Isto.*

²² *Isto.*

Razgovor dvojice ministara inostranih poslova nije imao službeni karakter. Nije se radilo o sporazumu Beča i Sankt-Peterburga. U svakom slučaju, Austro-Ugarska je želela da izbegne povezivanje međunarodnog priznanja aneksije Bosne i Hercegovine i otvaranja Moreuza u korist Rusije. Ali se u principu složila sa nezavisnošću Bugarske, kako bi umirila Bugarsku i Rusiju. Kada je bugarski knez Ferdinand posetio Budimpeštu (10–12/23–25. septembra) da bi učestvovao na svečanostima povodom jubileja dolaska na vlast Franje Josifa, sreo se sa Ententom. On nije imao primedbi na proglašenje nezavisnosti Bugarske.²³

Uprkos upozorenjima Velike Britanije i Rusije Bugarskoj da se ne upušta u rizik proglašenja nezavisnosti i destabilizacije mladoturskog režima, Ferdinand nije popuštao. Dana 22. septembra/5. oktobra 1908, jedan dan posle proglašenja aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, Ferdinand je uz pompu u staroj prestonici Trnovu, u crkvi Svetih 40 mučenika, proglasio nezavisnost zemlje. Istovremeno se proglasio i za cara suverene „Kraljevine“ Bugarske.²⁴

U Atini Teotokisova vlada nije bila iznenađena proglašenjem nezavisnosti Bugarske, ali su koordinisani koraci Bugarske i Austro-Ugarske uznemirili grčku vladu. Pošto se radilo o povredi Berlinskog ugovora i budući da su evropske sile bile podeljene u koalicije, grčka štampa je ukazivala na opasnost međunarodne krize kao posledice proglašavanja bugarske nezavisnosti.²⁵ Politička kriza na Balkanu se odrazila i na međunarodne berze. Na londonskoj i pariskoj berzi pale su akcije Velike Britanije, Francuske, Austro-Ugarske i Bugarske, dok je 23. septembra/6. oktobra, dakle jedan dan posle proglašenja nezavisnosti Bugarske, na atinskoj berzi zabeležen opadajući indeks akcija.²⁶ Kriza je mogla da eskalira ako Osmansko carstvo i Bugarska objave rat. U Atini se nije sumnjalo u to da bi na početku Bugarska postigla uspehe. Ako bi Osmansko carstvo prebacilo nekoliko divizija iz Azije, moglo bi da se zaustavi bugarsko napredovanje. Ako bi pak, Osmansko carstvo prihvatilo proglašenje nezavisnosti Bugarske, opasnost za grčku stranu bi ležala u bugarskoj nadmenosti koja bi u Makedoniji mogla stvoriti nove gotove činjenice.²⁷

Dana 23. septembra/6. oktobra 1908. bugarska diplomatska agencija u Atini je službeno obavestila grčku vladu o proglašenju nezavisnosti Bugarske,

²³ Vidi: El. Stelova, St. Grančarov, *n.d.*, 219.

²⁴ O međunarodnoj dimenziji proglašenja nezavisnosti Bugarske u vezi sa aneksijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske vidi novu zbirku dokumenata *100 godina od objavjavaneto na Nezavisimista na Balgaria* (ur. Coco Biljarski), Izvestija na Daržavnite Archivi 95–96, Sofia 2008.

²⁵ *Νέσπ Αστν*, 23.IX 1908.

²⁶ *Νέσπ Αστν*, 24.IX 1908.

²⁷ *Νέσπ Αστν*, 23.IX 1908.

²⁸ CDA, fond 322, opis 1, Arhivna edinica 220, Bugarska diplomatska agencija Baltacisu, br. 774, Atina, 23.IX 1908.

²⁹ *Νέσπ Αστν*, 24.IX 1908.

izrazivši pri tom ubeđenje da će nova era koja je počela za bugarsku državu, doprineti daljem razvoju dobrih grčko-bugarskih odnosa.²⁸ Grčka vlada, međutim, nije delila taj optimizam. Još istog dana ministarski savet se sastao da oceni novo stanje na Balkanu, ali nije mogao da donese nikakve konkretne odluke.²⁹ Teotokisova vlada je stajala pred istom dilemom kao i Diligianisova 1885. kada je Bugarska anektirala Istočnu Rumeliju: da profitira od krize i na osnovu povrede Berlinskog ugovora traži teritorijalno obeštećenje u Epiru ili Makedoniji, ili da se poveže sa Osmanskim carstvom protiv Bugarske uz osiguranje nekih ustupaka u Makedoniji. Prva opcija je bila opasna. Teotokisova vlada je pozdravila političke promene u Osmanskom carstvu, a mirni odnosi Atine i Mladoturaka bi se poremetili ako bi se postavili teritorijalni zahtevi. Druga opcija je u načelu bila u tradicionalnom okviru grčke politike prema Osmanskom carstvu posle izgubljenog grčko-turskog rata 1897. Proglašenje nezavisnosti Bugarske je bio udarac za Grčku. Istočna Rumelija će sada zaista postati deo bugarske države. Ni sultan ni ekumenski patrijarh neće imati pravo da intervenišu u korist tamošnjih Grka. Uprkos antigričkih izgređa 1906. godine nije se odustajalo od nade da će grčke crkve i škole opet moći da rade dokle god je Bugarska autonomna kneževina. Nisu se zato Grci u Carigradu oštrije usprotivili nego Turci proglašenju nezavisnosti Bugarske.³⁰

Ako bi Bugarska ostala nekažnjena i ako bi evropske sile prihvatile bugarsku nezavisnost, atinska vlada je računala da će Ferdinandov ugled porasti i da će „treće bugarsko kraljevstvo“ imati povoljniju poziciju za preduzimanje akcija u Makedoniji. Iz tih razloga je Teotokis uveravao vladu Kamil-paše da će Grčka pružiti vojnu pomoć Mladoturcima, ako bi došlo do tursko-bugarskog rata.³¹ Tako je sve zavisilo od stava osmanske vlade, odnosno koliko su u Carigradu bili spremni da se bore protiv Bugarske. Za Osmansko carstvo posledice bugarskog državnog udara su, po proceni britanskog ambasadora, bile sledeće:

„Bugarska. Turska vlada se protivi tituli cara Bugara koja bi neizbežno bugarskom vladaru dala osnovu da se eventualno izbori za vlast nad makedonskim Bugarima, na koje je proglas već imao određeni učinak. Iako su spremni da neka konferencija prizna nezavisnost Bugarske, ne bi mogli da potpišu nikakav protokol koji bi knezu Ferdinandu dao suverena prava nad Istočnom Rumelijom. Bili bi primorani da zadrže svoja prava nad tom pokrajinom i da se za njih, ako zatreba, izbore vojnom akcijom. Potpuno su ubeđeni da će ako Istočna Rumelija

³⁰ Vidi: V. Georgiev, St. Trifonov, *Istorija na Balgarite 1878–1944 v dokumenti*, tom I, 1878–1912, Sofija 1994, str. 270–271.

³¹ *Die Auswärtige Politik des Deutschen Reiches 1871–1914. einzige vom Auswärtigen Amt autorisierte gekürzte Ausgabe des amtlichen Aktenpublikation der Reichsregierung unter Leitung von A.M. Bartholdz und Fr. Thimme*, Dritter Band, Berlin 1928, str. 241. Nemačka ambasada Ministarstvu inostranih poslova, br. 9062, Terapia, 12.X 1908.

³² *British Documents on the Origins of the War 1898–1914, n.d.*, str. 426, Sir G. Louder Sir Edward Greju, tel. br. 317, Terapia, 12. oktobar 1908.

prestane da bude neka vrsta tampon države između Bugarske i Turske, Bugarska neizbežno imati aspiracije na Makedoniju koje će voditi [velikom] sukobu.³²

Dok je u Atini vladalo raspoloženje da se postigne sporazum sa Osmanskim carstvom, odluka stanovnika Krita od 7. oktobra da se to ostrvo ujedini sa Grčkom je priredila grčkoj vladi velike teškoće. Kada se na Kritu čulo za proglašenje nezavisnosti Bugarske, Elefterios Venizelos je svojim prijateljima poslao sledeću poruku 23. septembra/6. oktobra 1908:

„Pošto se Bugarska proglasila za kraljevinu, hitno je da mi sutra proglasimo ujedinjenje. Dovedite što više nenaoružanih ljudi do sutra u 14,00 popodne u Kaneu. Živela nacija, živelo ujedinjenje.“³³

Na demonstracijama u Kanei 24. septembra/7. oktobra bučno je izvikano ujedinjenje Krita sa Grčkom. Istovremeno je pozvan kralj Đorđe I da grčkom vojskom zauzme ostrvo. Međunarodne trupe su pasivno posmatrale događaje. Na vanrednoj sednici kritska skupština je 29. septembra proglasila nezavisnost Krita i ujedinjenje ostva sa Grčkom u nedeljivu ustavnu monarhiju.

Događaji na Kritu su iznenadili grčku vladu. Teotokis je označio ujedinjenje Krita sa Grčkom kao posledicu proglašenja bugarske nezavisnosti i izrazio uverenje da će se hrišćanski stanovnici Krita razumno držati, da opravdanim oduševljenjem neće učiniti neku glupost.³⁴

Pošto je temelj Grčke spoljne politike bio savez sa Osmanskim carstvom protiv Bugarske, Kritsko pitanje je podrivalo ova nastojanja Atine, a bilo je i udarac mladoturskom režimu. Prvi komentari grčke štampe o postupku Krićana nisu bili povoljni. Novine „Εμπρος“ su okarakterisale samovljnu akciju Krićana kao korak koji podriva grčko-osmanski savez i koji bi mogao da natera Osmansko carstvo da se nagodi sa Bugarskom.³⁵ Novine „Νέου Αστου“ su blagonaklono posmatrale proglašeno ujedinjenje Krita sa Grčkom, ali su ukazale na pravne razlike između bugarske nezavisnosti i događaja na Kritu. U slučaju Bugarske radilo se o povredi Berlinskog ugovora, jer je suverenitet sultana bio samo formalan, dok je Kritsko pitanje već bilo internacionalizovano i ticalo se velikih sila koje su se samo svađale oko pitanja vremena ujedinjenja ostrva sa Grčkom. Ali taj čas je kucnuo, a od grčke aneksije Krita će i Turska imati koristi, jer će joj navodno ojačana Grčka bolje moći da pomogne.³⁶ Zatim, knez Ferdinand je planirao proglašenje nezavisnosti Bugarske, dok se kralj Đorđe I nije mešao na Kritu.³⁷

³³ ...Pismo Venizelosa njegovim ljubljenim zemljacima (bez datuma)

³⁴ *Εμπρος*, 25.IX 1908.

³⁵ *Εμπρος*, 25.IX 1908.

³⁶ *Νέου Αστου*, 25.IX 1908.

³⁷ *Νέου Αστου*, 26..IX 1908.

³⁸ W. Zürer, „Das Kreta-Problem 1908–1912. Über die Unfähigkeit zur diplomatischen Konfliktlösung vor dem Ersten Weltkrieg“, *Südost-Forschungen*, XXXVII (1979), str. 42.

Teotokisova vlada je zauzela poznato „besprekorno držanje“ prema Kritskom pitanju. Uveravala je da sa događajima na Kritu nema nikakve veze i prepuštala je silama zaštitnicama da reše problem. Ako bi pak Evropa odobrila aspiracije Beča i Sofije, Teotokis je planirao da sem ustupka ujedinjenja, za Grke u Turskoj obezbedi i druge povlastice.³⁸

Ali, stav sila zaštitnica prema Kritskom pitanju nije bio jedinstven. Velika Britanija se u tom trenutku odlučno protivila ujedinjenju Krita sa Grčkom, smatrajući da bi time mladoturski režim bio dodatno podriven baš u času kada je počinjala predizborna borba u Osmanskom carstvu. Ona je reagovala proturski, a njena sredozemna flota od sedam brodova poslata je u Egejsko more da bi mogla da u slučaju nužde vojnim sredstvima zaštiti prava sultana na ostrvo. Sem toga, London je sprečio smanjenje broja svojih vojnika (500) koje je bilo predviđeno za početak 1909. dok god traje nezakonito stanje u Kanei.³⁹ Francuski premijer Klemanso je zauzeo suprotan stav. On je insistirao na uključivanju kritske problematike u program konferencije i plašio se oštrog nastupa u Kanei i Atini. To je učinio ne samo zbog svog tradicionalnog filohelenizma, već očekujući da će na taj način pojačati uticaj Francuske i obezbediti monopol za sopstvenu industriju protiv nemačke konkurencije prilikom naoružavanja flote koju je Grčka nameravala da sprovede. Rusija je htela da sile zaštitnice o Kritskom pitanju raspravljaju na marginama balkanske konferencije, a da njihovu odluku potom ratifikuje evropski koncert sila. Nemačka i Austro-Ugarska su iz razumljivih razloga bile protiv raspravljanja o Kritskom pitanju na međunarodnom nivou.⁴⁰

Teotokisova vlada je razmatrala dve opcije. Atina je bila spremna da u slučaju bugarsko-turskog rata Osmanskom carstvu pruži vojnu pomoć. Zato je Atina predložila Mladoturcima sporazum kojim bi se zapečatila aneksija Krita, dok bi se komitetu „Jedinstvo i napredak“ stavila u izgled podrška grčkog elementa u Osmanskom carstvu, kao i materijalna pomoć Grčke u slučaju sukoba sa Bugarskom.⁴¹ Druga opcija je bila, kao što je rečeno, izboriti se za razmatranje Kritskog pitanja na planiranoj Balkanskoj konferenciji. Atina se pozivala na to da je Krit bio autonomna oblast, da je od 1906. kralj Grka imenovao Visokog komesara, da međunarodne trupe treba da se povuku u julu 1909, da je ujedinjenje ostrva sa Grčkom bio formalan postupak koji nije bio uperen protiv Osmanskog carstva. Sa pravnog gledišta, odvajano je bugarsko proglašenje nezavisnosti od Kritskog pitanja. Odluku Teotokisove vlade da se ne upušta u avanture na severu, već da se pozabavi Kritom podržao je i Elefteros Venizelos. U jednom pismu (od 12. oktobra 1908.) Anastasiosu Mijaulisu je ukazao na to da bi vlada napravila veliku grešku kada bi kao reakciju na proglašenje nezavisnosti Bugar-

³⁹ *Isto*, 42–43.

⁴⁰ *Isto*, 43–44.

⁴¹ *Isto*, 45.

⁴² Venizelosovo pismo (12.X 1908.) Atanasiosu Miaulisu.

ske težila proširenju severnih grčkih granica. Grčka bi bila izolovana, a Osmansko carstvo bi se moglo pokazati popustljivim prema bugarskim zahtevima. Naglasio je da je bugarska vojska jača od grčke i da zato u Atini treba doći do zaključka da je nužna promena stvari, jer bi se inače moralo računati na nacionalnu katastrofu.⁴²

Mladoturci su odbili uslove za savez Teotokisove vlade.⁴³ S obzirom na predizbornu borbu hteli su da spreče dalje smanjivanje Osmanskog carstva koje je iritiralo pristalice sultana i moglo da smanji šanse za pobjedu komiteta „Jedinstvo i napredak“. Rešenje Kritskog pitanja bi moglo biti presedan za sudbinu drugih rubnih područja Osmanskog carstva. Putovanje vođe grčke opozicije Georgiosa Ralisa u Epir u vreme predizborne kampanje, turski ambasador u Atini Nabi-beg je nazvao odsustvom političkog takta, koji je očito služilo podsticanju separatizma. Isticao je da je konačni cilj navodno bio da se posle sređivanja Kritskog pitanja pokrene Epirsko.⁴⁴ Britanska politika je bez sumnje ohrabivala Mladoturke da ostanu nepopustljivi kada je reč o Kritskom pitanju.

Grčka nada da se o Kritskom pitanju raspravlja na međunarodnoj Balkanskoj konferenciji se nije ostvarila. Velika Britanija, Nemačka i Rusija su se doduše, složile o temama o kojima bi trebalo diskutovati, ali je Austro-Ugarska odbila sazivanje konferencije sa obrazloženjem da aneksija Bosne i Hercegovine ne spada u reviziju Berlinskog ugovora, već da se to tiče samo Turske i Beča. Memorandumi koji su u decembru 1908. razmenjeni između Austro-Ugarske i Rusije⁴⁵ ostali su bez rezultata. Bez saglasnosti Austro-Ugarske Nemačka nije bila spremna da podrži sazivanje Balkanske konferencije.

U međuvremenu se ispostavilo da će se tursko-bugarski spor rešiti diplomatskim sredstvima. Zbog verskog fanatizma koji je vladao u Carigradu posle aneksije Bosne i Hercegovine i proglašenja nezavisnosti Bugarske, Mladoturci su se plašili da bi od rata profitirali konzervativni islamski elementi i pristalice sultana i da bi time destabilizovali novi režim.⁴⁶ Sem toga, počela je i predizborna kampanja, a ratna avantura bi ugrozila eksperiment sa ustavnošću. U zajedničkoj noti od 14/27. oktobra Velika Britanija, Francuska i Rusija pozvale su Bugarsku da odustane od vojnih mera i da od Visoke Porte pregovorima traži priznanje nezavisnosti Bugarske.⁴⁷ Bugarska je iz razumljivih razloga prihvatila predlog,

⁴³ Züerer, *n.d.*, 45.

⁴⁴ F.R. Bridge (ed.), *Austro-Hungarian Documents Relating to the Macedonian Struggle 1896–1912*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1976, str. 407.

⁴⁵ *British Documents on the Origin of the War 1898–1914, n.d.*, 538–543.

⁴⁶ Die Auswärtige Politik des Deutschen Reiches 1871–1914, *n.d.*, 241–241 (sic!), Baron Maršal ministarstvu inostranih poslova, br. 9026, Terapia, 11.X 1908.

⁴⁷ CDA, Fond 322k, Opis 1, Archivna edinica 220, Bugarsko ministarstvo inostranih poslova Bugarskoj diplomatskoj agenciji (Atina), br. 1217, Sofija, 17/30. oktobar 1908.

pogotovo jer je i Austro-Ugarska postupala na sličan način da bi regulisala aneksiju Bosne i Hercegovine.

Prilikom bugarsko-turskih pregovora od decembra 1908. do januara 1909. radilo se prvenstveno o sumi koju je Bugarska trebalo da plati Osmanskom carstvu da bi otkupila svoju nezavisnost. Na početku je Kamil-paša tražio svotu od 150 miliona zlatnih franaka, dok je bugarska vlada bila spremna da plati samo 82 miliona. Posle izborne pobede Mladoturci su želeli da umanje posledice svog poraza od 4. i 5. oktobra 1908, pa su zato tražili ogromnu sumu koju Bugarska zbog nacionalnog ugleda nije htela da plati. Zbog toga je Kamil-paša smanjio sumu na 125 miliona zlatnih franaka, ali je zbog strateških razloga tražio kao odštetu ustupanje pograničnih bugarskih krajeva u Rodopima. Takvu trgovinu Malinovljeva vlada je odlučno odbila i prekinula pregovore. Iz taktičkih razloga naredila je delimičnu mobilizaciju, dok je Turska priredila manevre u Jeddrenima.

Da bi sprečila eventualni tursko-bugarski sukob, intervenisala je Rusija. Dana 17/30. januara 1909. ruska vlada je preuzela na sebe isplatu sume od 125 miliona zlatnih franaka, koja je pak trebalo da se oduzme od ratnih dugova koje je Osmansko carstvo trebalo da plati Rusiji. Bugarska se obavezala i da od Rusije preuzme kredit od 82 miliona franaka. Rusija je htela da iskoristi svoj uticaj u Bugarskoj i da po svaku cenu spreči da privremeno podudaranje interesa Austro-Ugarske i Bugarske dovede do potiskivanja ruskih pozicija u Bugarskoj. U novim okolnostima opet započeti tursko-bugarski pregovori su uspešno privedeni kraju. Dana 19. aprila Andrej Ljapčev i Rifat-paša su potpisali sporazum o priznanju nezavisnosti Bugarske od strane Osmanskog carstva.⁴⁸

U Atini su sa zanimanjem pratili dalji razvoj bugarskog pitanja. S gorčicom je konstatovano da je Bugarska iz krize izašla kao pobednik, dok je Grčka morala da se zadovolji sa već ranije najavljenim povlačenjem međunarodnih trupa sa Krita. Dana 29. aprila 1909. i Grčka je priznala nezavisnost Bugarske, a bugarsko diplomatsko predstavništvo je podignuto u rang ambasade. Termin Istočna Rumelija se više nije koristio. U Atini su računali s tim da bi Bugarska sada sa boljom pozicijom mogla da preduzima akcije u Makedoniji. Razlog što je izostala dinamična grčka reakcija politički i vojni krugovi tražili su u slabosti državnih ustanova i pre svega u manjkavoj vojnoj pripremljenosti. Kontrarevolucija u Carigradu 19. aprila 1909. je bila znak da ni u Osmanskom carstvu ne vladaju stabilne prilike. Nema sumnje da je nesposobnost Teotokisove i Ralisove vlade koja ju je nasledila, da iz balkanske krize 1908–1909. izvuku koristi bila bitan razlog za intervenciju vojske u Gudi u avgustu 1909. godine.

⁴⁸ *O ruskoj inicijativi i tursko-bugarskom sporazumu v. El. Statelova, Sr. grancarov, n. d., 227–229.*

Summary

Dr Spiridon Sfetas

Bulgaria's proclamation of independence (22 September /5 October 1908) and its impact on Greece.

Key words: *Bulgaria, Young Turks, Greece, Serbia, Creta*

Taking advantage of the Young Turk Revolution, Bulgaria, in accordance with Vienna, proclaimed its independence on the 5th of October 1908. It caused consternation in Greece, where the government feared international complications, should the Ottoman Empire invade Bulgaria. In this case Greece would side with the Young Turks to extract concessions in Macedonia. Following the Bulgarian example, Creta proclaimed its Union with Greece. But Athens took a very cautious attitude towards the events in Creta, the King refused to accept the Union, since England spoke out against Creta's Union with Greece. Athens believed that it could raise the Creta Question in one international conference. But the Great Powers separated the Bulgarian Question from the Creta Question, so that no international conference was held.

УДК 32.019.5:654.191(497.1)“193“
32.019.5:654.191(475)“193“
32.019.5:654.191(497.2)“193“

Mr Bojan SIMIC
Institut za noviju istoriju Srbije

RADIO IN SERVICE OF THE STATE PROPAGANDA DURING THE 1930'S, CASES OF POLAND, YUGOSLAVIA AND BULGARIA

ABSTRACT: *Based on primary sources and relevant literature in this study, the development of radio and its role in the state propaganda of Poland, Yugoslavia and Bulgaria during the 1930's will be analyzed.*

Key words: *Radio, Propaganda, Poland, Yugoslavia, Bulgaria*

In comparative history, two or more historical phenomena are systematically studied for similarities and differences in order to contribute to their better description, explanation, and interpretation. Frequently, one looks into another culture, another country or another society in order to better understand one's own.¹ During the Interwar period, historical, cultural and economic development of Eastern, Central and Southeastern Europe had many similarities and even the study of the latest national history synthesis of the three countries under review confirmed this fact.² The development of radio was one of the phenomena that certainly affirmed this trend.

Propaganda spread via radio broadcasting during the period in question and this had a significant advantage in comparison to propaganda spread by the

¹ HG. Haupt, J. Kocka (eds.), *Comparative and Transnational History, Central European Approaches and New Perspectives*, (New York/Oxford, 2010); D. Cohen, M. O'Connor (eds.), *Comparison and History. Europe in Cross-National Perspective* (London, 2004); Cf. B. Z. Kedardar (ed.) *Explorations in Comparative History* (Jerusalem, 2009); C. Ragin, *The comparative method. Moving beyond qualitative and quantitative strategies* (Berkeley/Los Angeles, 1987); *Uvod u komparativnu historiju* [Introduction to Comparative History], (Zagreb, 2004).

² C. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945* [History of Poland 1918–1945], (Cracow, 2006); P. Даскалов, *Българското общество I–II* [Bulgarian society, I–II], (Sofia, 2006);

press. It knew no geographical or state borders and it could be heard on different continents at the same time, where even the illiterate could understand. In addition, it had the indirect effect of making personal contact with the listener and there was also practically the unlimited possibility of broadcasting in other states since the jamming devices used at the time were quite primitive.³

The first regular radio broadcasts in Europe started in the first half of the 1920's. One of the first radio stations of this type was set up in the UK in 1922. It was the *British Broadcasting Company* (later *Corporation*), known as the *BBC*. This station, as well as the others founded afterwards, were associated with the territory of the mother country. The first international radio station was *Radio Holland*, which started broadcasting in 1927.⁴ This year was of immense significance since it was the year when the short wave broadcasting began, which made transmission to long distance possible.

During the 1930's, radio broadcasting made a significant step forward. In 1937, radio stations in the world were divided as follows: Asia 161 (8%), Africa 19 (1%), Australia 130 (7%), America 1.142 (62%) and Europe 408 (22%). When one considered the power of the aforementioned stations, a different picture emerged: Asia 579 kW (5%), Africa 118kw (1%), Australia 271kw (2%), America 3.423 (27%) and Europe 8.096 (65%).⁵ Clearly America had the highest number of radio stations, but in terms of its power and development, Europe was way ahead.

The radio broadcasting in the Poland, Yugoslavia and Bulgaria started about the same time as in the other European countries. Radio Warsaw („Radio Warszawa“) started in 1926. One year earlier, the society for control of the radio was formed („Polskie Radio Sp.Akc“). Secondly, a radio station was formed in Cracow (1926). After that, several radio stations were formed: Katowice (1927), Poznan (1927), Vilnius (1928), Lwow (1930), Lodz (1931), Torun (1931), Warsaw II (1937), Baranowicze (1938) and the national radio network was created. In 1929, the Ministry for Post and Telegraph gave the aforementioned society a 20 year concession for the use of radio until 1949.

Home radio stations in Yugoslavia started broadcasting regular programs by the second half of the 1920's. This was first done by the radio station in Zagreb in 1926, whereas Radio Ljubljana started broadcasting two years later. Only in

³ First mass and efficient jamming of radio-broadcasts of foreign radio-stations was conducted by Germany during the Second World War. It was not completely successful, but it represented one of the first attempts of its kind, M. Oreč, *Sloboda informacija i propaganda* [Freedom of Information and Propaganda], (Belgrade, 1966), p. 190.

⁴ N.Cull, D.Culbert, D.Welch, *Propaganda and mass persuasion, A historical encyclopedia, 1500 to present*, (Santa Barbara, Denver/Oxford 2003), pp. 331–333.

⁵ S. Miszczak, *Historia radiofonii i telewizji w Polsce* [History of Radio and Television in Poland], (Warsaw, 1972), p. 147.

1929 did the capital get its own radio station. Radio Belgrade (Radio Beograd), which started its regular broadcasts on 24th March.

The development of radio broadcasting in Bulgaria was a few years behind development in Poland and Yugoslavia. One of the most important steps in the development of radio in Bulgaria was the creation of „Native Radio“ („Родно Радио“) in 1930. In the same year, regular broadcasts began for a couple of hours per day. Only in 1936 was the national radio network formed when Radio Stara Zagora (Стара Загора) and Radio Varna were introduced (Варна).

Jurisdiction over radio in these three countries belonged to, at least partially, the Ministry of Post, Telegraph and Telephones or the local equivalents to that ministry. In Poland, radio started more as a private society, but over time, the state control of the radio grew. Initially, the state had only a 40% stake in the society for control of the radio. In 1935, that stake rose to 96%.⁶ That meant that during the mid 1930's, radio in Poland was completely under control of the ruling circle.

Jurisdiction over radio in the Kingdom of Yugoslavia was handed to several different ministries during the 1930's. Radio was controlled by the Ministry for Post, Telegraph and Telephone before it was handed over to the Ministry of Civil Engineering from April 1929 until December 1930. The transfer of jurisdiction continued and from December 1930 until September 1935, radio was controlled by the Ministry of Traffic. Only after that period did radio return under the jurisdiction of the Ministry for Post, Telegraph and Telephone and remained there until the occupation of the country.

The main legislative characteristic in the field of radio diffusion during this period in the Kingdom of Yugoslavia could be summarized as follows: a) Normal regulation of radio diffusion followed valid international conventions, but it was partial and this was confirmed by the fact that no integral laws on radio diffusion had been passed; b) According to its character, the normative acts passed in this period could be classified as: acts regulating relations between owners of radios and the State and acts regulating between the State and prospective owners and founders of radio stations; c) High levels of distrust and caution of the State towards new media – radio, where the State from being the leading promoter became its sole controller; d) Numerous restrictive state measures towards „subjects“ wanting to broadcast, but also listening to radio programs; e) Insufficient dealing with copyright problems.⁷

The Department for Radio-Broadcasting was established later in 1939 to complete the diverse tasks in relation to radio broadcasting within the Central Press-Bureau (CPB). This affected the standard division into three departments: Administrative, Informative and Publicist, prescribed by the Regulations on

⁶ *Polska Niepodległa* [Independent Poland], (Warsaw, 2008), p. 505.

⁷ M. Nikolic, *Radio u Srbiji 1924–1941* [Radio in Serbia 1924–1941], (Beograd, 2006), p. 25.

the work of 1931 and 1935. The new Department for Radio Broadcasting was divided into as many as ten sections.⁸ Understandably, the importance of radio broadcasting became much greater.

Between 1937 and 1939, the mature program concept was presented and this was „mature“ in every sense. This was designed by the first generation of creators who had been educated at the radio station and who clearly knew what could be done with radio. Since listeners of radio broadcasts were known, the author referred to a structured and differentiated auditorium in which target groups could be recognized. This „golden era“ of Radio Belgrade finished with nationalization that was an essential reflection of the international socio-political situation.⁹

In Bulgaria in the first article of the „Radio law“ (1935)¹⁰, it clearly stated that radio was the state’s monopoly and the state was the only one that was allowed to „build, control and use“ radio stations.¹¹ After that law in Bulgaria was passed, the situation in the radio industry developed as follows: a) Bulgarian Radio was the property of Ministry for Information and it was run by the ministry; b) Employees of the Radio were the state’s clerks; c) Ministry for Information created all programs, members and duties of the committees and also conducted pre-emptive censorship; d) In the Executive Committee, people could only enter if they were delegated by the government. In the Program Committee, they could enter independent intellectuals but only in consultative roles. Chief of this committee was delegated by the Prime Minister on the suggestion of the Ministry of Communication; e) Radio was financed by taxes on radio and from commercials. The finances were controlled by the Ministry of Communication.¹²

In the new regulation for the radio service from 1938, the Program Committee entered representatives from the following ministries: Ministry of Post and Telegraph, Ministry of War, Ministry of Education, Ministry Interior, Health Direction, Ministry of Agriculture and Ministry of Commerce. Their mandates were for three years.¹³ As one could see, the state put radio directly under its influence and propaganda tasks became the main function of radio in Bulgaria. It was interesting to note that the system created in the mid 1930’s remained almost unchanged under the communist rule in Bulgaria after Second World War until 1990.¹⁴

⁸ Secretariat, Editing board for the domestic program, Editing board for foreign programs, Editing board of the news in foreign languages, Editing board for overseas programs, office of foreign news broadcasts, Radio telegraphic office, Technical office, Information office – reportage, Cultural propaganda and Music section. AY, Central Press-Bureau (38), folder 1.

⁹ Nikolic, *Radio u Srbij*, p. 91.

¹⁰ First law considering radio in Bulgaria was declared in 1927.

¹¹ *Държавен вестник* [State’s Journal] number 22 from 31. January 1935.

¹² P. Чолаков, *Право на радио-телевизионните организации в България* [The regulation of radio-television organizations in Bulgaria], (Sofia–Wien, 2000), p. 26.

¹³ A. Nowosad, *Wladza i media w Bulgarii* [Government and media in Bulgaria], (Cracow, 2008), p. 232.

¹⁴ Чолаков, *Право на*, p. 28.

B. SIMIC RADIO IN SERVICE OF THE STATE PROPAGANDA DURING THE 1930'S...

During the 1930's, Bulgarian Radio was organized in five departments: 1) Music department; 2) Educational and department 3) Professional and Economic department 4) Informational Department; 5) Propaganda Department. The departments were divided into the sections.¹⁵ At first glance, the extensive organization of Bulgarian radio was in reality created with very few experts and employees and this will be discussed in more detail later.

In general, the 1930's were the period of rapid development of radio. The following table illustrated the number of radios in the World and more importantly, the number of radios per thousand habitants in each country:

Number of radios in the World 1936–1938

State	1936 (in thousands)	1937 (in thousands)	1938 (in thousands)	On thousand habitants (1938)
United States	22.500	24.269	–	190
Danmark	609	652	704	190
England	7.403	7.961	8.480	182
Sweden	834	944	–	151
Germany	7.193	8.168	9.087	136
Netherlands	947	989	1.072	124
Belgium	746	890	1.018	123
Switzerland	418	464	504	122
Norway	189	240	305	107
France	2.627	3.219	4.164	99
Austria	537	594	620	92
Czechoslovakia	848	928	1.044	68
Latvia	82	96	114	59
Hungary	353	365	383	43
Japan	2.372	2.711	–	39
Poland	492	677	861	26
Lithuania	27	35	48	19
Italy	550	625	795	18
Romania	127	163	216	12
Yugoslavia	80	74	154	11
Bulgaria	–	40	62	7

**Maly rocznik statystyczny 1938* [Concise Statistical Yearbook for 1938], (Warsaw 1938), p. 338.

**For the countries with missing data for 1938. calculations were made for 1937.

¹⁵ Nowosad, *Wladza i media*, p. 233.

Of three countries under review, Poland had the most developed radio service. The power of Polish radio station grew significantly over the years. The following table illustrated the situation at the beginning of the World War II:

Power of the Polish radio stations 31st August 1939¹⁶

Radio station (in alphabetic order)	Power	Range
Baranowicze	50 kw	120 km
Katowice	50 kw	160 km
Cracow	10 kw	45 km
Lodz	10 kw	45 km
Lwow	50 kw	100 km
Poznan	50 kw	100 km
Torun	24 kw	60 km
Warsaw I	120 kw	300 km
Warsaw II	10 kw	45 km
Vilnius	50 kw	140 km

As one could see, the most powerful radio station was in the capital city of Poland Warsaw with a range of 300 kilometres. It was also interesting to note the station that was built in 1938 in Baranowicze near the border with the USSR. Obviously, this station was built to neutralize strong Soviet propaganda in the area at the time.

With reference to the growth of the total power of Polish radio stations, one could see the following table:

¹⁶ Miszczak, *Historia radiofonii*, p. 142.

B. SIMIC RADIO IN SERVICE OF THE STATE PROPAGANDA DURING THE 1930'S...

Total Power of the Polish Radio Stations 1926–1938

Year	Number of Stations	Total Power
1926	1	10,0 kw
1927	4	28,3 kw
1928	5	28,8 kw
1929	5	28,8 kw
1930	7	31,8 kw
1931	7	168,8 kw
1932	7	168,8 kw
1933	7	169,3 kw
1934	7	183,8 kw
1935	8	207,8 kw
1936	8	275,8 kw
1937	9	294,0 kw
1938	10	378,0 kw

*Data as at 31st December of the previous year¹⁷

The development of radio broadcasting throughout the 1930's in these two Balkan countries was slow and noticeably lagged behind the main European developments of the time. Very few radio stations existed in the Balkans during this period (four in Yugoslavia and three in Bulgaria) and the ones that did exist had a very weak transmission capability. The number of individuals who owned a radio was also quite low (during 1936, approximately 85,000 in Yugoslavia and approximately 10,000 in Bulgaria) with most of these people living in the cities.¹⁸

Nevertheless, there was a growing tendency towards the use of radio. The number of radio subscribers grew considerably in Yugoslavia as the range and influence of the radio stations became greater. The situation in Bulgaria was rather similar. Sofia built a radio station with a transmission power in the region of the 100 kW level and the number of subscribers grew to more than 90.000 in 1940.

Nevertheless, according to statistics released in 1938, both Yugoslavia and Bulgaria were listed amongst the lowest of all the European countries in terms of radio usage. For example, Bulgaria had only seven radios per 1000 citizens and Yugoslavia had eleven. The only countries that were behind them at this time were Greece and Turkey with 4 and 3 radios per 1,000 inhabitants

¹⁷ Ibid., p. 148.

¹⁸ Data taken from the periodical *Радио Београд* [Radio Belgrade] of 20 September 1936.

respectively. The Third country under review Poland was higher, with 26 radios per 1000 inhabitants, higher than its neighbor Romania (12) and even Italy, but lower than Hungary (43) or Austria (92).

The radio program in these countries mainly consisted of music, but news formed a significant part of the radio output. In Poland during the 1930's, radio output roughly consisted of 40% news and 60% music. The news aspect of radio was one of its key functions. According to data, the „word“ radio program of Polish radio (main and local) in 1937 consisted of 56.5% news and only 16.6% of radio was devoted to literature.¹⁹

Due to an increasingly developed radio network, the number of the employees working in Polish radio grew during the 1930's. In 1929, there were 180 employees, at the beginning of 1936, 790 and in June 1939, there were 1,456 employees.²⁰

In Bulgaria, music played a more significant part in the radio programs. During 1939, music had a share of 82% of total radio output while lectures had only 9.5% and news 5.2%.²¹ Bulgarian documents provided us with interesting social breakdowns of radio listeners. During 1938, the biggest group of radio listeners were clerks (33.7%) followed by free professions (29.1%) and merchants (22.4%). The majority of the listeners were in the cities, one third of the total number came from Sofia alone. In 1939, Sofia had 18,802 out of a total of 56,884 radio owners.²² The radio owners outside Sofia were mainly in the other major cities in Bulgaria while the use of radio remained rare in the villages during the period under review.

The ruling circles in Poland, Yugoslavia and Bulgaria realized the importance of radio as a tool for the state's propaganda and during the mid 1930's, this became increasingly clear. Judging from the aforementioned indicators, it was clear that radio broadcasting in Yugoslavia, at the time of Milan Stojadinovic's Government coming into power in 1935 was at a very low level. Later in this study, the concrete Government measures in the field of radio broadcasting will be discussed and their achievements will be evaluated in greater detail. Stojadinovic was a politician who paid a lot of attention to propaganda and this was also manifested in this field. As early as the start of 1936, in a letter to a minister in charge, he stated his plans in the field of radio broadcasting. These plans involved setting up a new radio station, as well as enhancing its efficiency in the field of propaganda. Due to its exceptional importance, it was important to quote

¹⁹ Classical music only took 29% of the music part of the program. Dominant was „easy going“ music 67% while the dance music had only 4% of the share. Miszczak, *Historia radiofonii*, p. 171.

²⁰ Miszczak, *Historia radiofonii*, p. 83.

²¹ Димитров, *История на радиото в България* [History of Radiofony in Bulgaria], II, (Sofia, 1994), p. 128.

²² *Ibid.*, pp. 102–103.

B. SIMIC RADIO IN SERVICE OF THE STATE PROPAGANDA DURING THE 1930'S...

a part of the letter, which best summed up the place and importance meant by Stojadinovic for radio broadcasting in spreading the Government propaganda. In the letter, the following was stated: „Radio has played an immense role in state and foreign affairs, as well as in the social life of different countries, especially in the last few years. Therefore, great attention is paid to it in the countries with the highest level of culture as to a first-rate means of propaganda. It beats all the other means for spreading propaganda when it comes to speed, clarity and availability of the program. National propaganda uses all means available in far more powerful countries. It is also needed in our country to pay more attention to radio-broadcasting, both as an unequalled means of spreading propaganda and as a media that can play the role which no-one else can successfully play in our lives. Radio-broadcasting is not divided into spheres due to this or that alphabet or dialect – it is available to everyone in the most effective way. The Belgrade Radio-station has always met the needs of the state and of the national propaganda, but these needs grow on a daily basis and the Belgrade Radio-station cannot satisfy them in a way which a radio station, organized by the Central Press-Bureau of the Council of Ministers, could.“²³

The realization of the aforementioned plans was initiated by forming the Short-Wave Radio-Station or Radio Belgrade II at the beginning of March 1936. This station was built by the Ministry of Post, Telegraph and Telephone. However, the Central Press-Bureau was exclusively in charge of this program. Its original strength was 0.25 kW, but it was strengthened to 1 kW after only two weeks.

The main goal of the newly established radio-station was to promote the Government's politics, both home and abroad. The main part of the program of the Short-Wave Radio-Station was the news, which was also broadcasted in foreign languages. Apart from the political news, there were also lectures on Yugoslav culture, its natural beauties, economy and trade. The following table gave us an insight into the degree to which propaganda activity was intensified by setting up this radio-station:

News broadcasts in the program of radio-stations (in hours per year)

Radio-station	1935	1936	1937	1938
Belgrade	280	301	277	274
Zagreb	219	275	242	283
Ljubljana	132	140	88	130
Short-Wave Radio-Station	0	1020	1371	1240
TOTAL	631	1736	1978	1927

*Source: Statistical Yearbooks of the Kingdom of Yugoslavia (1934–1939).

²³ AY, 38-116, The Letter of Milan Stojadinovic to the Minister of Post, Telegraph and Telephone, Branko Kaludjercic of 18 January 1936.

As many as 1,100 hours of additional news was broadcast, almost 300% more in 1936 than in 1935. This clearly demonstrated the endeavors and tendencies of the Government. Concrete achievements in this field resulted in additional efforts, as well as additional finance for this purpose.²⁴ In the budget for 1936/1937, five million dollars were allocated for the improvement of radio broadcasting.²⁵

Two Belgrade radio-stations broadcasted news from 7 am to 11 pm. At the Short-Wave Radio-Station, attention was paid to scheduling the news hours so that they were not broadcasted at the same time as those on Radio Belgrade. This created the feeling in which radio news from Belgrade was broadcast almost every hour and where it was practically „prepared“ in one center. The broadcast news had to be thoroughly checked in this case before it went onto the radio airwaves. Firstly, the news was gathered from reports from the daily press and from the CPB, i.e. from the materials that had already been censored. Afterwards, before the news was read by a presenter, they were „purified“ and adjusted“ to the instructions once again. Apart from the news in Serbo-Croatian, the Short-Wave Radio-Station also broadcast news in Hungarian, Italian, Greek, Turkish, Albanian, French, German and English.²⁶

A report in 1936 showed that in the period from March 1936 to 31 December 1936, over 17,000 pages of news were read in nine different languages.²⁷ Regarding these details, there was no doubt that the top people of the CPB understood the importance of this media and that they considered its propagandistic possibilities very seriously. Broadcasting news in other languages was, above all, meant for Yugoslav citizens, but a certain level of exerting influence abroad was also considered important.

The regime also paid a lot of attention to the popularization of the radio station itself. In the letter sent to correspondents in May 1936, Lukovic asked them to write as much as possible about the Short-Wave Radio-Station and its work in the respective fields. Certain progress in the field of radio broadcasting in the period of the Government of Milan Stojadinovic was noticeable when it also came to the number of subscribers.

These increased from 66,504 in 1934 to 135,132 in 1938 and despite this development, new possibilities for broadening the field of operations were also

²⁴ Loans that Stojadinovic took out to set up the new Short-Wave Radio-Station resulted in an increase of the set budget for 1938/39 by 553.728 dinars, AY, 38-116, The Letter of M. Stojadinovic sent to D.Letica, The Minister Finances. See also: Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића* [Milan Stojadinovic's Propaganda], (Belgrade, 2007), p. 150.

²⁵ AY, 38-116. The Letter of Milan Stojadinovic to the Minister of Post Offices, Telegraphy and Telephoning, Branko Kaludjeric of 28 May 1937.

²⁶ Б. Симић, *Пропаганда*, p. 153.

²⁷ The Central Press-Bureau, Report on the work of CPB for the year 1936, p. 56.

investigated. This was reflected in the letter of Kosta Lukovic, which was sent to the Ministry of Trade and Industry, in which he urged that the restaurants, cafes and holiday resorts provided the highest possible publicity to the Short-Wave Radio-Station. Furthermore, the correspondents were told that 'they needed radios for reception of short waves and not to broadcast programs of propaganda radio stations from countries with unfavorable attitudes towards Yugoslavia as it would lead them to confrontation with the authorities, who were asked to prevent broadcasting of this kind of program.'²⁸

In the reports of the correspondents of the CPB from Split, one could read that the inhabitants generally „did not care about that program“ and that newspapers refused to publish the programs of the radio stations.²⁹ The problems with disinterest and resistance to the broadcasts of the Short-Wave Radio-Station remained until the end of the aforementioned period, although the possibility of its reception was at a satisfactory level. In addition, the problem of availability of propaganda arose and it could not be truly effective as everything that came from Belgrade was rejected in some regions.

Realizing the importance of this media, Stojadinovic put considerable efforts into the development of radiophony in Yugoslavia. During his government, the capacity of Radio Belgrade was raised from 2.5 to 20 kilowatts. A new short-frequency radio station was also founded and it began broadcasting at the beginning of March 1936 and this became the center of the radio propaganda.³⁰

The task of monitoring and editing its radio programs was taken over by CPB and throughout 1937, the broadcasting for abroad was initiated and starting from 1938, this became a regular activity. The main task of the short-frequency radio station was broadcasting the news. This radio station practically became the one to which all the others were subordinated when it came to political news.

Considering the fact that this news was created „in the CPB's kitchen“, their main aim was to serve, above all, the interests of the ruling Party and its president. Notwithstanding the advancement of the radio broadcasting in Yugoslavia, it was still listed amongst the lowest of all the European countries in this field of advancement, with one radio per more than 100 people. The only countries that lagged behind Yugoslavia in this field were Greece, Turkey and Bulgaria (the last one only regarding the number of the subscribers).

The ruling circles in Poland had the same opinion about radio and its propaganda role. One introduction in the brochure from 1939 was entitled „Radio

²⁸ AY, 38-116, The Letter of Kosta Lukovic to the Minister of Trade and Industry. See also: Б. Симић, *Пропаганда*, p. 154.

²⁹ AY, 38-11, The report of the correspondent of the CPB from Split of 6 March 1936.

³⁰ See: B. Simic, 'Milan Stojadinovic i razvoj radiofonije u Kraljevini Jugoslaviji' 1935–1939 [Milan Stojadinovic and the Development of Radiophonica in the Kingdom of Yugoslavia 1935–1939] *Tokovi Istorije* 1-2/2006, pp. 146–156.

in Service of the State and People“.

This stated clearly that: „Broadcasting is an organism which must remain in the service of nation and state. Observing the development of the radio world, it is clear that with the rapid increase in importance and influence of radio, privately run broadcasting companies are being taken over in many countries by the state, and others are closely controlled by them. The organization of the modern state in the period, in which the radio was considered solely for entertainment, quite expensive and only available to wealthy people, must be considered as history. Over the years, the number of radios in terms of subscribers grew and in proportion to the decreasing price of radios, broadcasting has become more influential in society and is therefore responsible to shaping the psyche, morality and division of our citizens. It is also responsible for and exploiting the dynamics of development of nations. Radio microphones have become an indispensable means of making direct contact with the masses of humans, impacting on their mood, directing their actions, mobilizing public opinion with accurate and timely information and informing the public about what is happening in the country and the world.“³¹

The two most important officials in the second half of the 1930's were the Polish President Moscicki ([Ignacy Mościcki](#), 1 June 1926 – 30 September 1939) and Marshal Rydz-Smigly (Edward Rydz-Śmigły) and they addressed the nation by radio on numerous occasions. During the period between 1935 and 1938, the President made 12 public speeches on national radio whilst the Marshal made 20.³² Half of the president's speeches were related to the propaganda lectures about the late Marshal Pilsudski (6 of 12). The second marshal spoke about various issues such as public, military and local holidays and it was possible that radio in the last years of Interwar Poland leaned more towards Marshal Pilsudski rather than the president. For example, in October 1938, his speeches were transmitted live on four occasions.³³

On Polish radio, the news was broadcast three times per day until 1937 when this was increased to four times per day. In most cases, the sources of information were from Polish Telegraph Agency (PAT) and pro-government newspapers. The most important one was „Dziennik Wieczorny“ (Evening News) and they broadcasted at 20:45 each night. In the late 1930's, there were roughly 200 hours of news for one year.³⁴

At the time, work on radio propaganda in Poland had three main directions: 1) propaganda of the whole radio program; 2) development of radiophony in the country and increasing the number of megaphones; 3) development of short wave radio stations. After the long explanation of how a certain part of

³¹ *Radio w Polsce w latach 1935–1938* [Radio in Poland 1935–1939], (Warsaw 1938), p. 7.

³² *Ibid.*, pp. 5–8.

³³ *Ibid.*, p. 8.

³⁴ *Ibid.*, p. 95.

the program should be presented, the author of the document concluded: „The Polish radio stream has a different spirit. All employees from the janitor up to the managerial staff must have the only thought that they should work with enthusiasm and with a willingness and understanding of the role they should play in the State Radio“.³⁵

In 1939, when the outbreak and fear of war were eminent, leading circles in Poland expressed the need for the unification of radio programs. A document made in the Ministry of War set four main objectives: 1) Codification of the radio programs; 2) Control of an inferiority complex and restoration of historical traditions; 3) The struggle with the problem of life (individual and national); 4) The action primarily determined the character. Knowledge and talent were prerequisites, but not sufficient.³⁶ It was obvious that new tasks were aimed to strengthen the moral of the Polish people and as the main objective; radio was considered a national defense.

Initially, radio in Bulgaria was understood as a tool with commercial use, but in the mid 1930's, it became an instrument for education and state propaganda. Even in 1934, the newspaper „Черно Море“ (Black Sea) provided the information that key representatives of state propaganda, Penchev Petko, the head of propaganda institution Directorate for Social Renewal (further on *Renewal*) and chiefs of departments Polyanov and Kulishev, needed to make the decision to use radio as the main instrument for „national propaganda“. Later that year, a more developed plan was published in the semi-official government newspaper „Нови Дни“ (New Days). The article was entitled „The Radio and the New State“ and it began with the assumption of complete control over radio by the state.³⁷

The propaganda offensive in radio area began with the *Renewal*, which was created in 1934. In November 1934, the editor of Radio Sofia was named chief of radio propaganda. With this move, The *Renewal* took complete control over radio. From May until November 1934, 45 lectures were delivered by ministers and other important officials at Radio Sofia.³⁸ In the second half of that year, the number of lectures increased significantly. There were 250 lectures relating to the ideology of new the state as well as the government's measures, reforms and successes. Twenty-two of these lectures were delivered by either the Prime Minister or by members of his cabinet.³⁹ In the same document, the new

³⁵ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Gabinet Ministerstwa Spraw Wojskowych, I 300.1.531, document entitled „Wytyczne propagandy Polskiego Radia“ [Guidelines for the propaganda of the Polish Radio] from 4. VI 1938.

³⁶ CAW, Gabinet Ministerstwa Spraw Wojskowych, I 300.1.531, document entitled „Projekty do programu letniego“ [Projects for the summer program] from 16. II 1939.

³⁷ Димитров, *История на радиото*, II, pp. 124–125.

³⁸ Централен Държавен исторически архив (CDA), fond 284k, description 3, folder 42/51, Article by Petar Popzlatev, chief of *Renewal*.

³⁹ Ibid, 52.

Renewal director Popzlatev stated about the future role of radio: „it (radio) will influence the spiritual and the material values which the Bulgarian nation has and this will be accepted by everyone“.⁴⁰ Most of the information for Bulgarian radio was gathered from the domestic press and this was also the case for Poland and Yugoslavia.

Another significant step in the development of radio was to organize a radio program for the American continent. In 1937, a radio program was broadcast for North America via Holland in Yugoslavia, and at the beginning of 1938, this became a regular practice as this program was primarily meant for emigrants. The first show of this type was broadcast at night between 31 March and 1 April and this program lasted for an hour and fifteen minutes with the transmission controlled by The *Philips* company. The opening speech to the country during the first broadcast was delivered by the Prime Minister Stojadinovic himself „to whom we have to be grateful for this connection through the universe“.⁴¹ In the first months of 1937 when program was broadcast twice per month, introductory lectures were mainly delivered by ministers and other respected individuals.⁴² An important part of the program was „the news from the beloved homeland“. This aimed to inform our emigrants of the situation back home and the results that the Government had achieved. They stressed the great results that had been accomplished and Stojadinovic was depicted as a democrat with a Western emphasis and as the main implementer of an economic plan, similar to that in America. Furthermore, the dominant part of this overseas program was the broadcasts with cultural and music content. They were, of course, focused on news about the „faraway“ mother land. The result was that this program could be followed all over the world.

In October 1937, Polish radio began to transmit its programs that were accepted, even in the Americas. Broadcasting usually started at 18:00 and that specific program lasted 2 hours per day, except on Saturday and Sunday when it lasted for 3 hours. In September 1938, two more Short wave stations were set up and some South American countries were able to get a signal for Polish radio. The main recipients of transmissions were Polish emigrants throughout Europe, United States and Brazil. As one could conclude, based on available sources, the radio service in Bulgaria, during the interwar period, could not reach the same level for broadcasting its radio programs to the other continents, as Poland.

As one could see during the mid 1930's, this was the period when, in all three countries, the ruling circles took strong control over the running of radio.

⁴⁰ Ibid, 54.

⁴¹ A part of the text read by a presenter directly before the Prime Minister's speech.

⁴² After Stojadinovic, the guests were the Minister of the Interior, Anton Korosec, the President of the Senate, Zelimir Mazuranic, a Minister without portfolio, Miha Krek and the man presiding at the Parliament Stevan Ciric.

To do so, they had to remove all the „subversive“ elements. By taking a dominant position in the country in the field of radio-broadcasting, the CPB and the Short-Wave Radio-Station also started preparing news for Radio Belgrade. It was observed that „suspicious elements“ dominated Radio Belgrade and that control over it „proved to be insufficient“. It was estimated that its director Kalafatovic „belonged to opposition circles“ and that the director of program Veljko Petrovic „was not fully committed to the state and national political course“ and that the editor in chief of the musical program Vukdragovic had „leftist tendencies“.⁴³

Unlike the Belgrade radio-station, the one in Ljubljana was controlled by *Prosvetna zveza*, the central Slovenian educational association. The head of this society was the university professor Franc Lukman who was also a close friend of Korosec. The other members were also on the political course of JRZ so one could conclude that „the radio station in Ljubljana was in quite safe hands and that the Government could, by all accounts, count on it in respect of all the issues“.⁴⁴ This information was also indicative of the fact that in Drava Banovina, the JRZ had undisputed control, especially when it came to the Slovenian aspect of the overall operation.

After the state gained a 96% stake of radio in Poland, it was clearly time for a change in its management structure. The head of Polish radio became *Sanacja* with its prominent members Roman Starzynski (1935–1938)⁴⁵ and Kondrad Libicki (1938–1939). The program director became Dr. Piotr Gorecki, former director of the PAT and he was the man who knew how to inform the public. Other changes were the positions of secretary general and administrative director⁴⁶ so one could safely conclude that in the mid 1930's; the state control over the radio was complete. Radio now became the main instrument in the state's propaganda program.

The number of the employees in Radio Sofia had also grown during this time. In 1936, there were only 22 employees, but in 1941, this figure grew to 99.⁴⁷ Until the outbreak of World War II, Radio Sofia had three directors: Jordan Stubel

⁴³ AY, The Collection of Documents of Milan Stojadinovic (37), folder 75. This consisted of a short report on radio-stations of April 1938 which was made by Bogdanovic (possibly Bosko Bogdanovic, who was, for a while, the deputy in charge, and later, he was the successor of Lukovic on the function of the Chief of the CPB).

⁴⁴ AY, 37-75/537, Short report on radio-stations, appendix to the sent report.

⁴⁵ Roman Starzyński (11.IV 1890 – 5.VI 1938) was the older brother of Warsaw's major. He finished his studies at the University of Cracow. In the First World War, he was ensign. Starzynski stayed in the Military service until 1929 when he took up a position of PAT's director. From 1933, he was chief of staff for the Ministry for Post and Telegraph. As well as being Polish radio director, he was also a member of the International Radiophony Union and its budget commission. He wrote several monographs about military and telegraph agencies.

⁴⁶ Miszczak, *Historia radiofonii*, pp. 82–83.

⁴⁷ Димитров, *История на радиото...*, II, p. 55–58.

(Йордан Стубел), Sirak Sirakov (Сирак Сираков) and Konstantin Konstantinov (Константин Константинов). The most prominent one was Sirakov who remained in his high position until his death in March 1943. A man of many talents, Sirakov was the one of the key people responsible for the development of radio in Bulgaria.⁴⁸

From 1935 to 1939, the number of listeners more than quadrupled, from 11,000 to around 50,000. Income from radio was more than 12 million levas. According to the propaganda publications dedicated to the Kjosievanov government, the ruling circles were happy to make radio „one of the most important institutions for propaganda and national culture“.⁴⁹

Another important novelty which took propaganda to a higher level was the introduction of live broadcasts. Throughout this period in Yugoslavia, different events had live broadcasts – Sokol rallies⁵⁰, tennis matches, eulogy for Nikola Pasic, the rallies of the party in power, etc. The first broadcast of the JRZ rally was in Skopje on the occasion of Stojadinovic's visit to Vardar Banovina in the summer of 1936. The number of rallies and Prime Minister's speeches broadcast grew rapidly in 1938, especially during the pre-election campaign.⁵¹

In the second half of the 1930's, the number of live transmissions on Polish radio increased rapidly. Events on national holidays like the military parade on Constitutional day (Uchwalenie Konstytucji Trzeciego Maja) on 3rd May and Independence (Narodowe Święto Niepodległości) Day on 11th November were seen as the most important. One of the most important from the government's propaganda point of view was the live transmission of the official Rydz-Smygli becoming a marshal in November 1936.

The number of live transmissions in 1937 was 285 (without sport events) which added up to 136 hours in total. With 82 sports events being transmitted live, Polish radio reached a level of one live transmission per day, which was very advanced in comparison to Yugoslavia and Bulgaria.⁵² The first live transmission (outside the studio) in Bulgaria was in 1931⁵³ and those kinds of events were pretty rare in Bulgaria. Radio in Bulgaria was mainly focused on lectures that were delivered inside a studio by prominent government members and pro-government journalists.

⁴⁸ More about Skitnik's life and work see: Кръстев, К., *Сирак Скитник, Човекът, поетът, художникът, театралът* (Sirak Skitnik, Man, Poet, Artist, Actor), (Sofia, 1974).

⁴⁹ И. Минчев, *Управление на творчество и дела* [Government of construction and deeds], (Sofia, 1939), p. 231.

⁵⁰ Form of mass physical activity practiced in the country with the strong Yugoslavian character.

⁵¹ The last pre-election rally in Belgrade on 9 December 1938 was broadcast by all four radio-stations.

⁵² *Radio w Polsce*, p. 97.

⁵³ It was a live transmission of a celebration for the Day of Bulgarian Revival. Professor Zlatarov and general Kratunkov addressed an audience.

As one could see earlier, radio was poorly developed in Yugoslavia and Bulgaria, but this was more advanced in Poland. There were many differing reasons for the insufficient development of radio broadcasting in both Yugoslavia and Bulgaria. Apart from the small number of radios in both countries, one could perhaps mention the high price of radios, the insufficient electrification of these countries and the lack of skilled personnel available. The first two factors were a result of insufficient radio development and the financial hardship that most inhabitants had to endure in both Yugoslavia and Bulgaria. The lack of skilled personnel led to an inappropriate use of available technology and enormous repair costs.

Bearing in mind all these problems, people from Radio Belgrade organized a special „autocar“ during the summer, which travelled around the provincial towns to spread the word about radio broadcasting. This was purposefully meant to increase the number of listeners through practical discussions „on the field“, collecting information and improving working conditions. During 1938, places in Sumadija and Vojvodina were visited.⁵⁴

Polish radio also undertook radical measures to increase the popularity of radio. In the second half of the 1930's, around 100,000 popular brochures were delivered to people throughout the country. The titles of those brochures were: „How to put together a radio“, „How to set up a radio“ and „How to use a radio“. ⁵⁵ The brochures were well illustrated and easily written for the mass population. As in the Yugoslav case, there were also special „propaganda cars“ involved.

In Bulgaria, those actions were not particularly well developed but one could find some brochures like „What is the radio“ („Какво нещо е радиото“) by Svetozar Preneverov. Judging by his son's testimony, Preneverov gave many interviews and had conversations with the different social groups with the purpose of convincing them that „radio in Bulgaria was reality“. ⁵⁶

It was important to mention that the radio industry was profitable for governments. The income of Polish radio in 1937 was 17,127,024 zlotys and costs were 14,745,830 zlotys, thus the profit was 2,381,194 zlotys.⁵⁷ The majority of that income was raised by taxes paid by the listeners and only a small portion was raised from advertisements.⁵⁸ The income of radio service in Bulgaria was significant and growing: in 1934, this was 3,060,029 levas, in 1936, this was 6,747,819 levas and in 1938, 15,257,524 levas. During the war years, income

⁵⁴ *Radio Beograd*, July-August of 1938.

⁵⁵ *Radio w Polsce*, p. 135.

⁵⁶ Димитров, *История на радиото*, II, p. 100.

⁵⁷ All data was taken for fiscal year beginning from 1 April until 31 March of following year. Miszcza, *Historia radiofonii*, p. 82.

⁵⁸ For example in 1930. Taxes brought 5,270,220 and commercials only 120,543 zlotys. M.J. Kwiatkowski, *To juz historia* [That's already history], (Warsaw, 1975), p. 109.

continued to grow and in 1941, this was more than 35 million levas.⁵⁹ After the outbreak of war, the radio stations in Yugoslavia and Poland were either destroyed or used in servicing the invading forces. Radio in Bulgaria continued to serve state propaganda and new war objectives.

As one could see, the mid 1930's in Poland, Yugoslavia and Bulgaria was a period of real transformation of the radio as a medium of state propaganda. Even with its slow development, in comparison to some European countries, radio was a powerful tool in the hands of the ruling circles in Poland, Yugoslavia and Bulgaria.

Резиме

Мр Бојан Симић

Радио у служби државне пропаганде током 30-их година 20. века. Случајеви Пољске, Југославије и Бугарске

Кључне речи: Радио, пропаганда, Пољска, Југославија, Бугарска

У раду се говори о развоју радиофоније у Пољској, Југославији и Бугарској током тридесетих година XX века и њеној употреби у служби државне и партијске пропаганде. Почетак развоја радиофоније у поменутих државама се поклапа са европским и светским тенденцијама, али је њихов развој био успорен добрим делом и због компликоване економске ситуације. Владајући кругови у све три земље брзо су схватили значај радија као тада модерног средства пропаганде. Током тридесетих година улагана су значајна материјална средства у његову модернизацију, подизане су нове радио станице и појачавана снага и капацитет постојећих. Број власника апарата и слушалаца константно је растао из године у годину, али су и поред тога три државе остале у доњем делу европске лествице. Владе у Пољској, Југославији и Бугарској покушавале су да домаћу радио службу потпуно потчине својим интересима и плановима. Радио се фактички нашао у државном власништву, из уредништава станица су уклањани неподобни и непослушни. Истраживање је показало да је у другој половини тридесетих година XX века радио био значајно средство пропаганде и за владајуће режиме у Источној и Југоисточној Европи.

⁵⁹ Димитров, *История на радиото*, II, р. 71.

Александар СТОЈАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије

ПРОЈЕКАТ ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ ЗЕМЉЕ ПО СРПСКОМ ЦИВИЛНОМ/КУЛТУРНОМ ПЛАНУ (1942–1944)

АПСТРАКТ: Српски цивилни/културни план настао је на иницијативу Владимира Велмар-Јанковића у току окупације Србије 1942–1944. и представља јединствен пројекат организовања готово свих области цивилног живота српског народа. У оквиру његовог техничког сектора разматран је и план послератне индустријализације земље. У раду су представљени основни елементи Српског цивилног/културног плана са освртом на процес међуратне индустријализације и по први пут објављен оригинални извештај и реферат Одбора за индустријализацију земље.

Кључне речи: Српски цивилни/културни план, индустријализација, етатизација, задружна привреда, пољопривреда, Владимир Велмар-Јанковић, Милосав Васиљевић, ЈНП Збор

Српски цивилни/културни план

Идеја о једном свеобухватном плану преуређења националног живота Срба настала је у Министарству просвете и вера владе Милана Недића крајем 1942. године. Творац овог пројекта и његов главни протагониста је био Владимир Велмар-Јанковић, помоћник министра просвете и вера у Комесаријату Милана Аћимовића и Влади народног спаса генерала Недића.¹

¹ Прво јавно помињање Српског цивилног плана под именом „Српски план живота” учињено је на предавању просветним радницима „Отаџбина и интелигенција”, одржаном 9. новембра 1942. године (Говор је објављен као В. Велмар-Јанковић, „Отаџбина и интелигенција”, *Просветни гласник* бр.1/1944). Велмар-Јанковић у свом писму Милану Недићу

Иако правник по струци, у међуратном периоду се истакао књижевним и драмским радом, а био је члан или истакнути идеолог неколицине српских и југословенских десничарских организација.² За време окупације постављен је на функцију помоћника министра просвете и вера (првобитно помоћник комесара) и имао пресудан утицај на културне токове у земљи.³ Осврћући се на српску историју, посебно период од Првог српског устанка до Другог светског рата, Велмар-Јанковић је истицао велику способност Срба да се у рату жртвују и изборе за свој биолошки опстанак и напредак, али и исто тако велику неспособност да у мирнодопским условима организују одговарајући цивилни живот и нешто од свог великог ратног потенцијала преточе у цивилизацијске и културне тековине.⁴ Позивајући се на тренутни историјски моменат, који је био крајње неповољан за Србе, Велмар-Јанковић је инсистирао на увођењу планског цивилног живота, које је од нај-

(Војни Архив, Недићева грађа, кутија 35, ф2, документ 46) каже да је на идеју о таквом плану дошао у јесен 1942. године и да је то основни мотив за реформу Универзитета. Љубица Кандић наводи да је идеја о плану настала крајем 1942. године оживљавањем неких идеја Српског културног клуба у окупационим условима (Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*, Београд 2005, стр. 35). Траг плана о организацији цивилног живота иде дубље у прошлост, јер су неке идеје о њему назначене још у Велмар-Јанковићевом „*Погледу с Калемегдана*”.

² Врхунац његове књижевничке каријере представља дело „*Поглед с Калемегдана*” (Београд 1938), а за неколико драмских комада био је награђиван и државним наградама. На српској десници је прошао кроз готово све политичке организације: био је сарадник Народне одбране и Јадранске страже, а идеолог и функционер Југословенске акције (са којом се утопио у ЈНП Збор, који је убрзо потом напустио). Једно време је деловао и у Српском културном клубу, али је из њега уклоњен због сукоба с Владимиром Ћоровићем (Историјски архив Београда, Фонд: БДС, предмет Ј-24).

³ Према неким обавештајним доставама, Велмар-Јанковић је био сива еминенција министарства просвете и имао већи утицај од самог министра Јонића (ИаБ, БДС, Ј-87). Иако је формално био само виши државни чиновник, имао је изузетан утицај на културну политику Србије за време окупације, јер је председавао Главним просветним саветом и био главни организатор реформе Универзитета. Практично сва планска културна и идеолошка делатност министарства (и једног дела Недићеве владе) били су под његовом контролом, док је он о својим акцијама претпостављене (Недића и Јонића) само спорадично обавештавао. На основу доступних извора не може се јасно закључити одакле је Велмар-Јанковић црпео толики ауторитет, поготово када се узму у обзир његови предратни конфликти са Љотићем и многим утицајним личностима српске политичке и културне сцене. Постоје снажне индиције да је сарађивао са Гестапом, али о томе нема конкретних материјалних доказа.

⁴ Ову своју теорију Велмар-Јанковић је често износио у јавност крајем 1942. године. О потреби организације цивилног живота писао је и ректору Универзитета др Николи Поповићу (8. децембра 1942): „*Ми смо показали велики потенцијал ратничког и јуначког живота, а слаб потенцијал цивилног и разумног живота. Нешто од своје ратнежртвене српности морамо пренети на боље организовање цивилног живота, јер нам иначе прети опасност да изгубимо тековине задобивене великим биолошким напрезањима и губитком снаге у ратовима (1804–1918) и то да их изгубимо због неорганизованости и дезоријентације за време мира (1918–1941)*”. (АС, Г-3, ГПС, ф8).

већег значаја за биолошки опстанак народа. Сам план је у иницијалним документима називан Српски цивилни план, Српски план живота или Општи државни план, да би после само неколико месеци био насловљен као Српски културни план.⁵ Концепт плана почива на три основа елемента: деполитизацији, континуитету и национализму (вредносном уређењу живота према српским националним вредностима).⁶ Приликом навођења дефинисаних проблема из Српског културног плана, Велмар-Јанковић објашњава да код барем 80 одсто њих политичка и идеолошка оријентација немају апсолутно никакву улогу, а да су многи од тих послова толико сложени да ће се радити генерацијама, што неминовно доноси и политичке промене.⁷ Спровођење планске политике кроз неколико поколења, а у циљу остварења националних интереса, промовише се као врховна патриотска дужност, уз истицање да српско друштво није имало никакву организовану политику још од Начертанија Илије Гарашанина.⁸

У дефинисању кључних питања за будући српски цивилни живот и изради предлога решења Министарство просвете и вера ослањало се на реформисани Београдски универзитет. Поверљивим службеним дописом од 8. децембра 1942. године Владимир Велмар-Јанковић се обратио проф. др Николи Поповићу, ректору Универзитета и председнику Универзитетског Сената, са захтевом да се Сенату изложи основне замисли за израду Српског цивилног плана.⁹ Универзитетско руководство је ревносно прихватило са-

⁵ Под тим именом је представљен широј јавности (крајем 1943. године), а тако се назива и у кореспонденцији Министарства са универзитетским одборима, као и у насловима реферата и смерница пројеката.

⁶ „Требао би, несумњиво, најважније ствари нашег биолошког, духовног, економског и техничког опстанка учинити колико је год могућно независним од повременог политичког курса са површине, или бар смањити у великој мери слабење отправљања важних народних послова кроз политички утицај... То значи да треба да имамо извешан број задатака које администрација у интересу српске народне заједнице има да свршава без обзира на моменталну политичку или партиску ситуацију или комбинаторику. Живот нације има да буде видно садржан у извесним основним задацима, у њиховом постављању, у њиховој организацији и у снажној конструкцији те организације, која треба да је примљена по општем пристанку. Ти задаци у свом извршењу не треба да зависе од коњуктуре политичке власти.” (В. Велмар-Јанковић, *Путеви српског самосналажења-расматрања уз Српски цивилни план*, „Просветни Гласник” бр. 11-12/1943).

⁷ Исто.

⁸ „За тај план новог живота и за његову органску везу са старим српским снагама и са старим српским редом треба без оклевања, јер смо у крајњој нужди, без чекања јер ни судбина нас чекати неће, приступити радном организовању свих установа које су у стању да врше своју функцију преображаја народног. Важно је да он добије облик једног система по обновљеној Гарашаниновој формули и да терет његовог извршења примимо сви на себе подједнако и заједничким силама. То је пут спаса.” (В. Велмар-Јанковић, *Отаџбина и интелигенција*, „Просветни гласник” бр. 1/1944).

⁹ Писмо ректору Поповићу је од суштинског значаја за проучавање иницијалних идеја и мотивације за пројекат Српског цивилног плана (АС ,ГЗ, ГПС, ф8).

радњу и одмах започело да разматра основне проблеме српског живота како би израдили реферате за њихово решавање. Формирана је Матична универзитетска комисија, чији је основни задатак био дефинисање главних пројеката (проблема цивилног живота), одређивање степена приоритета пројекта, као и одређивање временског периода неопходног за њихову израду. У састав ове комисије су ушли:

проф. др Никола Поповић, ректор Универзитета,
др Никола Радојчић, редовни професор Филозофског факултета и члан СКА,
инж. Милосав Васиљевић, редовни професор Техничког факултета,
проф. др Бранко Поповић, декан Техничког факултета,
др Војислав Арновљевић, професор Медицинског факултета,
др Хенрих Барић, професор Универзитета,
проф. др Лазо Костић, декан Правног факултета и
Бранимир Малеш, начелник Министарства просвете.¹⁰

Матична комисија је у сарадњи са Саветодавним одбором са Универзитета одредила око 200 кључних проблема из области српског цивилног живота. Читав цивилни живот подељен је на четири сектора: национално-биолошки, национално-духовни, национално-технички и национално-економски, уз постојање одређеног броја вансекторских питања. Сви означени проблеми су груписани у ова четири сектора и групу вансекторских (међусекторских) проблема. Постепено се приступало одабиру факултетских одбора, који су имали задатак да израђују пројекте (путем реферата предлажу решења и дају смернице за решавање проблема).¹¹

Током пролећа 1943. године, у Министарству просвете и вера су оформљене I и II редакција Српског цивилног плана, на основу којих је израђен шематизам „предрадње за Српски цивилни план”, који је требало да представља основ за даљи рад.¹² Након тога је остављено времена и

¹⁰ Састав Матичне комисије наводи се у Јб. Кандић, н.д, стр. 38. Веће учешће у изради пројеката за Српски цивилни план имао је Саветодавни одбор са Универзитета, у коме су поред чланова Матичне комисије Н. Поповића, Н. Радојчића, Л. Костића, Б. Поповића, В. Арновљевића и М. Васиљевића били још др Веселин Чајкановић, декан Филозофског факултета, др Радослав М. Грујић, декан Теолошког факултета и др Михаило Градојевић, декан Пољопривредног факултета (АС, Г-3, ГПС, издвојена грађа и ВА, Недићева грађа, 35-2-2).

¹¹ Уз наслов сваког проблема стајала су два атрибута: римским бројевима (од 1 до 4) означавана је природа проблема (I-опште националне потребе, II-потребе стваралаштва и истраживача, III-потребе практичног живота и IV-административне и персоналне потребе), а различитим бојама степен хитности извршења пројекта (хитно, хитно и императивно, хронично (пребацује се на деценије), хронично али хитно и императивно, постепено и природно). На шематизмима предрадњи али и на појединим извештајима одбора и рефератима, руком су вршене интервенције, према којима је у неким случајевима и по више пута мењан степен хитности пројекта (ВА, Недићева грађа, 35-2-1/33).

¹² Шематизам се чува у Војном архиву (ВА, Недићева грађа, кутија 35, ф2/2). Коришћен је као доказ од стране Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, где је заведен под инв. бр. 1776-III.

простора факултетским одборима и одборима при СКА да израде и доставе елаборате и смернице, на чему се активно радило током лета и јесени 1943. године.¹³

На следећи ниво израде Српског цивилног/културног плана требало је да се пређе крајем 1943. године. После саветовања са новим сазивом Главног просветног савета, Велмар-Јанковић је увидео да детаљнија разрада посебних смерница и израда реферата за читав низ проблема, као и почетак имплементације решења у областима у којима је теоријска основа постављена, далеко превазилазе ингеренције Министарства просвете и вера, те је покушао да Српски цивилни/културни план постави на ниво међуминистарског питања. Замисао је била да се формира међуминистарски одбор, који би уз матични одбор надаље руководио планом. Са припремљеним рефератом на ту тему и списком захтева Велмар-Јанковић је затражио пријем код председника владе Милана Недића, али из непознатих разлога није примљен.¹⁴ Док су ова питања била актуелна и отворена, појавио се већи број чланака у стручној и дневној штампи у којима је приказан Српски цивилни/културни план, али није могуће јасно утврдити да ли је и у којој мери Велмар-Јанковић на овај начин покушао да Недића стави пред свршен чин, рачунајући на утицај дела јавности и евентуалну подршку окупатора.¹⁵ Како није успео да од Недића добије дозволу за прелазак на следећи ниво радњи на изради плана, Велмар-Јанковић је наставио рад у дотадашњим оквирима уз сарадњу Универзитета, све до почетка савезничког бомбардовања Београда када је велики део професора напустио престоницу из безбедносних разлога. Тиме је знатно успорена израда преосталих пројеката. Када је исход рата био већ потпуно изванредан, у јеку савезничког

¹³ О живој активности сведоче бројни реферати који су урађени у овом периоду, али и велики број дописа које је Велмар-Јанковић слао СКА или факултетским одборима да би добио обавештење о напретку посла (АС, Г-3, ГПС, ф14).

¹⁴ „Како је посао СКП ушао у стадиум који надраста компетенцију Министарства просвете и вера, потребно би било да се створи један интерминистеријални одбор који би, са досадашњим одбором као матицом, и уз потребна овлашћења Владе, свршавао даљи посао индивидуалног планирања сваког проблема и потпроблема уз помоћ свих министарстава и државних установа;” (ВА, Недићева грађа, 35-2-46).

¹⁵ На свечаности у Коларчевој задужбини 10. новембра 1943. у својим обраћањима окупљеним и министар Јонић и помоћник министра Велмар-Јанковић посветили су значајну пажњу Српском цивилно/културном плану. Њихови говори су потом преношени у дневној штампи („Обнова”, „Српски народ”), а готово у целини су пренети у “Просветном гласнику” бр. 11-12/1943. На тај начин је јавности на „велика врата” представљен Српски културни план, са већином проблема који се налазе и на финалној верзији документа. Недић је због болести био спречен да присуствује свечаности, али је у поздравном писму и поменуо план, доводећи га у везу са Државним просветним планом. Министар Јонић је и у свом говору поводом отварања Универзитета поново истакао значај плана за српски народ и његову будућност („Просветни гласник” бр. 2/1944).

бомбардовања, рад је и формално обустављен, а до тада израђени елаборати су похрањени у сефу Народне банке, где су и дочекали ослобођење.

Рад на Српском цивилном/културном плану текао је од краја 1942. године до лета 1944. године. Одвијао се у уско-стручним и академским круговима и шира јавност није често обавештавана о њему. Динамика рада се мењала због околности које је наметао живот у окупираном Београду, посебно од режима рада Универзитета.¹⁶ Коначни списак прихваћених проблема Српског цивилног/културног плана садржи 169 секторских питања, као и девет вансекторских/међусекторских проблема. Када се критички сагледа, може се закључити да је план у највећем свом делу заиста био практично и стручно усмерен, без икаквих политичких или идеолошких утицаја. Највећи део тих решења био би применљив у сваком облику друштвеног уређења и значајно би унапредио квалитет свакодневног живота, дајући добру основу за даљи напредак.¹⁷ Идеолошке примесе могу се уочити код појединих питања из техничког и економског сектора, као и у смерницама и рефератима датим уз питање „Заштита српске крви и потомства” (које припада биолошком сектору). Оне се превасходно испољавају на пољу организовања рада, производње на селу, увођења и јачања задружних установа, реконструкцији индустрије у циљу јачања пољопривредних потенцијала.¹⁸ Иако се рад Недићеве владе и њених истакнутих чиновника у нашој историографији често приказује као домаћа варијанта фашизма и националсоцијализма, у самом Српском цивилном/културном плану нема елемената за извођење таквог закључка.

У свом највећем делу, Српски цивилни/културни план никада није спровођен. За један значајан број означених проблема нису дате смернице и урађени елаборати, и поред тога што су одбори за њихову израду били именовани. Материјали везани за план и неколико нацрта и шематизама постали су доказни материјал у судским процесима које је иницирала Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.¹⁹

¹⁶ Анализом сачуваних реферата може се уочити да је већина настала у периоду од краја 1942. до средине 1944. године, када Универзитет није одржавао редовну наставу, што на конкретном примеру Правног факултета доказује и Љубица Кандић (Љ. Кандић, н. д, стр. 40).

¹⁷ Неколико решења предложених у Српском цивилном/културном плану оствариле су комунистичке власти у послератном периоду, али није могуће утврдити јесу ли се и у којој мери служили пројектима израђеним за време окупације.

¹⁸ У овим областима примећује се утицај органске филозофије и политичке теорије, као и идеологије ЈНП Збор, чији је истакнути члан инж. Милосав Васиљевић учествовао у изради великог дела елабората и смерница. Овај део Српског цивилног/културног плана био је усклађен са идеологијом националне обнове, повратка селу и традиционалним вредностима, и припреми за постављање друштва на задружну основу.

¹⁹ Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача терети Владимира Велмар-Јанковића за издају народа, политичку сарадњу са окупатором, распиривање националне мржње и братоубилачког рата, учешће у организовању злочина: убистава, хапшења, си-

Технички сектор Српског цивилног/културног плана

Технички сектор Српског цивилног/културног плана бавио се проблематиком која се односила на националну енергетику, грађевину и инфраструктурне пројекте. На овом сектору остварена је блиска сарадња са Техничким факултетом Универзитета у Београду, чије је бројно наставно и научно особље учествовало у изради елабората. Министарство просвете и вера у оквиру предрадњи за Српски културни план дефинисало је 29 проблема из ових области. Из сачуване архивске грађе може се закључити да је већина предложених решења из области енергетике и индустријализације требало да обезбеди државну контролу над значајним енергетским ресурсима и водећу улогу државе у планирању привреде и индустријске производње. У те сврхе предлагана је национализација и етатизација широких размера. У области грађевине и урбанизма учињени су напори да се увођењем јединствених стандарда и реорганизацијом урбанистичких установа заведе ред и омогући дугорочно планирање. Оснивањем једног броја савета и завода (Врховни земаљски технички савет, Хемијско-технолошки савет, Централни хемијско-технолошки завод) требало је омогућити да контролу над свим пословима из ових области врше афирмисани експерти, чиме би се полуге дугорочног планирања и развоја у тим областима повериле струци. У области индустријализације земље нека од предвиђених решења била су и у предратном периоду истицана као део политичког програма ЈНП Збор.²⁰ Процес индустријализације био би вођен под претпоставком формирања задружне пољопривредне заједнице, у којој је основна функција индустрије да апсорбује вишак радне снаге и становништва са села и да се развија на начин који би најбоље потпомогао развој задружне пољопривреде.²¹

стематског терора и др. Срж његове кривице односи се на иницирање и вођење Српског цивилног плана, којом се стварала „основа за фашизирање под видом чисте, „деполитизирани“ науке” (АЈ, 110-85-659). Као саучесници на овом послу били су означени чланови Саветодавног одбора са Универзитета, који су такође били оптужени.

²⁰ Реч је пре свега о повратку на земљорадњу, као основну привредну грану и главни експортни потенцијал земље. Сталешко („органско“) удруживање у задруге, преко којих би се вршила привредна размена између пољопривреде, индустрије и тржишта, такође је било једно од основних политичких начела Димитрија Љотића и ЈНП Збор.

²¹ Социјалистичка историографија је деценијама претерано истицала напоре Недићеве владе да за време окупације подигне пољопривредну производњу и оживи индустрију у мери у којој је то било могуће, приписујући ово деловање тобожњим уклапањем Србије у систем тзв. „Нове Европе“ и помагању немачких ратних циљева. Концепт „Нове Европе“ и Југоистока као извора сировина и допунског економског простора разрађиван је интензивно од стране бројних немачких економиста и идеолога у међуратном периоду (Milan Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45 – planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991), али су решења понуђена у Српском цивилном/културном плану у супротности са овим концептом. Југословенски простор је у пракси био најближи овом концепту за владе Милана Стојадиновића и владе Цветковић-Мачек, када су се огромне количине пољопривредних добара, руда и дрвене грађе извозили у Немачку.

**Положај индустрије у Југославији у последњим
међуратним годинама²²**

У међуратном периоду Југославија је располагала елементарним условима за развој индустрије са израженом сировинском основом. Величина и капацитет њеног тржишта предњачили су у односу на могућности развијања широког спектра индустријских делатности, јер је бржи развитак индустрије (и привреде уопште) био онемогућен због недостатка капитала, лоше инфраструктуре и недовољно стручне радне снаге у земљи.²³ У првој послератној деценији највише се развила прерађивачка индустрија, која је доносила брз и релативно велик профит инвеститорима, док базична индустрија у истом периоду готово да није ни постојала. Металургија, али и поједине друге гране тешке индустрије значајније су се развиле тек у годинама непосредно пред избијање Другог светског рата, када је свету који се интензивно наоружавао за рат затребало обиље сировина са којима је располагала Југославија.²⁴ Сагледан у целини, процес индустријализације земље у међуратном периоду одвијао се стихијски и углавном био сведен на приватну иницијативу (уз велико учешће страног капитала). Погодовали су му велико тржиште и снажна царинска заштита домаће индустрије. Од друге половине тридесетих година уочава се појачано присуство државних интервенција у области привреде, а поготово индустрије. Тежило се што рационалнијој употреби ресурса, у циљу јачања економских и одбрамбених потенцијала земље. Висок степен државног утицаја на руковођење индустријом навело је Смиљану Ђуровић и Драгана Алексића да инду-

²² Анализа југословенске привреде и индустрије није предмет овог чланка, па је зато дат само сумарни осврт на опште одлике међуратне индустријализације. Значајно опширније информације о проблематици међуратне привреде и индустријализације налазе се у: С. Димитријевић, *Владавина страног капитала у бившој Југославији и Страни капитал у привреди бивше Југославије* (Београд 1958); С. Ђуровић, *Државна интервенција у индустрији Југославије 1918–1941*, Београд 1986, С. Куколеча, *Индустрија Југославије 1918–1938*, Београд 1941, С. Куколеча, *Анализа привреде Југославије пред Други светски рат*, Београд 1956; М. Мirković, *Економска историја Југославије*, Zagreb 1968; Н. Шобелић, *Привреда Југославије*, књ.1, Београд 1977 и Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010.

²³ Због овога знатно брже су се развиле прехранбена, дрвна и текстилна индустрија, док су хемијска и метална индустрија заостајале у развоју (Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, стр. 50).

²⁴ У овом процесу пресудну улогу одиграо је страни капитал. У домаћем приватном и државном власништву налазиле су се само три топионице и ваљаонице гвожђа (Вареш, Зеница и Земун), док је знатно већи број производних капацитета био у власништву страног капитала (пет топионица гвожђа, три топионице антимона, две топионице цинка, две топионице олова, једна топионица бакра са постројењем за електролизу, четири ваљаонице гвожђа и четири челичане).

стријску политику Југославије у периоду 1935–1941. окарактеришу као „плански руковођену од стране државе“.²⁵

СЕКТОР Т

28-ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА ЗЕМЉЕ²⁶

ОДБОР: инж. Милосав Васиљевић, ред. проф. Унив.
др Милан Луковић, ред. проф. Унив.
др инж. Панта Тутунџић, ванред. проф. Унив.
инж. Павле Васић, ванред. проф. Унив.
инж. Богвић Кнежевић, ванред. проф. Унив. у пенз.
арх. Бранислав Којић, доцент Унив.
инж. Душан Витас, доцент Унив.
др инж. Гојко Влајинац, доцент Унив.²⁷

ПОДНАСЛОВИ ЗАДАТАКА

СМЕРНИЦЕ: Проблем индустријализације земље је врло сложен, у тесној и компликованој повезаности са економским, социјалним, финансиским и геополитичким условима земље, те се услед тога мора третирати као органски део на првом месту економског проблема у оквиру општег културног програма државе.

Приступањем решавању проблема индустријализације намећу се као најбитнији конструктивни елементи-социјално уређење у вези са основним

²⁵ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 51.

²⁶ АЈ, ф110-551-542/545. Документ наводимо у целини, са свим граматичким и словним грешкама оригинала, у визуелној форми која је идентична оригиналном извештају одбора.

²⁷ Сачувана је одлука којом Велмар-Јанковић именује чланове одбора (АЈ,110-551-517/519). Чланови одбора били су подвргнути испитивању од стране Суда части по ослобођењу земље. Казном удаљавања са Универзитета због бекства из земље кажњени су Милосав Васиљевић и Гојко Влајинац (Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд 2009, стр. 341–348). Инж. Павле Васић кажњен је удаљавањем са Универзитета, иако је изнео одбрану пред Судом части који је и констатовао бројне олакшавајуће околности (Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945.*, Београд 2007, стр. 159–167). Милосав Васиљевић, један од главних идеолога ЈНП Збор и неформални председник одбора, успео је да побегне из земље. Против њега је вођен поступак за издају народа пред Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, али су западни савезници одбили да га изруче комунистичким властима (о томе је сачувана одлука Фицроја Маклина). Милан Луковић био је председник одбора за национализацију рудника, док је Богвић Кнежевић учествовао у раду одбора за електрификацију земље.

начелима државне заједнице, у којој се интереси појединаца имају битно подредити интересима заједнице. Из тога проистиче као најприроднија и најлогичнија конзеквенција: принцип строго дириговане индустрије, на основу једног општег индустриског закона и једног прецизно израђеног плана, као органског дела општег привредног плана, наравно, подељеног у етапе према важности и хитности.

Индустријализација једне земље као што је наша, са претежно пољопривредним карактером њене радиности и економије, може да буде убиствена, или обрнуто, може да послужи као основни инструмент за постигнуће социјално-економске равнотеже и благостања – већ према томе да ли се она развија бесплански слободном иницијативом и служи као средство за спекулацију ради користи појединаца, или је пак спровођена у складу са (природним) условима земље и доброг дириговања као део општег културног плана земље.

Планска индустријализација имала би на првом месту да фаворизује онај део индустрије који ће не само бити у тесној вези са пољопривредом и служити њеном допуњавању, апсорбујући вишак сеоске радне снаге, већ јој служити и као потстрек за њено јачање и даљи рационалнији развитак – док би се остале врсте индустрије имале принципијелно развијати по обиму и положају у складу са националним проблемима и привредном важности, тако како би остали део радног капацитета државе, који нема природних услова за пољопривреду у њој могао наћи запослења. Другим речима, индустријализација не само да не сме да отстрањује, већ треба да својим природним развићем, још јаче да везује за земљу сав онај део народа који за то има природне услове, а она сама да апсорбује само вишак слободног радног капацитета.

Са гледишта овако постављеног проблема у целини, изгледа да би се целокупна индустрија земље могла поделити у четири битне категорије:

- 1) Индустрија која се заснива потпуно на важним домаћим сировинама или производима највећег дела природне народне радиности;
- 2) Индустрија важна са гледишта опште народних или посебних државних потреба, али за коју је потребно увозити извесне битне допунске сировине из иностранства;
- 3) Индустрија која се базира на рударству;
- 4) Остала ситнија индустрија споредне важности и потреба, али која ипак има природних услова за развитак.

Изгледа, са гледишта општих народних интереса, да би велики део индустрије прве категорије могао да се организује на задружној сонови, наравно такође као диригована и под строгим државном контролом.

Расматрајући у основи систем дириговања целокупне индустријализације земље, на првом месту се намеће проблем етатизације на комерцијалној основи.

Из овог система свакако би требало потпуно избацити арсеналски тип индустрије.

Једна од важних студија при обради плана индустријализације земље обухвата питање одређивања обима појединих индустрија и њиховог положаја, у складу са природним потребама и условима земље.

ТРАЈАЊЕ ПОСЛОВА

УСТАНОВЕ: Министарство просвете и вера.
Технички факултет.
Министарство народне привреде.
Министарство финансија.
Индустриска комора.

ЉУДИ

РЕФЕРАТИ: Извештај Одбора од марта 1944.

ПРИМЕДБЕ: Одбор је одлучио да већ за израду основних линија и за извршење предрадња предложи за сарадњу један број наших истакнутих економских и индустријских стручњака. Одбор сматра да би се по разради основних линија проблема и извршењу предрадња у границама компетенције и могућности тако проширеног одбора, исто питање требало пренети на једно тело шире компетенције, комбиновано из поменутог одбора и претставника Одељења за трговину и индустрију Министарства народне привреде, Министарства финансија и Индустриске коморе, као и са извесним допунским претставницима Техничког факултета – коме би претпројекат са предрадњама проширеног одбора служио као полазна основа за даљу разраду.

СРПСКИ ЦИВИЛНИ ПЛАН ОДБОР ЗА ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈУ ЗЕМЉЕ

У вези одлуке Министарства просвете и вера о образовању одбора за рад у оквиру српског цивилног плана и акта Главног просветног савета С. бр 2308 од 31-ХП-1943 г., одбор за индустријализацију наше земље, састао се у више махова, те је успео да анализом проблема, разматрањем његових компонената и дискусијом основних принципа, у извесној мери добије је-

дну општу оријентацију у погледу основних линија проблема и да приступи проучавању припремних радова за његово решавање.

Већ одмах се мора констатовати, да је постављени проблем индустријализације земље врло сложен, у тесној и компликованој повезаности са економским, социјалним, финансиским и геополитичким условима земље, те се услед тога мора третирати као органски део на првом месту економског проблема у оквиру општег културног програма државе. Услед тога одбор је одлучио да већ за израду основних линија и за извршење предрадња предложи за сарадњу један број наших истакнутих економских и индустријских стручњака. Одбор сматра да би се по разради основних линија проблема и извршењу предрадња у границама компетенције и могућности тако проширеног одбора, исто питање требало пренети на једно тело шире компетенције, комбиновано из поменутог одбора и претставника Одељења за трговину и индустрију Министарства народне привреде, Министарства финансија и Индустријске коморе, као и са извесним допунским претставницима Тахничког факултета – коме би претпројекат са предрадња проширеног одбора служио као полазна основа за даљу разраду.

Из досадашњих разматрања овога проблема у општим цртама, одбор је дошао до извесних констатација и гледишта, те жели да их у главним потезима изложи.

Пре свега, одбор поздравља ову иницијативу и сматра, да се и поред садашње неодређености основних података проблема (наше будуће државне границе, будуће привредно-политичке ситуације земље у оквиру опште европске политике, обима финансиске могућности и томе слично) – и услед тога, немогућности конкретне и детаљне разраде истог – ипак, у границама логичких предвиђања може: не само прикупити велики део потребних података, исцрпном дискусијом искристалисати општи појмови и схватања, већ и поставити основна начела и разрадити све основне проблеме – како би се по завршетку ратног стања могло одмах, са одређеном оријентацијом и потребним материјалом, приступити дефинитивној његовој редакцији и прогресивном реализовању, а не да се тек онда из једног набулозног стања почне са дискусијама.²⁸

Ако бацимо поглед на новији развитак наше индустрије јасно се могу запазити два битна различита периода: 1903–1914; и 1918–1941. У првome,

²⁸ У извештају Одбора за индустријализацију земље налази се једно од врло малобројних помињања државе, државног уређења и државних граница. Као по правилу, у рефератима и извештајима одбора избегавала се употреба имена земље (Србија, Југославија), већ се обично користио термин „наша земља“. Није било ни помена граница нити употребе других националних атрибута, осим у неколицини пројеката из Духовног сектора, који су били усмерени на очување српског језика, историје и културне баштине. Питање државног уређења такође је заобилажено, или је остављано отвореним као у овом случају.

који је у погледу уставности, парламентаризма, економског напретка, финансијске стабилизације и општег напретка у земљи, најсјајнији период наше новије националне историје, питање подизања индустрије у земљи било је узето озбиљно у обзир и поред јасног схватања, да земљорадња претставља природно обележени пут наше основне привреде. До 1903 г. наша је земља била скоро у пуној економској зависности од Аустро-угарске, те како је такво стање било и сувише штетно по интересе земље, приступило се смело ослобођењу од те зависности. Донесен је закон о подизању домаће индустрије, и закон о општој аутономној царинској тарифи, који су се међусобно допуњавали. По закону о подизању домаће индустрије, свако индустриско предузеће могло се подићи само на законској бази повластице тј. по одобрењу Народне скупштине. Давањем повластица били су предвиђени сви уступци државе предузећу (у погледу: пореза, царинских ставова на увоз сировина, употребе грађе, попушта на железницама и т. сл.). Свако повлашћено предузеће било је под контролом државе. Приликом давања концесија нарочито је вођено рачуна о врсти индустрије, одн. о њеном значају по интересе државе. Тако се за релативно кратко време подиже значајан низ важних индустрија, у првом реду оних које се заснивају на важним домаћим сировинама и одговарају основним народним и државним потребама. Уложени капитал је већином био домаћи. Од чисто државних предузећа у том периоду постоје само три и то два рудника и једно војно.

У другом периоду од 1918–1941 године, а у саставу бивше Југославије можемо констатовати, да се и поред наглог пораста, индустрија подиже без икаквог плана као целина.²⁹ Извесан број државних институција као и цео низ приватних фабрика у вези са наоружањем, подижу се на основу извесних локалних програма, неприродно, без органске повезаности са осталим проблемима, без вођења рачуна о условима и финансиском ефекту. Остали безбројни низ малих и великих индустријских предузећа која су ницала и развијала се по слободној иницијативи приватног капитала, такође је остварен без икаквог органски повезаног плана једне централне компетенције, као и без икакве ефикасне контроле од стране државе, чак ни у погледу порекла капитала – па према томе у нескладу са природним условима и општим нездравим стањем у земљи. Појединци су од таквог стања имали велике користи, док широки слојеви народа огромне штете. Тек последњих година пред рат почиње извесан импулс државе у позитивном

²⁹ Сагледана са аспекта савремене економске историје, историјска анализа процеса индустријализације у Југославији, коју је извршио Одбор за индустријализацију земље, квалитетна је и објективна. Наука је недвосмислено утврдила да се процес индустријализације одвијао нагло и неконтролисано, што је уз демографски бум, тежак процес послератне обнове земље, те унутрашњу политичку и светску економску кризу допринело изузетно лошем стању у југословенској привреди (Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, стр. 40–80).

смеру, примењен на извесне индустријске гране важне по земаљску одбрану. (Југочелик, Индустрија мотора у Раковици, рафинерија бакра итд.), али и овде и поред извесних битних постигнутих резултата, искључиво у обиму локалног плана и интереса, са ефектом јако спутаним под условима страховито неприкладног законодавства, под штетним политичким утицајима, под владавином лаика, бирократизма и уз нерешеност масе основних питања.

Приступањем решавању проблема индустријализације у будућој држави, намећу се као најбитнији конструктивни елементи – социјално уређење у вези са основним начелима државне заједнице, у којој се интереси појединаца имају битно подредити интересима заједнице. Из тога проистиче као најприроднија и најлогичнија конзеквенција: принцип строго дириговане индустрије, на основу једног општег индустријског закона и једног прецизно израђеног плана, као органског дела општег привредног плана, наравно, подељеног у етапе према важности и хитности.

Индустријализација једне земље као што је наша, са претежно пољопривредним карактером њене радиности и економије, може да буде убиствена, или обрнуто, може да послужи као основни инструмент за постигнуће социјално-економске равнотеже и благостања – већ према томе да ли се она развија бесплански слободном иницијативом и служи као средство за шпекулацију ради користи појединаца, или је пак спровођена у складу са (природним) условима земље и доброг дириговања као део општег културног плана земље.

Катастрофалан утицај беспланског, односно недиригованог развића индустрије на пољопривредну радиност, најбоље се изражава у нашем доратном стању. Док је наша пољопривреда која се састојала углавном из малих и врло малих поседа, остављена беспомоћно сама себи, обрађивана врло нерационално, продајући основне сировине без или са најпримитивнијим делимичним прерадама – у резултату била свела на сељака на ниво најбеднијег животног стандарда, дотле је индустрија – налазећи се у рукама малог броја људи већег капитала – била у стању да себи осигура високе зараде несразмерно високим ценама својих производа у односу на пољопривредне уз обезбеђење далеко бољег животног стандарда своме радеништву.

Услед тога је и наступила нездрава појава: да сељак напусти земљу и прелази у маси у индустријске раденике.

С обзиром дакле на чињеницу, да је природним условима највећи део капацитета радиности наше земље упућен на пољопривреду и да она у будућности услед тога има да преставља кичму наше привреде, планска индустријализација имала би на првом месту да фаворизује онај део индустрије која ће не само бити у тесној вези са пољопривредом и служити њеном допуњавању, апсорбујући вишак сеоске радне снаге, већ јој служити

и као потстрек за њено јачање и даљи рационалнији развитак – док би се остале врсте индустрије имале принципијелно развијати по обиму и положају у складу са националним проблемима и привредном важности тако, како би остали део радног капацитета државе, који нема природних услова за пољопривреду у њој могао наћи запослења. Другим речима: индустријализација не само да не сме да одстрањује већ треба својим природним развићем још јаче да везује за земљу сав онај део народа који за то има природне услове, а она само да апсорбује само вишак слободног радног капацитета.

Са гледишта овако постављеног проблема у целини, изгледа да би се целокупна индустрија земље могла поделити у четири битне категорије:

- 1) Индустрија која се заснива потпуно на важним домаћим сировинама или производима највећег дела природне народне радности (сељаштва), те према томе ову подиже, помаже и допуњује а поред тога одговара основним и главним животним потребама народа (индустрије: млечних производа, винарства и осталих алкохолних прерађевина, биљног уљарства, за прерађевине конзервирање воћа и поврћа, за разне прерађевине меса, шећера, млинарство; индустрија пољопривредног алата, индустрија за сваковрсну обраду и прераду дрвета, цементна индустрија, циглане итд.).
- 2) Индустрија важна са гледишта опште народних или посебних државних потреба, али за коју је потребно увозити извесне битне допунске сировине из иностранства, било услед тога што исте не претстављају прворазредну важност уопште нема у земљи или да не одговарају потребној каквоћи (текстилна индустрија вуне, лана, конопља, памука и свиле, индустрија кожних прерађевина, индустрија сапуна, важне машинске индустрије, извесне важне хемиске индустрије, индустрија стакла итд.)
- 3) Индустрија која се базира на рударству као: индустрија угља и његових прерађевина, топионичка индустрија, индустрија за прераде рударских сировина као: ковачнице, ваљаонице, извлачионице ливнице итд.
- 4) Остала ситнија индустрија споредне важности и потреба, али која ипак има природних услова за развитак.

Изгледа, са гледишта општих народних интереса, да би велики део индустрије прве категорије могао да се организује на задружној сонови, наравно такође као диригована и под строгом државном контролом.³⁰

³⁰ Задружно организована пољопривредна производња подвргнута државном дириговању привредом један је од основних циљева и политичких пројеката ЈНП Збор. Иако је задругарство чинило део политичке теорије и праксе и многих других политичких делатника

Задружна основа је у пуној мери социјална, јер омогућава, да највећи део нашег народа не остане неправедно експлоатисан и запостављен као произвођач основних сировина и жртва спекулације појединог приватног великог капитала, већ да као произвођач полу или пуних продуката, ужива природно у потпуности користи свога труда. Исти је систем економичан у пуној мери, јер здруживањем омогућава куд и камо већи рентабилитет производње и бољу каквоћу, што нарочито важи за мале поседе – те према томе и добар пласман стандардних производа на домаћим и страним тржиштима. Поред тога он најприродније омогућава регулисање запослености вишка пољопривредног радног капацитета.

Расматрајући у основи систем дириговања целокупне индустријализације земље, на првом месту се намеће проблем етатизације на комерцијалној основи, као посебан проблем који заслужује нарочито пажњу, а поглавито питање: у ком би се обиму и облику најцелисходније овај систем имао примити. Принцип, да је по опште интересе заједнице најисправније, да битни извори државног богатства и приврених вредности од виталне важности по заједницу и државу, треба да буду потпуно сачувани од спекулације великог стила да не би постали средством за богаћење појединаца (требало би спровести доследно) појављујући се у тим случајевима као делимични или потпуни сопственик, држава би се њима користила као главним својим приходима, чиме би јој се не само омогућило најлакше спровођење привредног плана, већ и спровођење општег пореског растерећења уз ослобађање од монополских огромних цена основних производа (шећер, со и друго), а затим и само осигурање потребних социјалних услова за радеништво везано за ту врсту индустрије. Од свих привредних грана, рударство уопште, и рударска индустрија посебно, најприродније би одговарало овом облику индустријализације. Поред ове, појављује се могућност делимичне или потпуне етатизације на комерцијалној основи и извесног дела велике индустрије која служи претежно за задовољење важних државних и битнијих народних потреба, као на пр. фабрике вагона, теретних аутомобила и трактора, пољопривредних справа, оружја, муниције, експлозива и томе слично.

У вези са овим питањем напомињемо, да се с извесне тачке гледишта може сматрати погрешним до сада укорењено мишљење: да за етатизацију великих привредних предузећа држава није дорасла услед потребе огромног капитала чак и ако се за пример узме и укупна до рата инвестирана сума у сва наша рударска предузећа, експлоатисана од страног капитала. Ово изгледа не би представљало битну тешкоћу, ако би се етатизација спроводила

(између осталих и Милорада Недељковића, Недићевог министра народне привреде), врхунац његове теоријске разраде представљају чланци Димитрија Љотића и Милосава Васиљевића, објављивани у гласилима Збора („Отаџбина“, „Српски народ“, „Билтен“ и др.).

плански у етапама, делом у целости, делом са 51% учешћа и са циљем, да се на пр.: рударство не задржи искључиво на експлоатацији и експорту најосновнијих сировина, које дају релативно мали део опште могућности прихода, већ да се оне делимично и индустријски прерађују.

За сада би се могло рећи, да је овај нови облик индустријализације, који је од стране капитала озлоглашен тендециозно као страшило, има своју огромну важност и велику будућност, али, ако би пружио пуне користи, безусловно захтева паралелно разумно решење низа других питања у битној вези, између којих посебно решење опште чиновничке ситуације, израду посебног закона за етатизирану индустрију којим би се омогућио довољан еластичитет рада, као и остављањем индустрије искључиво у руке стручности и потпуном елиминацијом политичких утицаја. – Најбољи доказ за позитивност овог система пружају већ релативно значајни резултати постигнути у неколико важнијих етатизираних предузећа, извршених неколико година пред рат у бившој Југославији – и поред врло тешких услова, под којима се је развијала односно, потпуног осуства горе истакнутих неопходних мера које би се морале створити.³¹

Без потребе многог тумачења, из овог система свакако би траблао потпуно избацити арсеналски тип индустрије, као најнесрећнији облик индустрије уопште.

Једна од важних студија при обради плана индустријализације земље, обухвата питање одређивања обима појединих индустрија и њиховог положаја, у складу са природним потребама и условима земље.

У вези са тиме, као и са осталим подпроблемима, неопходно је потребно претходно прикупити и средити низ података, међу којима долазе на првом месту:

- а) подаци обрадивих земљишта, пашњака, воћњака, шума итд. , по врстама величинама положају и сопствености;
- б) производња појединих пољопривредних продуката по врстама, количинама и месту, која одговара реалном стању предратног периода;
- в) капацитет пољопривредне радне снаге из предратног периода;
- г) просечна потрошња појединих пољопривредних и индустријских производа у земљи, као и оних експортираних, по врстама и количинама;
- д) попис свих наших осталих најважнијих сировина по врстама приближној процени квалитета, положају и сопствености; обратити нарочиту пажњу сточарству;

³¹ Реч је о предузећима значајним превасходно са становишта одбране земље, попут Југословенског челика.

ђ) попис целокупне наше постојеће индустрије по врстама, капацитету, квалитету производа, стању, положају, сопствености, могућности за друге корисне адаптације, могућностима проширења и томе слично;

е) подаци о укупној индустријској радној снази према квалификацијама, запосленој пре рата у појединим врстама индустрије;

ж) слични подаци о производњи и потрошњи по глави у страним земљама – ради оријентације.

На основу тих и других потребних података имали би се установити и израдити:

- 1) преглед капацитета наше земље у погледу производње пољопривредних производа, по врстама и месту, разрађен алтернативно а у складу са природним условима, уз прорачун унутрашње потрошње под претпоставком нормалног просечног животног стандарда.
- 2) Процена унутрашњих наших потреба у појединим важним индустријским артиклима.
- 3) Преглед наших првих потреба у индустријама свих врста, у складу са расположивим радним капацитетом, по врстама, количинама и положају, са поређењем према постојећој производњи у циљу стицања оријентације на потребу евентуалне преоријентације постојећих индустрија и допуне новим, разрађен на бази програма од 10 година, подељен у етапе према важности и хитности. У том плану предвидети посебан део који ће се односити на први период обнове земље, пошто је исти везан за нарочите потребе у непосредном послератном времену. Такође треба посебно разрадити део који се односи на преоријентацију пољопривреде и индустрије. Трећи део би се односио на нормални развој и унапређење индустријске активности.
- 4) Процена могућности развијања извесних индустријских природних грана ради експорта, по врстама и количинама у складу са расположивим радним капацитетом земље.
- 5) Груписање индустрије по врсти, обиму и положају, које долазе у обзир за задружну основу.
- 6) Груписање врста индустрије, код којих долази у обзир етатизација; одређивање њеног облика, и израда плана прогресивне етатизације.
- 7) Израда нацрта општег индустријског закона на диригованој основи, и посебних закона о етатизацији, као и задругарског и рударског.
- 8) Нацрт финансиског и економског ефекта целокупног програма индустријализације, разрађен у неколико оптималних алтернатива итд.

⁵⁹ Димитров, *Историја на радиото*, II, р.71.

Инж. проф. Душан С. Томић, с. р.
Др Милан Т. Луковић, с. р.
Др инж. Панта С. Тутунџић, с. р.
Инж. Слоб. Добросављевић, с. р.
Инж. Душан Ј. Витас, с. р.
Др инж. Гојко И. Влаинац, с. р.
Инж. др Бранислав Којић, с. р.
Инж. Павле Васић, с. р.

Summary

Александар Стојановић

Industrialization project in Serbian civil/cultural plan (1942–1944)

Key words: *Serbian civil-cultural plan, industrialization, etatisation, cooperative economy, agriculture, Vladimir Velmar-Janković, Milosav Vasiljević, JNP Zbor*

Serbian civil/cultural plan was unique plan in history of Serbian state. Conceived and developed by Vladimir Velmar-Jankovic, deputy-minister of education in Serbian government under occupation (1941–1944), it presented a complex plan for organization of all life segments in peace time. One part of that plan, named Technical sector, was developed for purposes of post-war restoration, infrastructural projects and electrification and industrialization of country. In this article original project documentation considering industrialization of country has been published for the very first time. Project documentation contains historical retrospective of industrialization process in Kingdom of Yugoslavia, sum of current industrial problems and number of system solutions, which should be implemented after the war. Historical part of project underlines some of large weaknesses of Yugoslav pre-war industrialization: its orientation toward exporting mostly raw materials or primary products, lack of any organization in process and extremely large influence of personal and foreign interests in industry. Main offered solution was transition to agricultural industry, with development of other industrial branches toward boosting agricultural production. It also implied planned economy, with large-scale state intervention in production and development of industry. Alongside these processes, a step-by-step etatisation and nationalization of mines and large factories were planned.

УДК 322:271.222(497.11)(497.15)“1945/1955“
271.222(497.11)-662:32(497.15)“1945/1955“

Dr sci. Denis BEĆIROVIĆ
Filozofski fakultet, Tuzla

KOMUNISTIČKA VLAST I SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U BOSNI I HERCEGOVINI (1945–1955) – PRITISCI, NAPADI, HAPŠENJA I SUĐENJA

APSTRAKT: *U radu se na osnovu neobjavljene arhivske građe objašnjavaju uzroci, tok i razmjere represije organa vlasti protiv sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1955. godine. Posebna pažnja je posvećena istraživanju, prezentaciji i analizi kvantitativnih pokazatelja o hapšenjima i suđenjima sveštenika Srpske pravoslavne crkve.*

Ključne reči: *Srpska pravoslavna crkva, sveštenici, vera, represija, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina i komunizam.*

Podloga za ustavne i zakonske propise o položaju vjere i crkvi u Jugoslaviji (Bosni i Hercegovini) bila je izgrađena tokom rata u dokumentima Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBIH). Pomenuti organi nove vlasti su proklamovali jednakost svih građana bez obzira na nacionalnu ili vjersku razliku, a postavljeno je i načelo odvojenosti države od crkve.¹ Na tragu ovih rješenja osnovna politička linija komunističke vlasti nakon 1945. godine sastojala se u tome da se na principima slobode savjesti i vjeroispovijesti omogućiti svim vjerskim zajednicama djelovanje pod jednakim uslovima. Avnojevska Jugoslavija je u isti položaj stavila sve crkve i vjerske zajednice, bez obzira na njihovu rasprostranjenost, brojnost, veličinu i položaj

¹ Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge, London, Melbourne, 1979, str. 210.

koji su imale prije završetka Drugog svjetskog rata.² Uz to, nova vlast je isticala važnost čuvanja tekovina revolucije, društvenog poretka, nezavisnosti i slobode zemlje.³

Prvi Ustav avnojevske Jugoslavije, usvojen 1946. godine, potvrdio je obrazac vjerskih prava i sloboda proklamovanih u toku rata. On je regulisao pitanje odnosa između države i vjerskih zajednica bazirajući se na sljedećim načelima: vjerske zajednice su odvojene od države i škole; građanima se garantuje sloboda savjesti i vjeroispovijesti; vjerske zajednice mogu slobodno obavljati vjerske poslove i obrede ako njihovo učenje nije u suprotnosti sa Ustavom; zabranjuje se zloupotreba vjere u političke svrhe; vjerske škole za obrazovanje vjerskih službenika su pod nadzorom države i država može finansijski pomagati vjerske zajednice. Komunistička vlast je smatrala da samo potpuno odvajanje vjerskih zajednica od države može obezbijediti ravnopravnost pomenutim zajednicama i zaštititi najvažniju tekovinu narodnooslobodilačke borbe – bratstvo i jedinstvo.⁴ Gotovo identična rješenja o vjerskim slobodama i nadležnostima vjerskih zajednica bila su ugrađena i u Ustav Narodne republike Bosne i Hercegovine.⁵ Međutim, Ustavom zagantovana vjerska prava i slobode nisu istovremeno značile i njihovo stvarno primjenjivanje u praksi.

U poslijeratnom vremenu KPJ se ponovo vraća izvornom marksističkom učenju, ističući da tolerisanje religiozne savjesti i sujevjerja predstavlja „idejnu kapitulaciju pred neprijateljskom ideologijom“. Promovisana je permanentna borba za pobjedu „naprednih naučnih shvatanja“, s ciljem ubrzanja socijalističke izgradnje i borbe protiv zloupotrebe vjere u antiustavne svrhe. Komunisti su predviđali da će sa korjenitom promjenom materijalnih društvenih odnosa doći do stvaranja realnih uslova za konačno oslobođenje „ljudi od svih oblika i vidova religioznog mraka i mistike.“ Provođenje principa da je religija privatna stvar pojedinca i vjerskih organizacija, kao i jačanje borbe protiv religijskog uticaja na građane, postali su stalni zadatak i briga partijskih organizacija širom zemlje.⁶

Komunistička vlast je i prije i poslije stupanja na snagu Ustava FNRJ usvojila niz zakona koji su se direktno ili indirektno ticali Srpske pravoslavne crkve⁷ (dalje: SPC). Po značaju i posljedicama koje su proizveli za SPC posebno

² Arhiv Srbije i Crne Gore (dalje ASCG), Savezna komisija za vjerska pitanja (dalje SKVP), 144-10-164. Odnos vjerskih zajednica prema državi, 1954.

³ ASCG, SKVP, 144-10-164.

⁴ ASCG, SKVP, 144-8-131. Odnosi između države i crkve u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, 1953.

⁵ Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list NR BiH*, III, 8.1.1947, br. 1, str. 5-7.

⁶ Demokratska doslednost ili ograničenje demokratije? O upotrebi i zloupotrebi slobode religijskog uverenja, *Nedeljne informativne novine*, II, br. 70, Beograd, 4.V.1952, str. 4.

⁷ Do završetka Prvog svjetskog rata SPC nije bila jedinstveno organizovana. Na teritoriji Kraljevine Srbije i Crne Gore egzistirale su autokefalne pravoslavne crkve u rangu mitropolije, a u

treba izdvojiti: Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Zakon o nacionalizaciji privatnih preduzeća, Zakon o eksproprijaciji, Zakon o braku, Zakon o matičnim knjigama, itd. Poslije usvajanja navedenih zakona, kao i niza drugih koji su u manjoj ili većoj mjeri pogadali SPC, država je tek 1953. godine pristupila pravnom regulisanju položaja vjerskih zajednica. Trebalo je da prođe više od sedam godina od donošenja Ustava da bi nova vlast pokrenula aktivnost na izradi posebnog zakona, u okviru kojeg bi se razradile ustavne odredbe vezane za status i prava vjerskih zajednica. Takvo stanje pravne nedefinisanosti i neizvjesnosti dodatno je otežavalo poziciju SPC.

Uporedo sa preuzimanjem glavnih poluga vlasti u Bosni i Hercegovini, komunisti su učvrstili svoju kontrolu nad javnom sferom. Osnovni je zadatak bilo ukidanje autonomnih institucija unutar društva. U novonastaloj situaciji crkve i vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini ostale su jedine nezavisne institucije legalno odvojene od države. One su nakon eliminacije poraženih vojnih formacija iz Drugog svjetskog rata, ali i drugih opozicionih snaga, ostale jedino pogodno mjesto s koga se mogao pružati otpor komunističkom oblikovanju društvenog života. Zbog toga su bosanskohercegovački komunisti pokrenuli niz mjera s ciljem slabljenja i diskreditacije svih crkvi i vjerskih zajednica u ovoj republici. Državno-partijske strukture u Jugoslaviji (Bosni i Hercegovini) su veći dio sveštenika SPC smatrale stvarnim ili potencijalnim državnim neprijateljima. Osim ideoloških razloga, koji su u manjoj ili većoj mjeri bili slični u svim komunističkim partijama, na negativan odnos Komunističke partije Jugoslavije (dalje: KPJ) prema SPC uticala je i činjenica da je dio sveštenika tokom Drugog svjetskog rata podržavao četnički pokret. Negativan stav partijskih struktura prema njima u dokumentima Komisije za vjerska pitanja najčešće je opravdavan sljedećim

Austro-Ugarskoj SPC je bila podijeljena na nekoliko dijelova, koji su bili pod jurisdikcijom različitih mitropolija i patrijaršija. U Bosni i Hercegovini SPC je do 1918. godine potpadala pod vlast carigradskog patrijarha. Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. godine Kraljevina Jugoslavija) bili su stvoreni uslovi za ujedinjenje svih pomenutih dijelova SPC. Krajem maja 1919. godine u Sremskim Karlovcima proglašeno je ujedinjenje SPC. Vlada je tokom 1920. godine potvrdila ujedinjenje SPC i izdala proklamaciju kojom je proglasila vaspostavljanje Srpske patrijaršije. Vaseljenska patrijaršija je priznala novonastalo stanje 1922. godine. Vidovdanskim ustavom, koji je bio na snazi od 1921. do 1929. godine, SPC je izgubila status državne crkve. Poput drugih priznatih vjerskih zajednica (Katoličke crkve i Islamske vjerske zajednice), postala je javna ustanova sa specifičnim položajem. Ovakav status je zadržala i nakon usvajanja Oktroisanog ustava 1931. godine. Ipak, u donosu na druge vjerske zajednice SPC je imala više mogućnosti da utiče na politički život u zemlji. Takav povlašten položaj SPC je, pored ostalih razloga, prouzrokovao zaoštavanje vjerskih suprotnosti, koje su se posebno ogledale u oštroj polemici sa Katoličkom crkvom. Vidi: Mirko Mirković, *O pravnom položaju srpske crkve u našoj prošlosti*, Beograd, 2000, str. 325–326; Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko prosvjetnu autonomiju*, Sarajevo, 1982, str. 460–461; Rastko Vidić, *The Position of the Church in Yugoslavia*, Belgrad, 1962, str. 17; Mustafa Imamović, „Pravni položaj i organizacija Srpske pravoslavne crkve u Jugoslaviji, 1918–1941. godine“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XLI, Sarajevo, 1998, str. 173–185;

razlozima: da je većina sveštenika u toku rata podržavala i saradivala sa pokretom Draže Mihailovića; da su sa ostalim reakcionarnim elementima širili neprijateljsku propagandu protiv narodnooslobodilačkog pokreta; da su koristili svaku priliku za diskreditaciju novog društvenog poretka; da su štitili i održavali vezu sa ratnim zločincima, da su bili povezani sa neprijateljskom emigracijom u inostranstvu, te da su u administraciji crkvenih ustanova postavljali lica koja su bila osuđena zbog saradnje sa okupatorom.⁸ Treba istaći da optužba za saradnju sa okupatorima nije bila rezervisana isključivo za sveštenike SPC. U materijalima Savezne komisije za vjerska pitanja je navedeno da su u toku Drugog svjetskog rata „sveštena lica svih veroispovesti saradivala sa okupatorom u najrazličitijim formama, a veći broj je počinio veoma teške ratne zločine prema našim narodima“. Zbog ovih djela i nastavka vršenja krivičnih djela poslije rata, kako stoji u materijalima Komisije, „bila su osuđena 1.403 sveštena lica“. Od ovog broja je do 1953. godine „u toku izdražavanja kazne bilo pomilovano 152, uslovno pušteno 88, na izdržavanju kazne ostalo 254, dok su ostali izdržali kaznu“.⁹

Pored navedenih razloga, komunistički predstavnici su negativan odnos prema SPC opravdavali i činjenicom da je većina episkopa bila birana na položaje prije 6. aprila 1941. godine iz redova sveštenika koji su bili naklonjeni dinastiji i društvenom uređenju monarhističke Jugoslavije. Prema njihovom mišljenju, odnos SPC prema organima vlasti bio je dvoličan. Patrijarh i predstavnici Sabora i Sinoda su deklarativno podržavali spoljnu politiku državnog rukovodstva i dio državnih mjera na unutrašnje-političkom planu. S druge strane, vlast je većinu sveštenika smatrala reakcionarnim elementima koji ne žele sređivanje odnosa države sa crkvom.¹⁰ Državni organi vlast su bili nezadovoljni i nejasnim odnosom vrha SPC prema narodnooslobodilačkom pokretu i društvenom poretku avnojevske Jugoslavije.¹¹

⁸ ASCG, SKVP, 144-10-164..

⁹ ASCG, SKVP, 144-8-131.

¹⁰ ASCG, SKVP, 144-10-164.

¹¹ U referatu o Srpskoj pravoslavnoj crkvi navedeno je, između ostalog, sljedeće: „Od završetka rata pa sve do današnjeg dana Episkopat, ni pojedinačno ni kao cjelina, nije dao ni jedne izjave koja bi razjasnila stav Srpske pravoslavne crkve prema našoj krvavoj herojskoj borbi i njezinim tečevinama, prema herojima koji održaše tradicije naše slavne prošlosti i koji za sva buduća pokoljenja ovekovečiše najtragičniji i najslavniji period naše istorije. Oni ne razjasniše stav Srpske pravoslavne crkve prema narodnooslobodilačkoj borbi, prema našim slavnim partizanima, prema rukovodiocu te borbe – Komunističkoj partiji Jugoslavije (...) Oni govore jezikom londonskog radija, jezikom onih koji ne mogu da prebole masne rente na uloženi kapital u Jugoslaviji, ne mogu da prebole što su na minimum svedeni njihovi izgledi da bogatstvo ove zemlje i znoj i krv ovog naroda i dalje ne služe za njihov udoban život i iskivanje još tvrdih lanaca svemu radnom čovječanstvu“. Vidi: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABH), Komisija za vjerska pitanja (dalje KZVP), kut. 3a, 10/1946, Referat o organizaciji Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske vjerske zajednice, 16.5.1946.

Crkva i sveštenstvo su kao konzervativne i tradicionalne društvene institucije od početka uspostavljanja komunističke vlasti bile obilježene kao protivnici novog društvenog poretka. U složene međunarodne odnose i novonastale političke okolnosti poslije 1945. godine, SPC je ušla skoro obezglavljena. Patrijarh Gavriilo Dožić je bio u ropstvu, brojni episkopi i mitropoliti su bili prognani iz svojih središta, a veliki dio sveštenstva se nalazio u emigraciji. O razmjerama gubitaka SPC govore i podaci da je tokom Drugog svjetskog rata devastirano 250 crkava i ubijeno 515 sveštenika, među kojima i 6 arhijereja. Iako je dio nižeg sveštenstva bio uključen u narodnooslobodilački pokret, najveći dio je podržavao četnički pokret.¹²

Prema podacima Savezne komisije za vjerska pitanja SPC u Bosni i Hercegovini je nakon 1945. godine imala četiri eparhije¹³ u: Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli, sa episkopima na čelu. Osim eparhija u Bosni i Hercegovini je postojalo i 19 arhijerejskih namjesništava¹⁴ i 246 parohija.¹⁵ Pod upravom SPC u Bosni i Hercegovini bili su i vjerski objekti: 10 manastira, 26 kapela i 452 crkve. U toku rata ustaše su ubile 71 sveštenika, Nijemci 5, partizani 10, a 45 je umrlo u prvoj deceniji poslije završetka Drugog svjetskog rata.¹⁶

U sveopštoj pobjedničkoj euforiji nakon okončanja rata, nova vlast često nije mogla ili pak nije željela spriječiti napade na sveštenike SPC od strane pojedinaca i lokalnih organa vlasti. Zbog toga je često intervenisao i Arhijerejski sinod SPC tražeći poštivanje vjerskih prava i svetinja pravoslavnih vjernika. U

¹² Radoslav M. Grujić, *Pravoslavna srpska crkva*, Kragujevac, 1989, str. 227–228; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd, 2006, str. 520.

¹³ Eparhija je crkveno-administrativno područje, odnosno regija u pravoslavnim i grkokatoličkim zajednicama kojom upravlja eparhijski arhijerej – episkop. Episkopima su potčinjeni i svi manastiri na području eparhije. Od 1931. godine SPC je imala 21. eparhiju. U 1947. godini Arhijerejski sabor je izmjenio i dopunio dotadašnji crkveni Ustav i popunio upražnjene eparhije. Prema ovom Ustavu SPC je ostala nedjeljiva i episkopalna, a broj parohija se povećao na 24. Na području Bosne i Hercegovine nakon 1945. godine postojale su: 1. Dabrobosanska eparhija (sa sjedištem u Sarajevu), 2. Banjalučka eparhija (sa sjedištem u Banjoj Luci), 3. Zvorničko-tuzlanska eparhija (sa sjedištem u Tuzli), 4. Zahumsko-hercegovačka (sa sjedištem u Mostaru). Dalmatinska eparhija (sa sjedištem u Šibeniku) imala je pod svojom jurisdikcijom neke parohije na teritoriji Bosne i Hercegovine (Drvar, Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, itd). Opšir. Mirko Mirković, *O pravnom položaju Srpske crkve u našoj prošlosti*, str. 338; „Eparhija“, *Enciklopedija živih religija*, Beograd, 1990, str. 190; „Eparhija“, *Rečnik Srpskog jezika*, Novi Sad, 2007, str. 357; Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, 2007, str. 282; Ivan Cvitković, *Savez komunista i religija*, Sarajevo, 1984, str. 166.

¹⁴ Arhijerejsko namjesništvo je dio eparhije kojom upravlja arhiepiskop. Opšir. Ivan Cvitković, *Rječnik religijskih pojmova*, Sarajevo, 2005, str. 36.

¹⁵ Parohija je najmanja administrativno-teritorijana jedinica u pravoslavlju kojom upravlja paroh. Opšir. Radomir Jovanović, *Veliki leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, 2006, 980; „Parohija“, *Rečnik Srpskog jezika*, str. 914; Ivan Klajn, Milan Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Novi Sad, 2007, str. 896.

¹⁶ ASCG, SKVP, 144-137-742, Brojčani podaci o kleru i vjerskim objektima u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini.

cilju zaustavljanja povrede vjerskih propisa pravoslavnih vjernika bio je dopis Arhijerejskog sinoda SPC, upućen 16. maja 1952. godine Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, u kojem je ovo tijelo upoznato sa napadima na sveštenike SPC u Prijedorskom srezu.¹⁷

Do zaoštavanja odnosa između državnih organa i predstavnika SPC u Bosni i Hercegovini došlo je naročito u ljeto 1953. godine. U avgustu 1953. godine na sjednici Predsjedništva Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, održanoj u Sarajevu pod predsjedništvom Đure Pucara, ukazano je na sve učestalije pojave zloupotrebljavanja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Tom prilikom osuđeno je zajedničko neprijateljsko djelovanje pravoslavnih, katoličkih i muslimanskih sveštenika i vjerskih službenika. Između ostalog, navedeno je i reakcionarno djelovanje banjalučkog vladike Vasilija Kostića i tuzlanskog mitropolita Nektarija Krulja, kao i dijela sveštenika u Istočnoj Bosni.¹⁸

Vrhunac represivnog odnosa vlasti prema vladici Kostiću i mitropolitu Nektariju dogodio se u drugoj polovini avgusta 1953. godine. Protiv njih su u Banjoj Luci i Tuzli bili organizovani „spontani“ protestni mitinzi, na kojima se govorilo o njihovom „štetočinskom“ i „nenarodnom“ djelovanju. Okupljeni građani u Tuzli tražili su „ne samo da se Nektarije Krulj ukloni sa ovog područja, nego da se kao neprijatelj svoga naroda razriješi sveštenečke dužnosti od strane starješinstva pravoslavne crkve“.¹⁹ Slične zahtjeve uputili su i demonstranti u Banjoj Luci. Uz to, oni su javno na protestnom mitingu predstavili fotografije na kojima je vladika Kostić 1941. godine davao blagoslov četničkim jedinicama u prisustvu njemačkog komandanta. To je dodatno podgrijalo ogorčenje građana

¹⁷ U dopisu Arhijerejskog sinoda SPC ukazano je na česte napade na sedamdesetogodišnjeg protjereja stavrofora Dušana Kondića, paroha u Busnovima, kao i na ometanje vjerskog života u parohiji. Pored ostalog, u dopisu je pisalo: „Na prvi dan Uskrsa ove godine oko dva časa posle ponoći kod crkve u Busnovima objavljeno je klepalom narodu, kako je uobičajeno, da bi došao u crkvu. Taj poziv udaranjem u klepalo ponovljen je triput. Prilikom trećeg klepala neko je iznenada kamenicama i koljem zasuo ljude, koji su ovaj posao obavljali. Kako napad nije prestajao, ovi su se ljudi povukli u crkvu i zabravili vrata. Napadači su navalili na vrata, ali ih nisu mogli otvoriti. Onda su napali na crkvene prozore od kojih su razbili tri na oltaru, a dva na hramu. Napadnuti ljudi nisu smeli izaći iz crkve sve dotle narod nije počeo dolaziti u crkvu (...) Narod u Busnovima je iznenađen i teško uvređen zbog ovog napada na njegovu crkvu na dan najvećeg hrišćanskog praznika. Iako zbog mraka nisu mogli biti raspoznati napadači, sumnja se na sekretara Mesnog narodnog odbora u Busnovima Mila Stojića i na neke njegove ljude, koji su ovo delo izvršili. Za ovu sumnju ima razloga što potvrđuju i druge okolnosti (...) Molimo za intervenciju nadležnih vlasti da učine kraj ovakvim ispadima na terenu, koji nikome ne koriste“. Vidi: ABH, KZVP, kut. 3, 73/1954, Dopis Savezne komisije za vjerska pitanja prema Komisiji za vjerska pitanja BiH, 6.6.1952.

¹⁸ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I, Beograd, 2002, str. 381.

¹⁹ „Članovi Socijalističkog saveza Tuzle odlučno ustali protiv neprijateljskog djelovanja mitropolite Krulja“, *Oslobođenje*, X, br. 2141, Sarajevo, 16.8.1953, str. 7; „Protestni mitinzi protiv popova u selima banjalučkog sreza“, *Oslobođenje*, X, br. 2145, Sarajevo, 21.8.1953, str. 3; „Razjareni narod protjerao mitropita Nektarija“, *Front slobode*, X, br. 361, Tuzla, 23.8.1953, str. 1.

koji su uputili posebnu delagaciju kod vladike Kostića. U direktnom obraćanju vladici Kostiću, delegacija je iznijela ultimatum u kojem je on pozvan „da se kao teški narodni neprijatelj i zlikovac izvuče iz Banja Luke u roku od 48 sati“.²⁰ Nakon brojnih protestnih skupova, episkop Nektarije Krulj je 21. avgusta 1953. godine napustio Tuzlu.²¹ Dva dana kasnije, iz Banja Luke je protjeran i vladika Vasilije Kostić.²²

Komunistička vlast je i nakon protjerivanja Krulja i Kostića pratila njihovo kretanje i djelovanje. Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine u Informaciji (pripremljena 1955. godine) o držanju bosanskohercegovačkih episkopa, pored ostalog, novodi i ocjene o mitropolitu Nektariju Krulju i episkopu Vasiliju Kostiću. Za obojicu se navodi da nisu vjerski aktivni kao što su bili do 1953. godine, ali da i dalje u krugu intimnih prijatelja neprijateljski istupaju protiv novog društvenog poretka.²³

Nedozvoljenom aktivnošću sveštenika SPC smatrana je ne samo aktivnost protiv vladajućeg poretka, već i prikupljanje dobrovoljnih priloga za izgradnju porušenih crkava. Tako je, primjera radi, Narodni odbor Mrkonjičkog sreza

²⁰ „Ogorčenje Banjalučana protiv djelatnosti narodnih neprijatelja“, *Oslobođenje*, X, br. 2147, Sarajevo, 23.8.1953, str. 3.

²¹ „Pod pritiskom javnosti mitropolit Krulj napustio Tuzlu“, *Oslobođenje*, X, br. 2146, Sarajevo, 22.8.1953, str. 3.

²² Protjerivanje vladike Kostića u *Oslobođenju* je prikazano sljedećim riječima: „Na glas da se vladika sprema da napusti grad izašlo je sinoć oko 5000 Banjalučana koji su zakrčili put vladikinih kočijama. Organi vlasti imali su pune ruke posla da bi spasili život vladici na koga je narod izazvan njegovim provokatorskim postupkom, navaljivao da bi se s njim obračunao. U gužvi koja je nastala oko vladikinih kočija crkvenjak Mačkić, na sugestiju samog vladike, zadao je laki udarac radniku Mandiću iz preduzeća ‘Rudi Čajevac’. Poslije toga građani su još ogorčenije nastojali da se probiju do kočija da bi se dočepali vladike. Veliki krug milicije, okrenut licem vladici, ledima je jedva odupirao pritisak demonstranata. Tako je vladika jedva uspio da se probije do stanice i ukrca u vagon praćen uzvicima protesta“. Vidi: „Narod je protjerao biskupa Čelika i vladiku Kostića“, *Oslobođenje*, X, br. 2148, Sarajevo, 24.8.1953, str. 4.

²³ Za Nektarija Krulja, mitropolita sarajevskog, navedeno je da „djeluje na šovinističkoj osnovi. Štampanje ‘Oslobođenja’ latinicom smatra kao dokaz zapostavljenosti Srba i ćirilice. Iznosi kako današnja vlast izlazi u susret gradnji i opravci vjerskih objekata Hrvata i muslimana, dok se Srbima to uskraćuje (...) Bio je jedan od najvećih protivnika Udruženja i zauzimao vrlo negativan stav na zasjedanju (...) U zajednici sa mostarskim episkopom Vladislavom Mitrovićem organizovao je čitavu kampanju protiv tuzlanskog episkopa Longina Tomića. Ovo je činio iz lične mržnje prema njemu, jer je Longin dolaskom za tuzlanskog episkopa preduzeo energične mjere protiv svih mjera i pravila, koje je Nektarije za vrijeme svog tamošnjeg boravka uspostavio. (...) Treba naglasiti i to, da je Nektarije ovo činio protiv Longina i za to što je ubjeđenja da je isti špijun vlasti i član UPS-a“.

U dijelu teksta koji govori o držanju Vasilija Kostića, episkopa banjalučkog, pisalo je: „U posljednje dvije godine Kostić većinom boravi u Beogradu. Dođe u Banja Luku obično za vrijeme božićnih i uskrasnih praznika, bude 15–20 dana i opet se povraća u Beograd (...) Naročito se angažovao na postavljanju episkopa iz redova reakcionarnih lica“. Vidi: ABH, KZVP, kut. 4, 66/55, Kratki podaci o držanju bosanskohercegovačkih episkopa, 1955.

25. septembra 1953. godine kaznio sveštenika Savu Trkuljića novčanom kaznom u iznosu od 10.000 dinara zato što je prikupljao dobrovoljne priloge.²⁴ Zbog sličnih razloga osuđen je i sveštenik Bogdan Vuksan. On je kažnjen novčanom kaznom od 5.000 dinara „što je na dan 12.9.1953. godine u selu Rogoljima kupio dobrovoljni prilog od stanovništva i tom prilikom skupio osam metara pšenice, iako nije imao odobrenje nadležnog državnog organa.“²⁵

Bilo je i slučajeva nepoštovanja i ometanja obavljanja vjerskih obreda u crkvama. O tome svjedoči, pored ostalog, izvještaj sveštenika Dragoljuba Savića upućen mitropolitu dabrobosanskom Nektariju, 17. decembra 1953. godine. U ovom dopisu piše da je Manojlo Marić, lokalni službenik u Sokocu, prekinuo zvonjenje u crkvi i naredio da svi prisutni napuste crkvu. Uz to, navedeno je „da se ovakvi i slični izgredi dešavaju često na području sreza sokolačkog i to na najgrublji način.“²⁶ Bili su učestali i slučajevi da mjesne vlasti preduzimaju razne vrste mjera s ciljem sprečavanja obilježavanja vjerskih praznika. Brojni primjeri govore o ometanju sveštenika u toku priprema za slavljenje Božića. Vlast je ignorisla vjerske praznike i isticala one pojedince koji su provodili zvanične partijske stavove. Tako je, primjera radi, Jović Stojan iz Lukavca „znajući da mu otac slavi Božić tri dana nije išao kući (...) samokritički izjavljujući da je i on kriv što nije u stanju da svog oca povede drugim, našim putem“.²⁷

Da su odnosi između lokalnih organa vlasti i SPC bili opterećeni brojnim incidentima, potvrđuje i dopis Svetog arhijerejskog sinoda, upućen 19. marta 1955. godine, Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine. U njemu se interveniše zbog fizičkog napada na igumana manastira Dobrićevo Antonija Srećkovića, koji je 2. marta 1955. godine „iz zasede napadnut i premlaćen“. Uz to, Komisija je informisana o prestanku istrage povodom ubistva igumana manastira Tvrdoš Save Lisjuka, jer se ubica nije mogao pronaći. Na kraju dopisa Sveti arhijerejski sinod poziva nadležne organe vlasti da zaštite sveštena lica „od ubijanja, premlaćivanja i maltretiranja“.²⁸ Međutim, i pored brojnih molbi za zaštitu sveštenika, u praksi

²⁴ ABH, KZVP, kut. 3, 76/1954, Rješenje o kažnjavanju sveštenika Save Trkuljića, 25.9.1953.

²⁵ ABH, KZVP, kut. 3, 74/1954, Rješenje o kažnjavanju Bogdana Vuksana, 29.12.1953.

²⁶ U istom dopisu sveštenik Dragoljub Savić je naveo: „Svake godine od svršetka rata sveštenik je imao neugodnosti kako u crkvi, tako i u crkvenoj porti, a i na terenu. A ove 1953. godine, to je prešlo svaku mjeru i granicu (...) Ako ovako i ubuduće potraje ja izjavljujem da neću moći a ni smjeti dolaziti ni obavljati vjerske dužnosti u tom cijelom kraju, jer ne samo da nemam slobodu obavljanja parohijske dužnosti, nego mi je čak i lična sloboda i život ugrožen“. Vidi: ABH, KZVP, kut. 3, 14/1954, Dopis Uprave Srpsko pravoslavne parohije Glasinačko-Košutičke u Sokocu upućen mitropolitu dabrobosanskom, 17.12.1953.

²⁷ Arhiv Tuzlanskog kantona, Opštinski komitet Saveza komunista BiH Lukavac, kut. 2, 9/1-11, Zapisnik sa opšteg sastanka partijske organizacije Fabrike sode Lukavac, 10.3.1952.

²⁸ ABH, KZVP, kut. 4, 73/1955, Dopis Svetog arhijerejskog sinoda upućen Komisiji za vjerska pitanja Narodne republike Bosne i Hercegovine, 19.3.1955.

najčešće nije bilo nikakvih sankcija za počinioca napada na sveštenike. Kao ilustrativan primjer reakcije organa vlasti na pomenute i slične pritužbe organa SPC navodimo odgovor Sekretarijata za unutrašnje poslove Trebinjskog sreza. U njemu se navodi da je „iguman Srećković isuviše prgav čovjek, koji u svim okolnim selima, sa izuzetkom kod malog broja ljudi, uživa vrlo loš ugled. On je sklon tračevima i svađama sa seljacima (...) Dosadašnjim provjeravanjem nismo mogli ustanoviti kao sigurno postojanje djela, tako ni izvršioća djela. Ističemo da se iguman stalno sa nekim tužaka, bilo kod Sreskog suda u Trebinju, ili u Bileći. Ni po jednoj njegovoj dosadašnjoj prijavi nije utvrđeno postojanje djela koje je prijavljivao (...) Ovakvim prijavama on nanosi seljacima štetu, što gube dnevnicе dolazeći na sud, a i državnim organima takođe pričinjava poteškoće u radu, kao i nepotrebne materijalne izdatke“.²⁹

Brojni izgredi protiv sveštenika SPC, ali i sveštenika i vjerskih službenika drugih vjerskih zajednica, doveli su do toga da i nadležni državni organi počnu uviđati negativne posljedice ovakve politike. Savezna komisija za vjerska pitanja ukazuje na štetnost svakodnevne prakse partijskih organizacija na terenu, jer nisu pravile nikakve razlike među vjerskim licima, bez obzira kakav je bio njihov odnos prema novoj vlasti. Obrazlažući kako to izgleda u praksi, članovi ove Komisije navode da je „za mnoge naše drugove čovjek koji vjeruje u boga neprijatelj“, a „za mnoge je dovoljno to što sveštenik nosi mantiju pa da ga odmah gledaju kao neprijatelja i da se tako prema njemu odnose.“³⁰

U funkciji uspostavljanja kontrole nad sveštenicima SPC u Bosni i Hercegovini bilo je i Udruženje sveštenika. Udruženje je bilo pod budnim nadzorom vlasti i zalagalo se za aktivnije učešće sveštenika u socijalističkoj društvenoj stvarnosti. Ideja nastanka ovakvog udruženja javlja se u prvim poslijeratnim godinama. Unutar Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine još u 1946. godini se konstatuje da „ne može biti svejedno kako će izgledati srpska crkva“. Zbog toga su članovi Komisije smatrali da treba omogućiti „ujedinjenje srpskog sveštenstva u Bosni i Hercegovini“ putem udruženja „koje će pored brige za aktiviziranje crkvenog života povesti računa da se (...) preporođena srpska crkva ponovo stavi u službu naroda“.³¹ U novembru 1947. godine osnovano je Udruženje pravoslavnog sveštenstva za Narodnu republiku Bosnu i Hercegovinu.³² Sveštenička udruženja osnivala su se prema federativnoj podjeli Jugoslavije na republike. U skladu s tim načelom pojedina pravoslavna sveštenička udruženja nisu označavana kao „srpsko-pravoslavna“ nego samo kao „pravoslavna“.³³ Krov-

²⁹ ABH, KZVP, kut. 4, 84/1955, Dopis Sekretarijata Narodnog odbora Sreza Trebinje upućen Sekretarijatu za unutrašnje poslove Narodne republike Bosne i Hercegovine, 22.4.1955.

³⁰ ASCG, SKVP, 144-137-742.

³¹ ABH, KZVP, kut. 3a, 10/1946.

³² R. Radić, *Država i verske zajednice*, str. 305.

³³ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991*, Zagreb, 2006, str. 127.

ni savez republičkih pravoslavnih udruženja, osnovan 3. marta 1949. godine, dobio je ime Savez udruženja pravoslavnih sveštenika u FNRJ.³⁴ Koristeći snažne mehanizme državne vlasti komunisti su uspjeli da dio sveštenika uklope u funkciju promovisanja zvanične politike. Da je to doista tako bilo, svjedoči i ocjena Savezne komisije za vjerska pitanja o pozitivnom uticaju državne politike prema vjerskim zajednicama, koja je uticala na izazivanje podjela među sveštenicima u odnosu na pitanje izgradnje novog sistema.³⁵

Međutim, organi SPC nisu priznali Savez udruženja pravoslavnih sveštenika. Slikovitu i zanimljivu ocjenu zašto SPC ne može priznati Udruženje dao je episkop Vasilije Kostić u jednom razgovoru sa Slobodanom Penezićem tokom 1953. godine. Tom prilikom on je rekao: „*Ono što za državu pretstavljaju IB-ovci, to za Pravoslavnu crkvu pretstavlja Udruženje pravoslavnih sveštenika. I kada država prizna Informbiro i mi ćemo priznati Udruženje* (podvukao D. B.)“.³⁶ U materijalima Savezne komisije za vjerska pitanja ovakvi stavovi i uporno odbijanje priznanja Udruženja protumačeni su kao nespremnost „reakcionarnih elemenata“ za saradnju sa „narodnim vlastima“.³⁷ Nakon Sabora SPC, održanog u junu 1953. godine, kontakti između SPC i Savezne komisije za vjerska

³⁴ U Pravilima Saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva u FNRJ regulisana su pitanja: sjedišta saveza, pečata saveza, sastava saveza, organizacije saveza, članstva, prava i dužnosti članstva, organa saveza, sredstava saveza, publikacija saveza, eparhijskih udruženja, nadzora crkvenih vlasti, itd. U četvrtom poglavlju definisani su zadaci i ciljevi saveza:

„Savez se osniva sa zadatkom da održava jedinstvo pravoslavnog sveštenstva u FNRJ, a radi uspješnijeg vršenja njegovih crkvenih i građanskih dužnosti, čuvajući jedinstvo i episkopalni karakter Crkve po kanonima Pravoslavne crkve. Stoga će Savez:

1. Zastupati interese pravoslavnog sveštenstva u FNRJ;
2. Čuvati i na delu sprovoditi jedinstvo Pravoslavne crkve u FNRJ;
3. Raditi na religioznom prosvjećivanju vernika Pravoslavne crkve i kulturnom usavršavanju pravoslavnog sveštenstva;
4. Raditi na negovanju narodnih tradicija i moralnih načela, očuvanja čistote Pravoslavne vere i suzbijanja praznoverja i verskih zloupotreba;
5. Aktivno učestvovati u radu Socijalističkog saveza radnog naroda, u kome su zastupljene sve pozitivne snage naših naroda, i pomagati narodu i narodnim vlastima na svim poljima izgradnje naše zemlje i kulturnom i ekonomskom podizanju naših naroda;
6. Čuvati i negovati velike tekovine Narodno-oslobodilačke borbe, nacionalnu nezavisnost i ravnopravnost, slobodu, bratsvo i jedinstvo naših naroda, jer je pravoslavno sveštenstvo uvereno da je samo na tim temeljima moguće izgraditi sretan život naših naroda i pravilan razvitak Pravoslavne crkve i sveštenstva;
7. Starati se o položaju i materijalnom stanju svojih članova, materijalnom obezbeđenju i zbrinjavanju pravoslavnog sveštenstva, sveštenečkih udova i siročadi“.

Vidi: ABH, KZVP, kut. 4, 40/1955, Pravila Saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva u FNRJ.

³⁵ ASCG, Ideološka komisija, 507-VIII, II/9-(1-36)-K-30. Opšta ocjena i posebni osvrti na delovanje pojedinih vjerskih zajednica i njihov odnos prema državi.

³⁶ ABH, KZVP, kut. 4, 66/55.

³⁷ ABH, KZVP, kut. 3, b.b/54, Dopis Savezne komisije za vjerska pitanja predsjedniku Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, 1.6.1954.

pitanja prekinuti su do septembra iste godine. Komisija u tom periodu nije odgovarala na akte Sinoda, a zaustavljene su i dotacije i subvencije za Bogoslovski fakultet. Tokom 1953. godine u Jugoslaviji su uhapšena dva sveštenika, a 19 je osuđeno. Sa teritorije Bosne i Hercegovine protjerano je 10 sveštenika.³⁸

Ipak, treba reći da je nakon usvajanja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica u aprilu 1953. godine došlo do određenih promjena kada je riječ o politici kažnjavanja sveštenika. Na sjednici Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog vijeća u junu 1953. godine, kojom je predsjedavao Aleksandar Ranković, zaključuje se da u odnosu prema sveštenicima treba više tražiti „političke forme borbe“, a ne samo „osloniti se na UDB-u kao što je to do sada bilo“. I pored ove ocjene u jednom od zaključaka sa ove sjednice je stajalo da prema sveštenicima koji čine povrede zakonskih propisa treba izricati oštrije sankcije. „To mogu biti mjere propisane za primjenu u administrativno-krivičnom postupku, ali ako se radi o težoj djelatnosti koja predstavlja mogućnost krivično-sudske odgovornosti, onda o istoj treba raspravljati u sudskom postupku. Osnovno je da se izrečene kazne izvršavaju i o tome ne treba nikako popuštati.“ Osim ovoga, na sjednici je zaključeno da u „važnijim slučajevima“ kažnjavanja sveštenika podatke o tome ne treba kriti od šire javnosti, jer će građani u suprotnom primati netačne informacije od vjerskih predstavnika ili inostrane štampe.³⁹

Na osnovu dostupne arhivske građe teško je sa potpunom tačnošću prikazati podatke o represiji prema sveštenicima SPC u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1955. godine. Svaki pokušaj da se saznaju tačne brojke o pitanjima koja su vezana za vjerske zajednice u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini nailazi na velike prepreke. Probleme u istraživanju ove problematike stvara i ideološka obojenost postojeće arhivske građe, ali i nerijetko prisutna praksa umanjivanja ili uvećavanja represije kod različitih autora koji su se bavili ovim pitanjem. Prepreku u istraživanju predstavlja i dalje nedostupna građa nastala radom sudskih i policijskih organa. Naprijed navedeni, kao i još neki drugi razlozi, govore da sva istraživanja, pa i ovo, treba posmatrati sa određenom dozom rezerve. Ipak, kritičko analiziranje i sagledavanje dostupnih podataka ukazuje na glavne intencije, trendove i razmjere represije prema sveštenicima SPC.

Prema podacima do kojih je došao Đoko Slijepčević, partizanske jedinice su još tokom Drugog svjetskog rata likvidirale oko 125 sveštenika koji su bili povezani sa četničkim pokretom i kao takvi označeni kao ideološko-politički neprijatelji.⁴⁰ Na osnovu podataka koje je objavio Dragoljub Živojinović, komunisti su likvidirali 46 sveštenika u Srbiji, 33 u Crnoj Gori i 46 u Bosni i Her-

³⁸ R. Radić, *Država i verske zajednice*, str. 382.

³⁹ ASCG, Savezno izvršno vijeće, 130-992-1052. Zapisnik sa I sjednice Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog vijeća, 25.6.1953.

⁴⁰ Đoko Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, III, Beograd, 1991, str. 47–67.

cegovini i Slavoniji.⁴¹ Pritisak na crkvu i sveštenstvo koje je podržavalo četnički pokret nastavljen je i poslije rata. Prikupljeni i obrađeni podaci Savezne komisije za vjerska pitanja govore da su zbog „neprijateljske djelatnosti“ u Bosni i Hercegovini, od 1945. do 1955. godine, vođeni sudski procesi protiv 319 sveštenika i vjerskih službenika. U strukturi uhapšenih i suđenih, bilo je „154 katoličkih, 110 muslimanskih, 48 pravoslavnih i 7 službenika raznih sekti“. Brojčani pokazatelji o hapšenjima i suđenjima sveštenika SPC po godinama prikazani su u tabeli br.1.⁴²

Tabela br. 1. Pregled uhapšenih i suđenih sveštenika SPC u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1955. godine.

PREGLED UHAPŠENIH I SUĐENIH SVEŠTENIKA SPC U BiH			
Godina	Broj uhapšenih i suđenih sveštenika SPC	Ukupno uhapšenih i suđenih sveštenika i vjerskih službenika	Procentualno učešće sveštenika SPC u ukupnom broju uhapšenih i suđenih
1945.	11	52	21,5 %
1946.	9	46	19,5 %
1947.	7	53	13,2 %
1948.	5	34	14,7 %
1949.	4	55	7,2 %
1950.	2	26	7,6 %
1951.	2	13	15,3 %
1952.	6	31	19,3 %
1953.	1	4	25,0 %
1954.	1	5	20,0 %
1955.	–	–	–
Ukupno	48	319	15,0 %

Na osnovu prikazanih statističkih podataka u ovoj tabeli vidi se da je od ukupnog broja uhapšenih i suđenih od 1945. do 1955. godine, sveštenika SPC bilo 48 ili 15,0 odsto. Represivna politika organa vlasti prema pravoslavnim

⁴¹ Dragoljub R. Živojinović, *Srpska pravoslavna crkva i nova vlast 1944–1950*, Srbinje–Beograd–Valjevo–Minhen, 1998, str. 14.

⁴² Tabela br. 1. je konstruisana na osnovu podataka u : ASCG, SKVP, 144-137-742.

sveštenicima u Bosni i Hercegovini bila je najintenzivnija u razdoblju od 1945. do 1949. godine, kada je uhapšeno 75,0 odsto od ukupnog broja uhapšenih i suđenih sveštenika u prvoj poslijeratnoj deceniji. Generalno gledano, upotreba državne represije protiv sveštenika SPC nakon 1949. godine postaje znatno manjeg obima. Na ublažavanje kaznene politike dijelom je uticalo i popravljanje odnosa sa Zapadom, kao i naponi jugoslovenskog rukovodstva da, posebno od uvođenja samoupravljanja 1950. godine, prekine sa dotadašnjom kopijom staljinističke prakse i teorije. Određeni kritički tonovi unutar državno-partijskih organa protiv široko rasprostranjene prakse kažnjavanja su, pored ostalog, došli do izražaja i na Četvrtom plenumu CK KPJ. Sve ovo je uticalo da u periodu od 1950. do 1955. godine dođe do smanjenja kažnjavanja sveštenika SPC, tako da je u ovom razdoblju kažnjeno 15,5 odsto sveštenika od ukupnog broja kažnjenih u prvoj deceniji nakon rata. Posmatrano po godinama najveći broj sveštenika SPC je kažnjen u 1945. godini (11 ili 21,5 odsto), 1946. godini (9 ili 19,5 odsto) i 1947. godini (7 ili 13,2 odsto). Jedan od mogućih pokazatelja koji oslikava represiju organa vlasti prema sveštenicima SPC u Bosni i Hercegovini može biti i njihovo procentualno učešće u ukupnom broju uhapšenih sveštenika i vjerskih službenika svih vjerskih zajednica u ovoj jugoslovenskoj republici. Ovi podaci ne mogu biti potpuno vjerodostojni, ali svakako mogu poslužiti kao kvantitativni parametri određenih kretanja. Iz navedenih statističkih podataka uočavamo da sveštenici SPC u razdoblju od 1945. do 1955. godine nisu bili najzastupljeniji među uhapšenim i suđenim vjerskim licima u Bosni i Hercegovini. Ukupno posmatrajući u periodu od 1945. do 1955. godine na sveštenike SPC u Bosni i Hercegovini je otpadalo 15,0 odsto od ukupnog broja uhapšenih i suđenih vjerskih lica.

Kad je riječ o razlozima hapšenja pravoslavnih sveštenika, organi sigurnosti su navodili: da je 38 odsto zatvoreno zbog saradnje sa neprijateljem, 32 odsto zbog neprijateljske propagande, 20 % zbog jatakovanja, 10 % zbog špijunaže i podrške Staljinu. Unutar SPC UDB-a je razlikovala dvije grupe episkopa, mlađu i stariju. Niže sveštenstvo je podržavalo vlast i bilo je patriotsko, dok je više sveštenstvo označavano kao neprijateljsko i antidržavno.⁴³

Na promjenu odnosa države prema SPC dijelom je uticala i nova spoljno-politička orijentacija jugoslovenske države. Okretanje prema zapadnim državama i razlaz sa Sovjetskim Savezom dijelom je uticao i na poboljšanje položaja SPC. Tokom 1955. godine odlikovan je dio sveštenika koji je saradivao sa državnim organima. Tako su kao zaslužni pravoslavni sveštenici iz svih republičkih udruženja ordene dobili: Krstan Bijeljac, Milan Smiljanić, Petar Kapičić, Jovo Radović, Ilija Ćuk, Ratko Jelić, Boris Stankovski i Simo Radunović.⁴⁴ O postepenom procesu promjene odnosa države prema SPC svjedoči i niz dokumenata Savezne

⁴³ S. Cvetković, *Između srpa i čekića*, str. 523.

⁴⁴ R. Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, II, Beograd, 2002, str. 71.

komisije za vjerska pitanja. Na jednoj od sjednica ove Komisije 1955. godine navodi se da je potrebno prekinuti sa agresivnom politikom nekih lokalnih organa vlasti prema vjerskim zajednicama, jer to nanosi štetu državnim interesima. Pojedni aktivisti na terenu, prema ocjeni Komisije, svakog su čovjeka koji je bio religiozan smatrali nepovjerljivim. Zato je Komisija ocijenila da politika „sveopšteg jurišanja“ na sveštenike ugrožava napore države na sređivanju odnosa sa vjerskim zajednicama, te da „potkopava politiku koja se odozgo sprovodi.“⁴⁵

Summary

Dr sci. Denis Bećirović

The Communist Authorities and the Serbian Orthodox Church in Bosnia-Herzegovina (1945–1955) – Pressure, Attacks, Arrests and Trials

Key words: *Serbian Orthodox Church, clergy, religion, oppression, Yugoslavia, Bosnia-Herzegovina, Communism*

The communists, as undisputed and the only powers that be started building up a new socio-political order in Yugoslavia (Bosnia-Herzegovina) during the first years after WWII. They completely monopolized all segments of development of the society in Bosnia-Herzegovina. Due to their atheist ideology and the endeavors to obviate religious communities from social life, the communist authorities imposed a number of legal and other measures against these communities, aimed at their marginalization. The religious communities in Bosnia-Herzegovina became the only independent institutions legally separated from the state. They remained the only favorable place from where resistance to the communist reshaping of social life was possible. Because of that the communists of Bosnia-Herzegovina launched a number of measures aimed at weakening and discrediting the religious communities in this republic. The state and party apparatus in Yugoslavia (Bosnia-Herzegovina) regarded the larger part of the clergy of the Serbian Orthodox Church (SOC) as a real or potential enemy of the state. The new authorities applied a number of measures which helped weaken the position and influence of the SOC in the society. Parallel with these measures government organs implemented organized activities aimed at squaring accounts with those priests who, as the communists put it, were in one way or another, implicated in the activity of the Chetnik movement and especially with

⁴⁵ AJ, SKVP, 144-137-742.

those responsible for war crimes. The government applied measures of oppression on those ministers in Bosnia-Herzegovina who refused to comply with the policy of the new authorities after 1945. Most often priests were labeled and accused as “reactionaries“, “enemy elements“, “class enemies“ etc. Punishment or ideological and political measures were meant to have preventive effect, but in practice they often produced contrary results. In course of oppression against the clergy there were also groundless accusations against ministers, as is testified by some Party documents. Regarding arrests and trials of SOC clergy in Bosnia-Herzegovina between 1945 and 1955 on the whole, it is obvious that the repressive measures of the government organs were most frequently applied during the first four post-war years. Nevertheless, compared with other religious communities, especially with the Roman-Catholic Church in Bosnia-Herzegovina, the repression against SOC was smaller in scope.

УДК 339.92(73:497.1)“195/196“(093.2)
327(497.1)“195/196“(093.2)

Dr Dragan BOGETIĆ
Institut za savremenu istoriju

JUGOSLAVIJA I SVETSKO TRŽIŠTE KAPITALA. Američka finansijska podrška jugoslovenskim razvojnim programima krajem 50-tih godina*

APSTRAKT: *U radu su obrađene političke i ekonomske determinante uključivanja Jugoslavije u međunarodnu podelu rada i međunarodne monetarne tokove. Od uspeha ovakve spoljnopolitičke strategije u velikoj meri zavisilo je ostvarenje ambicioznih jugoslovenskih razvojnih programa i stabilnost aktuelnog političkog režima.*

Ključne reči: *Jugoslavija, SAD, Karl Renkin, Judžin Blek (Eugen Black), Marko Nikezić, Mijalko Todorović, pomoć, krediti, Fond za ekonomski razvoj, Međunarodna banka*

Iako je uključivanje Jugoslavije u svetsko tržište kapitala bilo od egzistencijalnog značaja za konsolidovanje jugoslovenskog privrednog i političkog sistema, pa i uspešno ostvarivanje proklamovanih spoljnopolitičkih načela Jugoslavije, u radovima domaćih i stranih istoričara, koji se bave posleratnom diplomatskom istorijom i opštom istorijom Hladnog rata, tom pitanju posvećeno je vrlo malo prostora. Upravo zbog toga, ovaj rad predstavlja skroman pokušaj da se na osnovu relativno bogate (u ovu svrhu do sada uglavnom neobjavljivane i nekorišćene) građe Diplomatskog arhiva Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije i Arhiva Jugoslavije, a delimično i dokumentacije američkog Stejt departmenta (Foreign Relations of the United States), kao i na osnovu ne baš obimne literature koja se samo segmentarno bavi tim pitanjem – bar delimično

* Rad je napisan u okviru projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature*, (broj 177 016), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

objasne neke odrednice ekonomske i finansijske pozadine i sadržine posleratne međunarodne strategije Jugoslavije. Ovakav naučni prilaz čini se svrsishodnim i zato što na prostoru bivše Jugoslavije nije razvijena i gotovo ne postoji posebna disciplina – ekonomska istorija SFRJ, čiji bi istraživački rezultati doprineli potpunijem sagledavanju same suštine privrednih zbivanja u toj zemlji i svih finisa njenih ekonomskih odnosa sa inostranstvom.¹

Jugoslavija je prelaz između 50-tih i 60-tih godina dočekala u znaku ohrabrujućih finansijskih nagoveštaja u vezi sa uključivanjem njene privrede u aktuelne tokove svetskog ekonomskog razvoja. To je bilo vreme značajnog proširivanja jugoslovenske ekonomske saradnje sa inostranstvom, kako u pogledu njene strukture i obima, tako i u pogledu njene regionalne zastupljenosti. S obzirom na broj država s kojima je Jugoslavija uspostavila tesne ekonomske odnose i njihovu geografsku disperziju, može se reći da je jugoslovensko rukovodstvo u velikoj meri uspelo da ostvari važnu komponentu svoje spoljnopoličke i spoljnoekonomske strategije – načelo svestrane međunarodne ekonomske saradnje lišeno svake diskriminacije i blokovskih, odnosno, ideoloških stega.²

Uporedo sa sve širim otvaranjem Jugoslavije prema svetskom tržištu, vidna su bila nastojanja Tita i njegovih saradnika za preorijentacijom međunarodne ekonomske strategije zemlje ka postepenom prelasku sa inostrane pomoći na komercijalne kredite. Pri tome vodilo se računa da Jugoslavija u sklopu ovakve radikalne preorijentacije ne postane žrtva isuviše velikih otplata i obaveza koje bi mogle da zaustave njen privredni razvoj i blokiraju saradnju sa međunarodnim finansijskim institucijama. Stoga je ton pregovorima sa zapadnim kreditorima davao jugoslovenski zahtev da otplate budu obavezno koncipirane na srednjoročnoj i dugoročnoj osnovi. Realizacija tog zahteva, bilo da su u pitanju uslovi inostranih partnera, bilo da je reč o objektivnim internim ekonomskim imperativima, podrazumevala je sprovođenje novog privrednog kursa u Jugoslaviji koji bi obavezno u sebe uključio politiku pomeranja tržišta investicija ka poljoprivredi, kako bi se otklonila potreba za uvozom hrane i stvorili uslovi za

¹ Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle drugog svetskog rata*, Beograd 1990; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000; Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd 2006; Dragan Bogetić, *Ekonomska i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji tokom 50-tih godina*, Zbornik radova „Yugoslavia in the Cold War“, Ljubljana 2004, str. 271–318; Dragan Bogetić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, „Istorija XX veka“, br. 2, Beograd 2008, str. 315–370; Tvrтко Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb 2002; *125 Years of Diplomatic Relations Between the USA and Serbia*, Beograd 2008, Ivo Visković, *Odnosi Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država(I)* „Jugoslovenski pregled“, Godina XXXII, 1. 1988, str. 23–45; Ivo Visković, *Odnosi Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država(II)*, „Jugoslovenski pregled“, Godina XXXII, 2. 1988, str. 93–110; Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Zagreb 1988; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*, Beograd 1971.

² Ivo Visković, n. d.

izvoz u Zapadnu Evropu. Naime, kao i u prethodnom periodu, ali sada znatno energičnije, zapadne sile su insistirale na takvoj investicionoj politici Jugoslavije koja će voditi računa o ekonomskoj opravdanosti i efikasnosti ulaganja, a ne o realizaciji prioriteta zacrtanih jugoslovenskim sistemom planiranja. Sjedinjene Države, Velika Britanija i Francuska su sada na mnogo oštriji i odlučniji način uslovljavale produžavanje svoje pomoći restrukturisanjem jugoslovenske privrede od teške ka lakoj industriji, uz istovremeno forsiranje poljoprivredne proizvodnje. U takvom privrednom kursu zapadne sile su videle jedini izlaz da se otklone problemi vezani za rastući negativni platni bilans Jugoslavije i njene ekonomske teškoće.³

Ali, jugoslovensko rukovodstvo nije bilo spremno da olako napusti svoj koncept razvoja koji je podrazumevao forsiranje teške i vojne industrije kao ključnih pretpostavki očuvanja nezavisnosti zemlje i njenog društveno-političkog poretka. Iako ambiciozno postavljen, plan privrednog razvoja već je bio bitno redukovan i delimično usaglašen sa zahtevima Zapada. Činilo se neprihvatljivim odustajanje od čitavog niza projekata koji su već bili započeti i u koja su već bila uložena značajna sredstva. Isto tako, bez obzira na spremnost jugoslovenskog rukovodstva da postepeno stvara uslove za unapređenje poljoprivredne proizvodnje, industrijalizacija je i dalje bila u prvom planu. S obzirom da je za njenu realizaciju bila potrebna pomoć Zapada, Jugoslavija je morala biti daleko kooperativnija nego što je to odgovaralo njenom rukovodstvu. Ono je bilo prinuđeno da putem sve mučnijih i sve dužih pregovora sa ideološki mrskim partnerom radi na iznalaženju obostrano prihvatljivih kompromisa.⁴

Inače, tokom ovog perioda, kao i tokom cele naredne decenije, jugoslovensko-američka ekonomska saradnja kanalisana je na dve osnovne sfere.

Prva je bila sfera redovne robne razmene i komercijalnih trgovinskih odnosa. Interes Jugoslavije za ovim oblikom ekonomske saradnje sa SAD je opadao, jer je kontinuirano rasla disproporcija u njenom trgovinskom bilansu zbog sve slabijeg jugoslovenskog izvoza i zbog nesposobnosti jugoslovenskog rukovodstva da ovakav trend zaustavi. Stoga je Jugoslavija sve više težište stavljala na saradnju sa zapadnoevropskim i istočnoevropskim državama, čiji su privredni sistemi bili kompatibilniji sa njenim razvojnim ekonomskim imperativima.⁵

Daleko veći interes Jugoslavija je pokazivala za drugom sferom bilateralne saradnje sa SAD – onom u kojoj je bilo obezbeđeno primanje redovne ekonomske pomoći ove zemlje. Pored paušalnog novčanog iznosa, koji je za svaku fiskalnu godinu posebno odobravao američki Kongres, na osnovu američkog

³ Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, n. d.

⁴ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd 2006.

⁵ DASMIP, PA, 1957, SAD, f-93, 28 983. *Jugoslovensko-američki privredni odnosi*.

Zakona o uzajamnoj bezbednosti (MSA-Mutual Security Act) iz 1951⁶, od izuzetnog značaja za Jugoslaviju je bila i ekonomska pomoć koju je primala od SAD u pšenici i još nekim poljoprivrednim proizvodima.

Iako su početkom 1958. godine u američkom Kongresu i dalje brojni bili protivnici programa pomoći Jugoslaviji putem kreditnih i drugih olakšica, Stejt department je, ipak, uspeo da obezbedi realizaciju tog programa. Snažan podsticaj ostvarenju ključnih premisa aktuelnog jugoslovenskog investicionog programa predstavljao je, svakako, Sporazum SAD i Jugoslavije o poljoprivrednim viškovima, potpisan 3. februara 1958. u Beogradu. Njime je Jugoslaviji stavljen na raspolaganje iznos od 62, 5 miliona dolara za kupovinu 520.000 tona pšenice, 20.000 tona pamuka i oko 26.000 tona jestivog ulja. Deo od 46, 9 miliona dolara (75 osto ukupnog iznosa) dat je u vidu zajma, sa otplatom u roku od 30 godina, uz kamatu od 4 odsto ili 5 odsto (u zavisnosti da li se dug otplaćuje u dolarima ili dinarima). Preostali deo stavljen je na raspolaganje vladi SAD za pokriće svojih potreba u Jugoslaviji. Lošu stranu ovog sporazuma jugoslovenski političari videli su u tome što je on imao pretežno zajmovni karakter, za razliku od ranijih sporazuma te vrste koji su se svodili na besplatnu pomoć. Time je, inače, ispoštovana sugesetija Tita i njegovih saradnika, izrečena nekoliko puta, zbog oštrih optužbi američkih kongresmena na račun jugoslovenske politike. Te optužbe protivnika politike podrške komunističkoj Jugoslaviji, ponavljane iz godine u godinu prilikom letnje debate u Kongresu oko usvajanja Zakona o pomoći inostranstvu, sve više su revoltirale jugoslovensko rukovodstvo i kompromitovale politiku koju je ono vodilo.⁷ One su uslovile i odluku zvaničnika iz Beograda o obustavljanju programa vojne pomoći i razmatranje mogućnosti novih oblika američke ekonomske pomoći koje ne bi davale povoda eroziji međunarodnog ugleda Jugoslavije.⁸ Američka administracija je pozdravila ovakva nastojanja Beograda, jer su ona doprinosila ublažavanju njenog stalno oživljavanog spora sa Kongresom oko besplatne pomoći jugoslovenskom režimu. Stoga je i za fiskalnu

⁶ Taj zakon je zamenio dotadašnji američki program pomoći savezničkim državama (realizovan u intervalu od 1948. do 1951.) – Maršalov plan.. MSA je regulisao pitanje pomoći „prijateljskim zemljama“ (zemljama nezavisnim od sovjetskog uticaja, prozapadno orijentisanim). Za razliku od Maršalovog plana, ovaj zakon uopšte nije predviđao ekonomsku pomoć za privredni razvoj, već je predstavljao isključivo vid indirektno vojne pomoći („defense support“). U diplomatiji, političkoj komunikaciji i novinarstvu, umesto izraza Zakon o uzajamnoj bezbednosti, najčešće je korišćen naziv „Zakon o pomoći inostranstvu“.

⁷ Tvrtko Jakovina, n. d.

⁸ Odluku o potrebi obustavljanja američke vojne pomoći Jugoslaviji lično je saopštio Tito američkom ambasadoru Ridlbergeru, na Brionima, 6. decembra 1957. Ovaj spoljnopolitički potez Jugoslavije obrazložio je željom svoje vlade da poštedi američku administraciju neprijatne debate koja se po tom pitanju stalno vodila u Kongresu i koja je bila povod za antijugoslovensku kampanju u Kongresu. Upozorio je američkog ambasadora da vojna pomoć SAD nanosi veliku štetu jugoslovenskoj politici, da Jugoslavija ne želi da ta politika bude i ubuduće predmet stalnog preispitivanja (mešanja SAD u unutrašnje poslove Jugoslavije) i da, u celini gledano, taj vid saradnje kviri jugoslovensko-američke odnose. (DASMIP, str, pov, f-3, 369 i 375)

1958. godinu primenila rešenje zastupljeno kao u prethodnoj godini u odnosu na Jugoslaviju – davanje zajma i po osnovu zakona MSA i u pogledu poljoprivrednih viškova.⁹

Zvaničnici iz Beograda, iako su sami predložili ovakav vid pomoći, ipak nisu bili u potpunosti zadovoljni njegovom primenom. Oni su očekivali da će za restriktivniju primenu Zakona o pomoći inostranstvu i Zakona o poljoprivrednim viškovima, američka administracija dati kompenzaciju Jugoslaviji u vidu dugoročnih investicionih kredita, koji neće biti podložni stalnom godišnjem razmatranju Kongresa i koji se neće odnositi samo na podršku da se prebrode neposredne ekonomske teškoće u tekućoj godini, uglavnom kroz pomoć u hrani. Radilo se, u stvari, o realizaciji novog koncepta jugoslovenske ekonomske strategije prema SAD, čije premise je jugoslovensko rukovodstvo počelo sprovoditi početkom 1958. godine. Naime, u to vreme ono je činilo velike napore da ekonomske odnose sa Sjedinjenim Državama ne čine više razni oblici redovne pomoći koje kongres odobrava svake godine, nego da to budu dugoročni krediti kojima bi se finansirala izgradnja važnih profitabilnih objekata. Prelazak sa pomoći na kredite podrazumevao je radikalno pomeranje tržišta investicija u Jugoslaviji ka poljoprivredi, kako bi se izbeglo nepotrebno kratkoročno zaduživanje oko otplate velikih kontigenata pšenice (u dotadašnjem proseku od milion tona godišnje). Relativna samodovoljnost u poljoprivrednim proizvodima (u prvom redu u pogledu žitarica) obezbedila bi mogućnost da se suma od približno 100 miliona dolara godišnje, koju je Jugoslaviji za svaku fiskalnu godinu odobravao američki Kongres, upotrebi za investiranje u razvojne projekte koji će obezbediti značajno povećanje jugoslovenske izvozne moći i uspešno „servisiranje“ kreditnih obaveza.¹⁰

Upravo u vreme kada se u Beogradu razrađuju elementi novog programa investiranja i među ekonomistima vodi žučna rasprava kako doći do preko potrebnih kredita, u SAD počinje sa radom nova finansijska institucija formirana u skladu sa MSA zakonom – Fond za ekonomski razvoj (Development Loan Fund – DLF). Preko ove institucije predviđeno je kreditiranje nerazvijenih zemalja i njihovo osposobljavanje za uključivanje u svetske finansijske tokove.¹¹ Za period 1. juli 1958 – 1. juli 1961. Kongres je izglasao ukupnu kreditnu masu od 1,95 milijardi dolara (ta suma je kasnije uvećana).¹² Koristeći se ovakvim

⁹ DASMIP, PA, 1958, str. pov, f-3, 58. *Sporazum sa SAD o poljoprivrednim viškovima*

¹⁰ Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, n. d.

¹¹ Do tada američki Kongres je zemljama „trećeg sveta“, svojim političkim i vojnim saveznicima, podršku davao kroz program pomoći (MSA) i na osnovu Zakona o poljoprivrednim viškovima. Aktuelizovanjem „sovjetske ekonomske ofanzive“ u Aziji i Africi polovinom 50-tih godina, aktuelizovalo se i pitanje kako parirati Hruščovljevom „izigravanju Božić Bate“, kako su maliciozni Amerikanci nazivali kreditne olakšice Moskve pružane afro-azijskim narodima. Kao najcelishodnije rešenje prihvata se nova strategija podrške, usredsređena na investicione kredite, neophodne za dugoročni privredni razvoj zemalja korisnika usluga.

¹² DASMIP, PA, 1960, SAD, f-120, 436 238. *Development Loan Fund (DLF)*

povoljnim obrtom u američkoj monetarnoj strategiji, Jugoslavija je postala jedna od prvih korisnika kreditnih usluga DLF-a, dostavljajući mu svoju listu zahteva u trenutku kada još nije formalno ni počeo sa radom (Fond je formiran krajem 1957, a sa poslovanjem je počeo 1. jula 1958). Jugoslavija je već 31. marta 1958. predala zahtev vladi SAD za dugoročni zajam u iznosu od 200 miliona dolara. Uz ovaj zahtev priložila je i listu objekata koji bi bili finansirani, pri čemu je utvrđena suma za prioritete objekte iznosila 123 miliona dolara. Jugoslovenska vlada je imala u vidu finansiranje iz DLF-a i Eksport-Import banke, a računala je i na zajam Međunarodne banke u slučaju da je u toj instituciji podrže Sjedinjene Države.¹³

Povoljan rasplet u vezi sa jugoslovenskim kreditnim potraživanjima za 1958. i 1959. godinu posebno je dobijao na značaju zbog nespremnosti Sovjetskog Saveza da ispuni ranije preuzete obaveze prema Jugoslaviji u vidu obimnih zajmova za finansiranje jugoslovenskih razvojnih programa. Naime, tokom 1956. godine Jugoslavija je sa SSSR-om sklopila četiri kreditna sporazuma, koji su zajedno znatno premašivali celokupnu pomoć koju je u to vreme primala od Zapada. Prva dva, Sporazum o davanju zajma FNRJ od strane SSSR u iznosu od 30 miliona dolara (devizni kredit) i Sporazum o davanju dugoročnog robnog kredita od strane SSSR u iznosu od 54 miliona dolara – bila su u senci dvaju neuobičajeno velikih kredita, posebno ugovorenih, s ciljem izgradnje velikih industrijskih postrojenja u Jugoslaviji. Radilo se o Sporazumu o izgradnji industrijskih preduzeća u Jugoslaviji (Investicioni sporazum) od 12. januara 1956. i Sporazumu Jugoslavije sa SSSR-om i DR Nemačkom od 1. avgusta 1956. o izgradnji preduzeća aluminijumske industrije u Jugoslaviji (popularno nazvanom – Aluminijumski sporazum). Prvim sporazumom Sovjetska vlada se obavezala na davanje investicionog kredita od 110 miliona dolara za nabavku opreme u SSSR-u i izvođenje projektnih radova. Uz kamatu od 2 odsto, kredit je dat na rok od 10 godina, s tim da njegova realizacija počne odmah tokom 1956. godine. Sporazumom je predviđeno da sovjetske privredne organizacije u narednom trogodišnjem periodu izrade projekte i isporuče opremu za izgradnju dve fabrike veštačkog đubriva (azota i superfosfata) i jedne termocentrale, kao i za rekonstrukciju i proširenje nekoliko rudnika, uz isporuku kompletne tehnike za dehidraciju gasa. Drugi spektakularni kreditni aranžman bio je Sporazumom sa SSSR-om i DR Nemačkom, kojim je Jugoslaviji stavljen na raspolaganje zajam od 175 miliona dolara za finansiranje prve etape kombinata aluminijumske industrije kapaciteta proizvodnje 50.000 tona aluminijuma, dok bi se po punom završetku radova proizvodnja povećala na 100.000 tona ovog artikla. Ovo finansiranje je trebalo da obuhvati i izgradnju hidroelektrana, potrebnih za rad kombinata, kao i niza drugih pratećih objekata. Realizacijom ovog kredita počelo bi, u

¹³ Isto, PA, 1958, str. pov, f-2, 249. *Informacija o rezultatima preduzetih mera za obezbeđenje kredita za izvršenje programa uvoza opreme za period 1957–61. g.*

stvari, izvršenje šireg programa izgradnje aluminijske industrije u Jugoslaviji, čiji planirani kapaciteti bi trebalo da obezbede proizvodnju od 250.000 tona aluminijuma godišnje.¹⁴

Ovako povoljne kreditne aranžmane Jugoslavija u čitavoj svojoj posleratnoj istoriji nije postigla nikada ni sa jednom državom. Ovi sporazumi su podgrevali nadu vlasti u Beogradu o mogućnosti izgradnje novih industrijskih pogona, čije je kreditiranje prolongirao i rentabilnost osporavao Zapad. Stoga je pravi šok u Beogradu izazvalo Pismo CK KPSS upućeno CK SKJ 29. decembra 1956. u kome je saopšteno da sovjetska vlada odlaže izvršenje svojih kreditnih obaveza prema Jugoslaviji za nekoliko narednih godina. Ta odluka je doneta na Plenumu CK KPSS od 20. do 24. decembra 1956, prilikom razmatranja godišnjeg plana za 1957. godinu.¹⁵ Da se ovde ne radi samo o „odlaganju ugovora“ nego i o njegovom definitivnom otkazivanju jugoslovenske vlasti su se uverile 27. maja 1958. Iz Moskve je dostavljena zvanična nota u kojoj je saopšteno da se moraju ponovo razmotriti uslovi pod kojima su ranije garantovani krediti Jugoslaviji „u vezi sa nedavno donetom odlukom vlade SSSR-a o ubrzanju razvoja hemijske industrije i naročito proizvodnje sintetičkih materijala i proizvoda za podmirenje potreba stanovništva i potreba narodne privrede, što u narednim godinama zahteva nove krupne investicije u hemijsku industriju SSSR-a. Radi toga sovjetska vlada unosi izmene u svoje finansijske planove u cilju da obezbedi ekonomski najadekvatnije korišćenje finansijskih sredstava.“ U takvoj situaciji „vlada SSSR-a je prinuđena da predloži utvrđivanje kasnijih rokova iskorišćavanja kredita datih Jugoslaviji.“¹⁶

Imajući u vidu obećanja zapadnih sila da će kompenzirati kreditne aranžmane koje je SSSR jednostrano raskinuo sa Jugoslavijom, jugoslovenska vlada se tokom jula 1958. ponovo obratila Vašingtonu, ne čekajući na odgovor Fonda za ekonomski razvoj i Eksport-Import banke. Pri tome je imala u vidu da se fiskalna godina završava 30. juna, a da od tog dana Kongres otpočinje svoju ustaljenu letnju debatu oko usvajanja Zakona o redovnoj pomoći za 1958/59 (MSA) i poljoprivrednim viškovima.¹⁷ Za kupovinu milion tona pšenice, 30.000 tona pamuka i 10.000 tona jestivog ulja, po osnovu Zakona o poljoprivrednim viškovima, zatražen je iznos od 98 miliona dolara. Na ime redovne ekonomske pomoći predviđene MSA zakonom zatraženo je 19,6 miliona dolara. Ponovljen

¹⁴ DASMIP, PA, 1959, SSSR, f-119, 35 421; »Međunarodna politika«, br. 197, 16. jun 1958, str. 3–5.

¹⁵ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/I-85. *Pismo Generalnog sekretara KPSS N. S. Hruščova CK SKJ i J. B. Titu u vezi sa odlaganjem ekonomskih ugovora*, 29. XII 1956.

¹⁶ »Jugoslovenski pregled«, 1958, str. 3–5; DASMIP, PA, 1959, SSSR, f-120, 433 744; DASMIP, PA, 1960, Jugoslavija, f-56, 435 279.

¹⁷ Isto, SAD, f-112, 31 823.

je zahtev za investicionim kreditiranjem u iznosu od 200 miliona dolara, kao neophodan preduslov kompenzacije za obustavljene kredite SSSR-a i realizaciju elementarnih komponenti razvojnih programa.¹⁸ Činilo se da razloga za optimizam ima mnogo. Naime, sudeći po izveštajima zvaničnika jugoslovenskog ministarstva inostranih poslova „reakcija predstavnika američke vlade u vezi s našim predlogom za ekonomsku saradnju u 1958/59 bila je povoljna[...] – sa njihove strane pokazana je spremnost da podnete predloge prouče i da nam što je moguće pre daju odgovor.“¹⁹

Ohrabrena prvim reakcijama američkih zvaničnika, jugoslovenska vlada odlučuje da poveća svoja potraživanja Vašingtonu. Tokom septembra dostavlja novu listu za finansiranje svojih tekućih potreba (u hrani i sirovinama) i dugoročnog ekonomskog razvoja. Iznos po osnovu Zakona o poljoprivrednim viškovima sada je uvećan za 14.4 (traži se 112,4 miliona dolara), a iznos po MSA je praktično dupliran i sveden na 39,6 miliona dolara. Dakle, ukupna tražena suma, uključujući ponovljen zahtev za 200 miliona dolara za finansiranje razvojnih projekata, dostigla je neverovatnu cifru od 352 miliona dolara.²⁰ Strahujući od uobičajenog američkog odugovlačenja oko donošenja odluke, vlasti iz Beograda su diplomatskim kanalima insistirale na hitnosti reagovanja i isticale potrebu da im se što pre odgovori da li mogu računati na podršku SAD u rešavanju privrednih teškoća sa kojima su suočene. Pri tome su često upozoravali da „pomoć data na vreme znači dvostruku pomoć.“²¹

Uvažavajući ovaj zahtev, američka vlada je već 3. oktobra obavestila jugoslovensku ambasadu u Vašingtonu o kreditnoj masi koju namerava da stavi na raspolaganje Jugoslaviji.²² U okviru dostavljene specifikacije pominje se suma od 99,8 miliona dolara na osnovu Zakona o poljoprivrednim viškovima, 10 miliona na ime MSA zakona i 1,8 miliona tehničke pomoći. Vlada SAD je iz novoformiranog Fonda za ekonomski razvoj (DLF) odobrila zajam u visini od 22,5 miliona dolara za uvoz opreme za azotaru u Pančevu. Nagoveštena je i mogućnost da se iz istih izvora dobije još 5 miliona dolara za kupovinu dizel lokomotiva čime je trebalo otpočeti proces modernizacije jugoslovenske železnice.²³ Dakle, od traženih 200 miliona dolara od DLF, kao kompenzacije za otkazane sovjetske kredite, Jugoslaviji je u 1958. godini u SAD odobreno samo 27,5 miliona. Međutim, za decembar su zakazani pregovori dve vlade o novim kreditima iz ovog fonda koji bi se odnosili i na druge projekte sa jugoslovenske liste prioriteta investicione

¹⁸ DASMIP, PA, 1958, str. pov, f-3, 210. *Pregovori sa SAD za 1958/59.*

¹⁹ DASMIP, 1958, str. pov, f-3, 239. *Ekonomska saradnja sa SAD u 1958/59 godini.*

²⁰ Isto, SAD, 1958, f-111, 425 297. *Beleška o ekonomskim odnosima sa SAD.*

²¹ Isto, 423 292; Isto, f-112, 31 807.

²² Isto, f-111, 425 297.

²³ Isto, str. pov, f-3, 373.

politike. U prvom redu radilo se o američkom kreditiranju hidroelektrane „Trebišnjica“ kod Sarajeva i termoelektrane „Kosovo.“ Bilo je gotovo sasvim izvesno da će se pozitivna odluka u SAD o ova dva projekta doneti već tokom sledeće godine.²⁴ Američka strana je jasno izrazila spremnost da se i ubuduće pomogne očuvanje jugoslovenske nacionalne nezavisnosti i konsolidovanje privrednog sistema. Tako nešto nagovestio je i predsednik Ajzenhauer tokom razgovora sa novim jugoslovenskim ambasadorom u Vašingtonu – Markom Nikezićem, koji je upravo u to vreme predavao svoje akreditive američkoj vladi.²⁵ Odmah po prispeću ovih vesti u Jugoslaviju kreće se u realizaciju pojedinih projekata, ranije odloženih zbog sovjetskog otkazivanja ugovorenih kreditnih aranžmana sa Jugoslavijom. U tom smislu, istog meseca najavljen je i početak radova na hidrocentrali „Trebišnjica.“

Tokom 1959. godine dolazi do daljeg unapređenja jugoslovensko-američke ekonomske saradnje. Ceo taj period bio je, uglavnom, lišen uobičajenih političkih nesuglasica, karakterističnih za odnose ovih dveju država u posleratnom razdoblju. Obim robne razmene sa Sjedinjenim Državama tokom 1959, slično kao i prethodne 1958, činio je 7,1 odsto celokupnog izvoza Jugoslavije i 20,1 odsto njenog ukupnog uvoza.²⁶ Jugoslovenski izvoz u tu zemlju neznatno se smanjio u 1959. godini u odnosu na 1958 – sa 32,9 miliona dolara pao je na 31,1 milion. Uvoz se, pak, znatno uvećao – sa 134 miliona dolara porastao je na 140 miliona.²⁷ Uobičajeno veliki debalans u trgovinskom i platnom bilansu bio je, kao i ranije, rezultat visoke stope uvoza žitarica iz SAD. U tome se ogledala specifičnost privredne saradnje sa SAD u razdoblju 1951–1960, u odnosu na saradnju sa ostalim visoko razvijenim zapadnim državama. Glavni izvor trgovinskog deficita u robnoj razmeni sa ovim državama proizilazio je iz ogromnog uvoza industrijske opreme i materijala za industriju.

Međutim, upravo po ovom pitanju, 1959. godina je predstavljala svojevrsnu prekretnicu u ekonomskoj saradnji sa SAD. Naime, u narednim godinama struktura jugoslovenskog uvoza iz SAD se radikalno izmenila. Rezultat nove jugoslovenske investicione politike, odnosno činjenice da su se domaće investicije u poljoprivredu učtvostručile, bila je samodovoljnost Jugoslavije u pšenici – Jugoslavija je prestala biti uvoznik pšenice. U leto 1959, Jugoslavija je prvi put u svojoj posleratnoj istoriji dosegla nivo proizvodnje žitarica iz perioda pre rata. Samim tim, po prvi put, u listu jugoslovenskih finansijskih zahteva za fiskalnu

²⁴ Isto, SAD, f-111, 425 297

²⁵ „New York Times“, October 28, 1958.

²⁶ Što se SAD tiče, situacija je bila sasvim drugačija. Jugoslavija je u ekonomskom pogledu bila za ovu silu potpuno beznačajan partner. Ona je u celokupnom izvozu SAD učestvovala sa 0,9 odsto, a u ukupnom uvozu sa samo 0,2 odsto. (DASMIP, 1962, str. pov, f-2, 75. *SAD. Ekonomski odnosi*).

²⁷ DASMIP, PA, 1961, Jugoslavija, f-54, 39 675. *Robna razmena sa SAD*.

1959/60. godinu upućenih SAD nije uključene pšenica. Na tu stavku je do tada u proseku išlo oko 85 miliona dolara od ukupnog uvoza iz SAD (svake godine je od SAD traženo približno milion tona pšenice). Sada je na listi jugoslovenskih zahteva stavka koja se odnosi na poljoprivredne viškove svedena sa uobičajenih 100 miliona dolara, na svega 25 miliona dolara (pamuk, mast, loj i ulje).²⁸

Na osnovu izveštaja o ekonomskim odnosima sa SAD jugoslovenska vlada se rukovodila zaključkom „da su za nas najvažniji dugoročni krediti za ekonomski razvoj. Kod ostalih formi naše ekonomske saradnje, kao što su: uvoz poljoprivrednih viškova, tehnička pomoć, redovna robna razmena, ne postoje problemi koji bi zahtevali da se o njima vode posebne diskusije.“ U tom smislu, u vezi sa daljom saradnjom sa SAD izložen je stav da se „moramo koncentrisati na problem obezbeđenja kredita za razvoj kao osnovne forme naše saradnje u toku narednog perioda.“²⁹

U duhu ove direktive, potpredsednik jugoslovenske vlade zadužen za sektor privrede Mijalko Todorović, vodio je razgovor 12. maja 1959. sa ambasadorom Renkinom. Zahvalio se za pomoć koju je Vašington pružio očuvanju jugoslovenske nezavisnosti, a jugoslovenska vlada odala je i javno priznanje politici SAD. Ta pomoć se uglavnom sastojala u hrani i sirovinama. Ostali vidovi ekonomske saradnje, po Todoroviću, „nisu bili efikasni.“ Precizirao je da misli na kredite za uvoz opreme. Da bi omekšao stav američke administracije, pribegao je oprobanoj jugoslovenskoj metodi. Upozorio je Renkina na probleme koji bi mogli proizaći iz eventualne dalje američke nekooperativnosti po očuvanje nezavisnosti Jugoslavije: „Ovaj bilans zabrinjava našu vladu, jer može da ima odraza i na unutrašnjem i na međunarodnom planu.“ Da bi se izbegle neželjene posledice, jugoslovenska vlada je odlučila da uputi zahtev SAD za proširenjem saradnje u oblasti investicionih kredita.³⁰ Sličnu namenu imao je i razgovor koji je vodio Bogdan Crnobrnja sa šefom Američke ekonomske misije Berensonom, 27. juna.³¹

Inicijative Beograda naišle su na pozitivan prijem Stejt departmenta. Tokom narednih meseci objavljene su vesti o povoljnom rešavanju jugoslovenskih finansijskih zahteva upućenih američkoj administraciji. Fond za ekonomski raz-

²⁸ KPR, I-3-a/SAD. *Informativna beleška o saradnji sa SAD na sektoru poljoprivrede.*

²⁹ DASMIP, 1960, str. pov, f-2, 81. *Ekonomski odnosi sa SAD.*

³⁰ FRUS, Foreign Relations of the United States 1958–1960, Vol X, Part 1: Eastern Europe Region, Soviet Union; Cyprus. *Memorandum of Conversation*; KPR, 1-5-b/SAD. *Beleška o razgovoru druga Mijalka Todorovića sa američkim ambasadorom Rankinom, 12. maja 1959 godine.*

³¹ Berenson se složio sa Crnobrnjinim stavom da treba izbeći svaku mogućnost opadanja bilateralne saradnje, ali i napomenuo „da bi bilo nerealno očekivati da se cela vrednost pšenice zameni zajmovima za opremu.“ Najavio je znatno uvećanje mase sredstava novoformiranog američkog Fonda za ekonomski razvoj (na preko milijardu dolara godišnje) i samim tim sume kredita koja će najverovatnije biti odobrena Jugoslaviji. (Isto. *Beleška o razgovoru druga B. Crnobrnje sa g. Berensonom, šefom Američke ekonomske misije, 27. juna 1959 god.*)

voj (DLF) odobrio je četiri zajma Jugoslaviji: kredit za fabriku azotnih đubriva u Pančevu (22,5 miliona dolara), kredit za kupovinu dizel lokomotiva (prva tranša – 5 miliona dolara), kredit za termoelektranu „Kosovo“ (9 miliona) i kredit za hidroelektranu „Trebišnjica“ (15 miliona). Pored navedenog iznosa za 1959. od ukupno 51,5 miliona dolara iz sredstava DLF-a, SAD su u tekućoj godini odobrile i standardne stavke Jugoslaviji po osnovu Zakona o poljoprivrednim viškovima i Zakona MSA. Po ovom prvom osnovu, iz koga je sada eliminisan zajam za pšenicu, odobreno je 18,8 miliona dolara. Na ime specijalne pomoći po osnovu MSA, odobreno je 10 miliona, a u vidu tehničke pomoći (stipendije za specijalizaciju jugoslovenskih stručnjaka u SAD, predavanja američkih eksperata u Jugoslaviji i uvoz opreme potrebne za sprovođenje ovog oblika pomoći) – 4 miliona dolara.³²

Kod ovih podataka već na prvi pogled pažnju privlači bitno izmenjena kvantitativna i kvalitativna struktura američke pomoći Jugoslaviji za fiskalnu 1959/60. u odnosu na sve ranije godine. Iznos redovne pomoći gotovo je prepolovljen u korist iznosa namenjenog kreditiranju razvojnih projekata kojima je Jugoslavija davala prioritetan značaj u sklopu svog novog programa investicija i programa širenja izvoznog potencijala. Od 1959. godine jugoslovenske investicije u privredi su dosegle iznos koji je činio 30 odsto ukupnog društvenog bruto proizvoda. Iako je sličan privredni i investicioni kurs karakterističan za većinu zemalja u razvoju, toliki procenat investicionih ulaganja bio je u to vreme jedinstven u svetu.

Sporazumima koje je Jugoslavija potpisala sa DLF krajem 1959. i tokom 1960. lista odobrenih kredita Jugoslaviji se proširila. U nastupajućem trogodišnjem periodu Jugoslavija je od Fonda za ekonomski razvoj dobila ukupno devet zajmova. Prva tri za železnice u vrednosti od 25 miliona dolara omogućila su nabavku dizel-lokomotiva³³, modernizaciju železničkog saobraćaja i kupovinu rezervnih delova i opreme u sklopu tehničke pomoći. To je bilo od posebnog značaja imajući u vidu da je železnički sistem u Jugoslaviji bio u katastrofalnom stanju još od 1914, zbog totalne rascepanosti i primitivnog voznog parka. Ratna razaranja su, naravno, potpuno onesposobila ovaj sistem. Druga tri zajma od DLF Jugoslavija je dobila za nabavku hidroelektrične opreme. Za termoelektranu na Kosovu zajam je iznosio 23 miliona. Za hidroelektranu „Trebišnjica“ – 15 miliona, a za elektranu u Crnoj Gori – 15 miliona. Tri dalja zajma usmerena su na industriju. Za izgradnju fabrike veštačkih đubriva u Pančevu predviđen je iznos u vrednosti od 25,5 miliona dolara, za izgradnju fabrike hemijskih proizvoda i

³² DASMIP, 1962, str. pov, f-2, 75. *Investicioni krediti*; KPR, I-5-b/SAD. *Informativna beleška o našim ekonomskim odnosima sa SAD.*

³³ Ove lokomotive, koje su kasnije dominirale u jugoslovenskom železničkom saobraćaju, doprinoseći njegovoj modernizaciji – često je narod nazivao „kenedijkama“, iako su Jugoslaviji isporučene u vreme predsednika Ajzenhauera.

plastičnih masa u Zagrebu 23 miliona dolara, a treći zajam u vrednosti od 18,5 miliona bio je namenjen izgradnji železare u Sisku.³⁴

Osim kredita kojima je pokrivan jugoslovenski uvoz iz SAD, odobravani su i krediti koji su pratili jugoslovenski izvoz u SAD – „inkaso krediti“. Jedan od prvih kredita te vrste bio je kredit Chase National Bank iz Njujorka, koja je odobrila zajam za finansiranje izvoza olova, bakra i obojenih metala. Sam obim kredita nije bio ograničen i zavisio je isključivo od otpremljene robe iz Jugoslavije. Ova vrsta kredita je u početku bila odobravana samo preko saveznih organa i preko Narodne banke Jugoslavije, da bi se kasnije te kompetencije proširile i na poslovne banke.³⁵

Privrednici iz Jugoslavije su stekli reputaciju kreditno sposobnih partnera u vreme kada se na svetskom tržištu kapitala odigravaju velike promene i unose značajne novine. Te promene su uslovljene novom politikom Međunarodne banke u sklopu programa finansijskih stimulacija zemljama u razvoju. Naime, krajem 50-tih godina, dugogodišnji predsednik banke Judžin Blek ublažio je svoj poslovični otpor „mekim“ zajmovima za razvoj³⁶ i učestvovao u stvaranju Međunarodnog udruženja za razvoj (IDA – International Development Assosiation), kome je poveren zadatak da reguliše kreditiranja zemalja u razvoju uz davanje ovakvih povoljnih uslova. Pored toga, upravo u ovo vreme dolazi do znatnog proširenja programa za ekonomski razvoj. Sredstva Međunarodne banke su se udvostručila i dostigla impresivnu sumu od preko 1,6 milijardi dolara.³⁷

Jugoslavija je tokom narednog perioda uspela da iskoristi blagodeti novina u programu kreditiranja Međunarodne banke ustanovljenog krajem 50-tih godina. Doduše, radilo se o relativno skromnim zajmovima za 1961. i 62. godinu u iznosu od 30 miliona dolara. Ali, to je bio samo početak. Dobro obrazloženi zahtevi za ovim kreditima i njihova blagovremena otplata, stvorili su povoljnu atmosferu za pristup Jugoslavije mnogo obimnijim kreditima Međunarodne banke, ali i drugih velikih (zapadnih) finansijskih institucija. Od kolikog je značaja bilo ovo jugoslovensko uklapanje u svetsku monetarnu politiku govore podaci o zajmovima koji su joj odobreni tokom naredne decenije. Naime samo za period 1964–1969. Jugoslavija je od Međunarodne banke dobila šest zajmova u ukupnom iznosu od 480 miliona dolara. Potom je usledilo dalje vrtoglavo jugoslovensko zaduživanje. U periodu 1970–76. Jugoslaviji je odobreno 26 zajmova u ukupnoj vrednosti od 937 miliona dolara. U periodu 1977–83. odobreno je

³⁴ DASMIP, 1962, str. pov, f-2, 75. *Investicioni krediti*; KPR, I-5-b/SAD. *Informativna beleška o našim ekonomskim odnosima*; Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, n. d. str. 58–59.

³⁵ Ivo Visković, n. d, str. 101.

³⁶ „Meki“ zajmovi su dobili svoje ime, po tome što su u svoje vreme predstavljali najpovoljniji oblik kreditiranja preko međunarodnih institucija. Radi se, u stvari, o zajmovima na dugi rok sa kamatnom stopom manjom od tržišne.

³⁷ Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, n. d. str. 61.

37 zajmova u ukupnoj vrednosti od 2759 miliona dolara. Do 1983. ukupan zbir zajmova Međunarodne banke već je dostigao visinu od 4,1 milijarde dolara.³⁸

Pa, ipak, sam čin uključivanja Jugoslavije u američki DLF program i obezbeđivanje uslova za dobijanje kredita od Međunarodne banke, predstavljalo je krupan korak u pravcu konsolidovanja jugoslovenske međunarodne pozicije i realizacije državne investicione i ekonomske politike. Sprovedenjem sporazuma kojima je regulisana ova materija, Jugoslavija je pokazala da je konačno postala sposobna da koncipira i sprovodi ekonomski i finansijski utemeljene efikasne investicione projekte. Na takvoj jugoslovenskoj investicionoj politici je stalno insistirala američka administracija tokom celog desetogodišnjeg perioda jugoslovensko-američke saradnje. To je bio jedini put za uravnoteženje platnog bilansa Jugoslavije i jačanje njene izvozne sposobnosti.

Summary

Dr Dragan Bogetić

Yugoslavia and the World Capital Market American Financial Support to Yugoslav Development Programs in Late 1950s

Key words: *Yugoslavia, USA, Karl Rankin, Eugene Black, Marko Nikezić, Mijalko Todorović, aid, loans, Economic Development Fund, International Bank*

In late 1950s Yugoslavia was gradually abandoning the concept of autarchic economic development prevailing until then and was undertaking radical measures towards developing an export-oriented economy capable of paying back foreign loans independently, but that would at the same time be open for imports of foreign goods and capital. Tito and his collaborators decided on investment policy which had to take care of economic justifiability and investment efficiency, and not of satisfying military and strategic, social, representative and other non-economic needs and goals.

Yugoslavia's new international economic strategy aimed at gradual shift from foreign aid to commercial loans presupposed broader opening of Yugoslavia to the world market and more forcible participation in the division of world labor and international flow of money. The Yugoslav leadership tried to secure a broad platform of international economic cooperation in which all regions of the world

³⁸ Isto, str. 49–50; 58–61; DASMIP, 1960, str. pov, f-2, 81. *Odnosi sa Međunarodnom bankom za obnovu i razvoj.*

and countries with different political system would be represented. In that way, its economic cooperation would be free of any kind of discrimination and block, i.e. ideological limitations.

However, in late 1950s the credit arrangements necessary for the realisation of Yugoslavia's investment program, i.e. financing of the planned economic projects, couldn't be distributed more equally between East and West in accordance with the tenets of the out-of-blocks policy that had been laid down. The main and the only significant creditors of Yugoslavia remained the western powers. Although the group of socialist countries remained an important trade partner of Yugoslavia (making up some 28% of Yugoslavia's foreign trade in 1958 and 1959), the West kept its unchalanged position in this sphere of economic cooperation, participating in Yugoslavia's total foreign trade with over 60%. The planned Yugoslav attempt at breakthrough to African and Asian markets didn't yield the expected results. Despite Belgrade's strong endeavors to improve the situation, the economic cooperation with these countries was ebbing compared with the previous two-years' period.

The USA remained the key financial partner during this period.

The role and importance of that power in the field of trade fell steeply due to permanent increase of disparity in trade balance caused by constant drop of Yugoslavia's exports and the inability of the Yugoslav leadership to stop that trend. Yugoslavia evinced a much larger interest in other sphere of bilateral cooperation with USA – the sphere which enabled it to receive regular economic aid from that country. Apart from the lump sum approved for each fiscal year by the American Congress in keeping with the American Mutual Security Act (MSA) of 1951, particularly important for Yugoslavia was also the economic aid received from the USA in grain and some other agricultural products.

An important novelty which set the tone in financial cooperation between the USA and Yugoslavia were loans from the new American financial institution set up in keeping with MSA – the Development Loan Fund. It was the institution whose task was to grant loans to underdeveloped nations and to capacitate them to join in the world flow of capital. Making use of this favorable turn in American monetary strategy, Yugoslavia became one of the first beneficiaries of DLF's credit services, supplying it with her list of demands before the Fund had even started officially functioning. Well justified demands for these loans and the timely pay-back gained the Yugoslav businessmen the reputation of solvent partners, which created a propicious atmosphere for Yugoslavia's access to much larger loans of the International Bank, but also, of some other big (western) financial institutions.

ИСТОРИОГРАФИЈА Historiography

УДК 94(497.11)(049.32)
94(=163.41)(049.32)
930.1:929 Коен Ф.(049.32)

Др Мирослав СВИРЧЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ

О ИСТОРИЈИ СРБА: ФОРМЕ РЕВИЗИОНИСТИЧКИХ ТРЕНДОВА У СВЕТУ 1990-их, поводом књиге Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History*, Texas A & M University Press, 1996.

Током ратова у бившој Југославији 1991–1999. у западној научној литератури и публицистици појавиле су се бројне псеудонаучне публикације, неретко блиске правој ратној и расистичкој пропаганди, са амбициозним и претенциозним циљем да „научно“ објасне и докажу стварне узроке крвавог распада заједничке државе јужних Словена. Као по неком добро разрађеном шаблону, сви ови „научни узроци“ крваве југословенске драме у оваквим књигама могу се свести на три пропагандна стереотипа: 1) културну инфериорност српског народа у односу на друге, цивилизоване народе, која се посебно манифестује у неговању различитих историјских митова, 2) његовој вековној тежњи да подјарми себи суседне народе, посебно Хрвате, Бошњаке, Албанце и Црногорце, 3) његовој готово урођеној склоности ка свим облицима тоталитарних система и политичких идеологија, нарочито према фашизму и антисемитизму.

Једна од оваквих публикација је и књига доктора медицине Филипа Коена „Тајни рат Србије: пропаганда и историјска обмана“, објављена 1996, коју су својим позитивним рецензијама подржали Стјепан Г. Мештровић (уредник) и харвардски професор Дејвид Ризман (David Riesman). Коен се у овој књизи у великом мери ослонио на памфлет Томислава Вуковића (право име Љубица Штефан) и Еде Булата „Преглед српског антисемитизма“ (Загреб 1992). Упоредивши аутора са Ериком Фромом, Стјепан Г. Мештровић је најавио како ће ова књига представљати право освежење у савременој светској историографији због „научног“ обарања досадашњих, иначе укалупљених „предрасуда“ и „српских пропагандних митова“ о антифашистичкој улози Србије и српског народа током Другог светског рата.

Међутим, већ после површног читања Коенове књиге може се запознати да се ради о још једном у низу псеудонаучних и идеолошко-пропагандних памфлета (какви су нпр. књига Бранимира Анзуловића „Небеска Србија: од мита до геноцида“, 1999. или књига Нила Малколма „Косово: кратка историја“, 1998) с јасним политичким циљевима. Књига је заправо, препуна фалсификата, полуистина, нестручне употребе историјских извора, натегнутих теза и злонамерних закључака. Њена садржина је толико контрадикторна да се већ на први поглед, без већег напора, могу уочити опречни и нелогични ставови, као и фалсификоване историјске чињенице у готово свим поглављима. Када се томе дода и чињеница да је Коен намерно или ненамерно пропустио да наведе и анализира неке изузетно значајне историјске феномене, добија се прави утисак шта је заправо био стварни циљ ове књиге. А њен главни циљ је да криминализује модерну историју Србије с једне, и релативизује злочине НДХ с друге стране. Другачије речено, Коенова књига је објављена с намером да историју Србије представи као историју злочина, да српску националну идеју потпуно изједначи са Хитлеровом расистичком теоријом о супериорности аријевске расе (у овом случају српске нације над осталим нацијама), да потре и маргинализује српски допринос у борби против нацифашизма, те да Србију представи као извор свеколиког зла на Балкану због својих пронацистичких и профашистичких склоности. Штавише, у књизи је изражена симетрија између клерофашистичке НДХ и окупиране „Недићеве Србије“, при чему је колаборационистичкој српској администрацији додељена централна улога у спровођењу холокауста у односу на остале балканске, па и европске земље. Но, Коен се није задржао само на овоме, него је уништавање Јевреја и њихову трагичну судбину у окупираној Србији приказао у светлу „историјског континуитета агресивног српског национализма и антисемитизма који угрожава не само суседе, него и светски мир.“

Читањем ове књиге може се помислити да су за време Другог светског рата Срби били Хитлерови савезници и непријатељи Јевреја, а да су само Хрвати (и босански муслимани) били на страни западних савезника и заштитници Јевреја од погрома. Образлажући овакве закључке Коен је нагласио да су Срби дуго успешно крили чињенице о својој правој улози у Другом светском рату, представљајући се као његове главне и највеће жртве, као једини учесници у антихитлеровској борби на Балкану и као једини пријатељи Јевреја. Срби су – наставља Коен – вештом манипулацијом и пропагандом успели да наметну своје виђење догађаја из Другог светског рата, чему је на жалост подлегла и модерна историографија. Тек недавно, после открића „нових“ извора, те другачијег читања расположиве научне литературе (реч је углавном о добро познатим књигама из времена југословенске комунистичке историографије, затим књигама из хрватске и америчке историографије, и појединим мемоарима Љотићевих сабораца),

добија се слика о идеолошко-техничкој колаборацији Србије са Хитлеровим окупационим снагама, што радикално мења досадашње закључке о Србима у светској историографији. Коен управо то жели да нагласи и зато је своју књигу назвао „Српски тајни рат: колаборација и историјска обмана“.

Основна теза књиге је да Србија није била савезник антихитлеровске коалиције за време Другог светског рата него само једна од сателитских држава сила Осовине, која је показала највиши степен идеолошке и техничке колаборације са владом нацистичке Немачке, спроводећи политику геноцидног уништења Јевреја и свих несрпских народа, који се нису уклапали у давно сковани план стварања „Велике Србије“. Као доказ за ову тврдњу Коен је навео политику колаборационистичке владе генерала Милана Недића у окупираној Србији, који је још као предратни министар војске и морнарице „био отворени симпатизер нацистичке Немачке“. Генерал Недић је – тврди Коен – био највернији Хитлеров савезник на Балкану, нарочито у погледу доследног спровођења холокауста и антимаџонске кампање. Да би лакше остварила свој злочиначки циљ, Недићева влада је формирала читав систем „геноцидних институција“ и војних јединица по угледу на нацистичку Немачку, које су имале јединствену командну структуру. То су биле: Српска државна стража, Српска жандармерија (преузета из пропале Краљевине Југославије), Специјална полиција града Београда и Српски добровљачки корпус Димитрија Љотића. Када се овим пронацистичким институцијама и војним јединицама додају и четници Драге Михаиловића као савезници сила Осовине, онда постаје јасно да је учешће Срба у Другом светском рату на страни западних савезника само још један од митова, толико карактеристичних за српско национално биће.

За разлику од Срба – наставља Коен – Хрвати су водили потпуно другачију политику. Они су били једини народ у Југославији који је био прозападно оријентисан и политички окренут ка демократским државама Западне Европе. Овако опредељење Хрвати су потврдили масовним учешћем у партизанским снагама Јосипа Броза Тита, које су се храбро бориле против Немаца и четника Драге Михаиловића.

Већ на први поглед јасно је да се овде ради о гомили фалсификата и злонамерних инсинуација. То је вероватно увидео и сам аутор овог памфлета, схватајући да се изведене конструкције не слажу са стварним историјским чињеницама. Због тога је на самом почетку књиге понудио „теоријско објашњење српске колаборације за време Другог светског рата,“ како би ојачао своје тезе и закључке. Аутор је покушао да докаже како комплетна (идеолошко-политичка и техничка) колаборација Србије са силама Осовине има дубоке корене и да се „српски фашизам и антисемитизам ослањају на дугу традицију српског великодржавља и на нетрпељивост према Јеврејима и свим осталим народима који се супротстављају великосрпској хегемонији.“

Фашизам су заправо изумели Срби, много пре Хитлера. Његове клице су настале за време Првог српског устанка 1804, да би четредесет година касније добио своје јасно препознатљиве одреднице у „Начертанију“ Илије Гарашанина. На овај фашизам успешно се накалемио антисемитизам, тако да су Срби током своје модерне историје систематски дискриминисали Јевреје, што законодавним интервенцијама, што идеолошко-верском пропагандом и политичким акцијама. Врхунац расистичко-верске нетрпељивости према Јеврејима – наставља Коен – остварен је за време Другог светског рата, када је колаборационистичка влада генерала Милана Недића доследно спроводила мере у циљу спровођења холокауста. Као пример аутор је навео логор Сајмиште и антимасонску изложбу, истичући како Србија директно сноси одговорност за ове деструктивне мере и антицивизацијске поступке.

Као што се на први поглед може уочити, овде је реч о гомили невесто укомпонованих фалсификата, полуистина и метафизичких теза. По овом аутору Срби су први изнедрили фашизам, пре Хитлера, баш током свог устанка за ослобођење 1804. године. Да ли то значи да је велики немачки историчар Леополд Ранке био у заблуди када је на основу забелешки Вука Караџића написао чувену, иначе веома читљиву историју Првог српског устанка. Издвојивши све оне законитости, процесе и догађаје, које је сматрао општечовечанским, Ранке је мајсторски уобличио приповест краткотрајне Карађорђево државе назвавши је Историјом српске револуције, чиме је хтео да нагласи њен значај не само за српску него и за балканску, па и ширу европску историју. Започео као локална буна у периферном турском пашалуку против дахијског терора, Први српски устанак се постепено преображавао у борбу за национално ослобођење и обнову државности, поставши тако и узор другим покореним хришћанима, посебно Грцима који ће свој устанак подићи 1821. године. Тако је о Првом српском устанку говорио Ранке, великан историјске науке и немачке културе.

Још веће инсинуације Коен је изнео у погледу „Начертанија“. На основу онога што је овај лекар написао о првом српском националном програму, може се поставити питање да ли је он збиља прочитао „Начертаније“. Он најпре каже да је Гарашанин уобличио програм српског фашизма, који се своди на присаједињење Србији свих земаља које „насељавају Бугари, Македонци, Албанци, Црногорци, Бошњаци, Мађари и Хрвати“ применом најкрвавијих садистичких метода – свирепим ликвидацијама и протеривањем. Овде је потребно раздвојити две ствари: 1) фашизам као тоталитарни друштвени покрет са посебним идеолошким постулатима није тековина XIX него XX века. Његов настанак се везује за појаву велике економске кризе, за пад демократске уставности и тежњу да се сруши версајски ситем међународних односа. Због тога се појавио у ревизионистичким државама које нису биле задовољне исходом Првог светског рата, па стога „Начертаније“ ни теоријски није могло да представља извор било каквог фашизма, а наро-

чито не геноцида (који је признат као најтеже кривичног дело после холокауста); 2) „Начертаније“ је представљало тајни српски национални програм, који је настао у доба романтизма и општег националног буђења широм предреволюционарне Европе. Сличних националних програма је било свуда на Балкану, те је због тога злонамерно и нетачно оценити „Начертаније“ као манифест „српског фашизма“ и „великосрпског хегемонизма“; Илија Гарашанин је изradio „Начертаније“ 1844, под извесним утицајем Чеха Франтишка Заха (иначе српског официра), који је деловао као агент пољског емигранта у Паризу Адама Чарториског (бившег шефа руске дипломатије). Наравно да о ономе што је Коен написао нема ни говора у „Начертанију“, а нарочито не о широкој „лепези“ најсвирепијих физичких ликвидација и депортација као главном методу за његово спровођење и елиминацију не-српских народа. Тачно је само то да је Гарашанин јасно заокружио све оне земље на Балкану које је сматрао српским и које би због тога требало да припадну проширеној Кнежевини Србији, као што су: Босна, Херцеговина, Црна Гора, северна Албанија, Срем, Бачка и Банат. У посебном поглављу о односима Срба и Бугара, Гарашанин је указао на снажан руски утицај у Бугарској, као и на потребу да се просветним, културним и црквеним утицајем међу Бугарима обезбеди српска противтежа; о српско-хрватским односима нема ни речи у „Начертанију“ (што је често провоцирало бројне контроверзе у југословенској историографији).

Значајно је напоменути да су се и код суседних народа појавили слични национални програми. То је још пре двадесет година приметио Димитрије Ђорђевић, истичући улогу историцизма у формирању модерних балканских нација и држава у XIX веку. Сличан политички програм је постојао у Грчкој под називом „Megali Idea“, затим у Бугарској, где су програми бројних политичких група захтевали стварање проширене „санстефанске“ Бугарске и, напослетку, код Албанаца под вођством браће Фрашери у време када је формирана Призренска лига (1878), која је замишљена као обновљени паналбански савез главара из Скендербеговог доба. Сви каснији албански покрети позивали су се на начела Призренске лиге, настојећи да обједине све земље које су некада припадале Косовском, Скадарском и делимично Битољском (Монастирском) вилајету под управом уједињене албанске државе.

Као што се види, „Начертаније“ не представља ништа посебно што би се могло оценити као ексклузивни феномен српске историје. Био је то само један од многих политичких програма који су ницали у време конституисања модерних европских нација и романтичних заноса о обнови великих средњовековних држава. Оно јесте предвиђало проширење српске државе (као и остали слични програми) али на оним принципима који су тада били сасвим легитимни и у духу тадашње историјске епохе. Оцена да је

Гарашнинов програм био „фашистички манифест“ јесте крајње злонамерна и нетачна.

Следећа велика Коенова обмана јесте теза о дубокој укорееености антисемитизма у Србији. Као што је већ наглашено, аутор истиче да је Србија током своје модерне историје систематски дискриминисала Јевреје. Међутим, када се пажљивије погледају историјске чињенице може се закључити да се и овде ради о потпуно неутемељеној и злонамерној тези. Као аргументе за своју тезу аутор је посебно нагласио два „законска“ акта из времена уставобранитеља, који су посебном уредбом за време владавине кнеза Михаила поново били стављени на снагу, идеолошко-верске проповеди епископа Николаја Велимировића и на крају политичку идеологију Димитрија Љотића и његове организације „Збор.“

Тачно је да су постојали извесни правни прописи који су били рестриктивни у односу на Јевреје у Србији по појединим животнима питањима. Међутим, постоје неке изузетно важне чињенице у вези са овим прописима, које је аутор намерно или из незнања потпуно превидео. Тачно је да је посебном уредбом од 1844. године Јеврејима било ограничено пословање и поседовање непокретне имовине изван Београда, као што је тачно да је посебним законом од 1856. године било забрањено новопридошлим Јеврејима стално настањивање у Србији. Ове рестриктивне мере су биле укинуте посебним владалачким актом 1859. године за време краткотрајне друге владе кнеза Милоша, да би поново ступиле на снагу за време друге владе кнеза Михаила 1861. године. Ипак, после извесног времена, углавном на интервенцију великих сила и Свеопште јеврејске алијансе, српска влада је декретом дозволила останак, односно повратак протераних Јевреја. Оно што је значајно у вези са овим правним прописима јесте историјски контекст у којем су сви они донети и ступили на снагу. Наиме, то је било средином XIX века у време владавине уставобранитеља када је антисемитизам буктао широм Европе па и Америке. У неким, много развијенијим и уређенијим државама (нпр. немачке земље, Хабзбуршко царство, Русија) Јевреји су били изложени много јачим рестрицијама и дискриминацији него што је то било у Кнежевини Србији. Најрестриктивније мере у односу на Јевреје могу се уочити у немачким земљама и то још у XVIII веку. Тако је нпр. аустријска царица Марија Терезија протерала готово све Јевреје из Прага 1744. године. Тридесет година касније, тачније 1774. године, уследио је нови талас протеривања Јевреја под њеним покровитељством. Овога пута су били протерани Јевреји из Бохемије и Мораве. Затим, године 1816. готово цело јеврејско становништво немачког града Либекa било је протерано. Међутим, у другој половини XIX века, тачније после уједињења Немачке 1871. године, било је донето неколико изразито дискриминаторских закона који су ограничавали права Јевреја на образовање и обављање одређених професија. Ови закони су били донети углавном под утицајем

антисемитског памфлета „Јевреји су наша несрећа“ чији је аутор био Хајнрих Трајчке. Осим тога, антисемитизам је бујао и у другим европским земаљама. Јевреји су били 1716. године протерани из Брисела, а 1775. године из Варшаве. Ову акцију обавио је маршал Оскар фон Лубомирски. У књизи „Антисемитизам у Америци“ Леонард Динерштајн убедљиво објашњава појаву антисемитизма у САД у времену од формирања првих досељеничких колонија до модерног времена. Антисемитизам је посебно добио на снази по окончању грађанског рата да би почетком двадесетог века прерастао и у неку форму истинског расизма. На концу, када је 1929. године избила велика депресија у САД се појавила права антијеврејска хистерија, посебно према банкарима из Вол стрита, који су били оптужени за изазивање ове економско-финансијске кризе. У енциклопедији „Јудаика“ пише да је амерички антисемитизам одувек био најозбиљнији у читавом западном свету и да је повремено узимао застрашујуће форме.

Што се тиче Кнежевине Србије, њен однос према Јеврејима био је сличан оном у Бугарској (после 1878) и донекле у Грчкој. Много гори је био положај Јевреја у Кнежевини Влашкој где су били изложени масовним прогонима и протеривању из земље. Међутим, како у Србији није било агресивних излива антисемитизма, може се рећи да су поменути прописи донети да би се српски трговци и занатлије заштитили од конкуренције својих јеврејских колега, а не због расистичког односа према њима. Јевреји су имали чак бољи положај у Србији него у другим европским државама тог доба. Оптуживати Србију за дубоки антисемитизам из расистичких побуда због неколико, за оно време млако рестриктивних прописа у односу на Јевреје, када су они широм Европе били отворено дискриминисани и прогањани из расистичко-верских побуда, јесте више него необјективно, злонамерно и нетачно. Што се тиче владике Николаја Велимировића и његовог наводног антисемитизма, може се рећи да је и овде реч о претераној и злонамерној оцени. Владика Николај сигурно спада у ред великих православних теолога XX века. Осим теолошких, оставио је за собом и филозофске списе, многобројне књижевне критике, есеје и песме. Иако се у његовом стваралаштву могу уочити извесни антисемитски испади, не може се на основу њих тврдити да је био заслепљен антисемитском мржњом. Да владика Николај није гајио антисемитску мржњу доказао је то и делом, за време Другог светског рата, када је спасао од сигурне смрти трстеничку јеврејску девојчицу Елу Најхауз и њену мајку, ризикујући сопствени живот. Да је владика Николај био антисемита зар нацистички окупатори не би ценили овакав његов став? Зар би га утамничили у логору Дахау? Владичино човекољубље је потврдио и држављанин Израела Самуел Авијатар, који је на скупу посвећеном владика Николају у Жичи 2003. године у свом огледу „Синови Србије и синови Израиља“ рекао следеће: „Нацистички сатана знао је добро зашто га је утамничио. Утамничио га је зато јер је човек Бо-

жији. Јер је одбио да се одрекне Бога. Он собом симболизује Србију, јер је дошао из престоне краљевске Жиче, Жиче Светог Саве, који је подигао Српски Шатор у табору Израила.“ Напоследку, у историји хришћанске вере и цркве могу се уочити и неки други, много значајнији и већи теолози од владике Николаја, који су оставили снажније антисемитске списе. Један од њих је био и покретач чувене Реформације Мартин Лутер. Многе његове мисли су биле толико прожете антисемитизмом да су се чак и Хитлерови нацисти често позивали на његово учење. Па и поред свега тога, никоме не пада на памет да означи Мартина Лутера као изразитог антисемиту, што би водило укидању његове цркве широм протестантских земаља у Европи. То само значи да је и у погледу оцењивања духовне заоставштине владике Николаја потребно применити исти или бар сличан критеријум.

На крају, Љотићев „Збор“ је представљао тоталитарни покрет, који је настао тридесетих година XX века (тачније 1935), у време када је то био општи европски „тренд“. После појаве фашизма у Италији и нацизма у Немачкој, широм Европе су почели да бујају слични политички покрети који су обавезно исповедали и антисемитизам. Тако су се и на Балкану појавиле њихове рецепције, заправо нека врста претежно карикатуралних локалних плагијата, који су својим тоталитарним деловањем само доприносили даљој ерозији иначе, докрајчене демократске уставности у Европи: „Стреласти крстови“ у Мађарској, „Гвоздена гарда“ у Румунији, ВМРО у Бугарској, усташки покрет у Хрватској су само најважнији облици те балканске варијанте фашизма и нацизма. Овој групи би се донекле могао придодати и ЈНП „Збор“, који ипак није био толико екстреман колико усташе у Хрватској, „Стреласти крстови“ у Мађарској или ВМРО у Бугарској. За разлику од усташа, ексклузивно хрватског покрета, заснованог на идеологији тзв. Хрватског државног права који је обједињавао национализам и клерикализам, „Збор“ је био замишљен као југословенски покрет. Никада није могао да окупи масовније чланство, иако се Коен расписао о „Збору“ као да је имао пресудан утицај на правац државне политике у Југославији. Читајући његову књигу човек би стекао утисак да је Љотић био најважнија политичка личност међу Србима тог доба. На изборе је изашао два пута, 1935. и 1938. и оба пута доживео велики неуспех. На изборима 1935. године освојио је само 0.84 одсто гласова, а на изборима 1938. године нешто око 1 одсто гласова од укупног бирачког тела. То значи да је Коен тенденциозно посветио једној маргиналној политичкој групи пажњу какву она објективно не заслужује, јер није имала велики утицај на јавно мњење и бирачко тело.

Аутор се такође потрудио да окупирану Србију 1941–1944. представи као најмонструознијег сателита Хитлерове Немачке, који је настојао да уз помоћ нацистичких снага оствари идеал „Велике Србије“ и потпуно уништи Јевреје, као и да Југословенску војску у отаџбини представи као фаши-

стички покрет и сарадника окупатора. Но, и овога пута аргументи су му неубудљиви и лако обориви.

Прво што мора да се нагласи јесте да Србија под нацистичком окупацијом 1941–1944 и није била држава у правом смислу те речи. Она је више представљала остатак раскомадане Краљевине Југославије с недовољно јасним границама, уставноправним положајем и капацитетом за успостављање међународних односа. У то несрећно време Србија је противправним актима силе нацистичке Немачке била враћена на границе преткумановске Србије, с тим што се и Банат формално налазио у њеном саставу али изван домашаја њених органа власти (ефективну власт у Банату су имали Немци – фолксдојчери). Оно што је важно напоменути јесте чињеница да је немачки окупатор имао пуну политичку власт на територији Србије, али да би је успешно вршио била му је неопходна сарадња и домаћих политичких и војних чинилаца. Влада генерала Милана Недића се искључиво ограничавала на административно-техничке послове, што значи да није била овлашћена да доноси политичке одлуке од прворазредног значаја. Она је била потчињена Управном штабу немачке војне команде и морала је да извршава сва његова наређења. Тако је Недићева влада била принуђена да пружи сву потребну помоћ окупационим властима у спровођењу антисемитских, антимасонских и антипобуњеничких мера (против ЈВО и комуниста), како би се одржао „јавни ред и мир“. Према истраживању Валтера Маносека, Кристофера Браунига и Менахема Шелаха, политика истребљења Јевреја и масона осмишљена и формулисана у престоници Трећег рајха, била је у искључивој надлежности представника нацистичке Немачке у окупираној Србији, што значи да се домаћа, колаборационистичка администрација у то питање није ни могла мешати, него је само била обавезна да пружи „техничку помоћ“ у њеном спровођењу. У вези с тим, логор „Сајмиште“ и антимасонске изложбе 1941–1942. године представљале су само појединачне акције у склопу те глобалне, политике коначног уништења Јевреја, која је била спровођена свуда где су немачки нацисти дошли као окупатори, па тако и у Србији.

За ужасе и злочине над Јеврејима и осталим заточеницима (Срби и Цигани) одговорни су били: Феликс Бенцлер, опуномоћеник Министарства иностраних послова Немачког рајха у Београду, Харалд Турнер, шеф Управног штаба немачке војне команде у Србији, Вилхелм Фукс, СС пуковник и шеф Оперативне групе Полиције безбедности и Службе безбедности, Паул Бадер, опуномоћени и командујући генерал Вермахта у Србији и Франц Нојхаузен, генерални опуномоћеник Привредног штаба у Србији (у овој служби постојао је посебан комесаријат који је управљао непокретном имовином српских Јевреја) – „петорица краљева Србије“, како их назива Кристофер Браунинг. Ови високи функционери Трећег рајха у Београду су – истиче Браунинг – ретко када могли у било чему да постигну сагласност.

Ипак, у овом случају, када је требало отворити логор за Јевреје у Србији, брзо су постигли сагласност. Важно је напоменути да се Сајмиште налазило на државној територији клерофашистичке НДХ, на обали реке Сави, на прилазу ка Београду. Због тога је Феликс Бенцлер упутио захтев немачкој амбасади у Загребу и властима НДХ да се дозволи употреба Сајмишта као транзитног логора за депортоване јеврејске жене и децу. Одговор је био потврдан, с тим што су Хрвати поставили два услова: 1) да чувари логора буду Немци а не Срби, 2) да се логор снабдева из Србије а не из НДХ.

Тако је Сајмиште употребљавано као логор од октобра 1941. до јула 1944. године. Логором је управљао нацистички СС. У њему је на најбруталнији начин уморено више хиљада Јевреја, Срба и Рома. Значајно је напоменути да се од 1942. године на Сајмишту користила душегупка – специјално херметички затворено возило за масовно тровање заточеника угљен-моноксидом током спровођења холокауста. Осим на Сајмишту, душегупка је била коришћена и у логору Хелмно у Пољској.

У склопу нацистичке политике холокауста и антимаасонске кампање у Београду је била организована и антимаасонска изложба, која је била уперена против Јевреја, масона и комуниста. И ова акција је била спроведена под покровитељством окупационих нацистичких власти, а колаборационистичка влада генерала Недића била је обавезна да је технички организује и пропагира у јавности. Чак су и поштанске марке штампане поводом тог догађаја. Овакве антимаасонске акције нису биле организоване само у окупираној Србији него и у свим другим европским земљама у којима су немачки нацисти успоставили марионетске режиме. Због тога се Србија и српски народ не могу оптуживати за антисемитизам и антимаасонерију. Слично је било у вишијевској Француској под управом маршала Петена. Француски марионетски режим је у августу 1940. године донео посебан акт којим је све масоне огласио за непријатеље француске државе и овластио полицију да их прогони и хапси. Вишијевски режим је чак отворио посебан досије за чланове Велике ложе Француске, иначе најутицајније масонске ложе у тој земљи, како би се ефикасније водила акција против масона. Без обзира на то, никоме није пало на памет да оптужи Француску и француски народ за антисемитизам и нетрпељивост према Јеврејима и масонерији.

На основу наведених, историјски заснованих аргумената који су у потпуности демантовали Коенове тврдње, може се само још једном нагласити да у Србији никада није постојао организовани и од државе подстицан антисемитизам на верско-расистичкој основи, и да су Србија и српски народ, као истакнути савезник у антихитлеровској коалицији, дали немрљиви допринос у борби против нацифашизма током Другог светског рата. Срби су то показали масовним учешћем у антифашистичкој борби, било у ЈВО под командом генерала Драже Михаиловића, било у партизанским прокомунистичким снагама под вођством Јосипа Броза Тита.

Неспорно је да су Срби спасавали своје суграђане Јевреје у окупираној Србији ризикујући сопствене животе. У меморијалном центру Јад Вашем до 2009. године регистровано је 125 случајева спасавања Јевреја у Србији, премда је – према речима Јаше Алмулија – таквих племенитих подвига било сигурно много више. Многи спасиоци (или њихови потомци), у знак захвалности и поштовања добили су медаље „Праведника међу народима“ од меморијалног центра Јад Вашем. Оно што треба истаћи јесте чињеница да Србија има највише „Праведника“ међу земљама бивше Југославије. То је потребно зато што је Коен тврдио да су Јевреји, за разлику од Србије где су вазда били прогоњени и несигурни, свој дом и сигурност пронашли у Хрватској, са изузетком НДХ. А историјске чињенице потврђују да је управо у Хрватској (као интегралном делу Хабзбуршке монархије) постојао организовани антисемитизам, који је циклично попримао облике екстремне расистичко-верске мржње.

Још је одлуком Хрватског сабора од 1609. године била призната само Римокатоличка црква у Хрватској и Славонији, што је произвело далекосежне последице на положај осталих верских заједница, а посебно на православље и јудаизам. Та одлука је деценијама била на снази. Уз верску нетрпељивост, постојао је и снажан отпор домаћих трговаца према иноверним, укључујући и јеврејске трговце. Хрватски трговци су често организовали снажне антијеврејске протесте, вероватно да би се заштитили од њихове конкуренције, али су оне готово увек биле праћене физичким насртајем на Јевреје. Тако је 1838/39. године удружење загребачких трговаца организовало велике антисемитске демонстрације, које су биле праћене разбијањем јеврејских радњи и премлаћивањем Јевреја, после чега су следили захтеви да сви они буду протерани из Загреба. Сличних захтева је било и у другим хрватским градовима, углавном у Вараждину и Карловцу. И током револуције 1848/49. године у неким од њих су се јављали захтеви за протеривање Јевреја. На заседању градске скупштине у Славонској Пожеги почетком 1848. донета је одлука да се протерају сви Јевреји изузев једне заслужне породице. Но, ову одлуку су одбили да прихвате управа пожешке жупаније и бан Јосип Јелачић.

Јевреји су се посебно нашли на удару после појаве Анте Старчевића и Еугена Кватерника, који су обликовали расистичку идеологију тзв. Хрватског државног права. Иако је ова идеологија првенствено била усмерена против српског народа, она је била дубоко прожета и антисемитизмом. За Еугена Кватерника је најтежа увреда била назвати неког Јеврејином. Анте Старчевић је у више наврата веома експлозивно изражавао антисемитске ставове. Жалио се на то што су Јевреји добили сва грађанска права сматрајући да су они народ без сваког морала и домовине. Међутим, тек када је Јосип Франк заузео Старчевићево место, антисемитизам је у Хрватској дефинитивно постао легитимна политичка идеологија, коју су осим инте-

лектуалаца ширили и римокатолички свештеници. Антисемитизам се најчешће испољавао у писаној форми, у облику новинских чланака, брошура и памфлета. Њих је било у толиком броју да се – према речима Иве Голдштајна – радило о организованој антисемитској кампањи у Хрватској. Почетком XX века готово цео јавни живот у Хрватској је био прожет антисемитизмом. То је било видљиво и у политичком животу, посебно у идеологији Хрватске пучке сељачке странке браће Антуна и Стјепана Радића. У позивима на пљачку и протеривање Јевреја најгласнији је био Стјепан Радић, који је током бројних саборских расправа 1916. често иступао против Јевреја, називајући их погрдним именима („кривоносци“). У Копривници, Дугом Селу и другим местима Стјепан Радић је тражио од народа следеће: „Немојте за Бога уништавати (јеврејску имовину – прим. М. С.)! Зашто би уништавали што је ваше? Није доста да Жидове опљачкате, треба им кожу одерати. Дошли су с пинклом, нека и с пинклом отиђу. Отјерајте их, онемогућите их!“ Овако је говорио неприкосновени вођ Хрвата Стјепан Радић у земљи која је – према речима Филипа Коена – „била најсигурније место за Јевреје, у којој су уживали сва права и где им је имовина била потпуно заштићена.“

Хрватски антисемитизам је био изражен и у предратној југословенској држави, али је сигурно свој најмонструознији облик добио за време НДХ. Тада су Јевреји уз Србе, Цигане и остале „неаријевске“ расе били стављени ван закона, постајући мета за одстрел нахушканим и индоктринисаним усташама. У НДХ је донет велики број расистичких прописа, који су „правно“ дефинисали појам „Жидова“ и „Цигана“ („Законска одредба о расној припадности“). У вези с тим, примену ових закона је појаснио сам поглавник НДХ Анте Павелић у разговору за немачки лист „Берлинер Берзен Цајтунг“ (Berliner Bersen Zeitung), 5. маја 1941. године када је нагласио „да ће се жидовско питање радикално ријешити и према расним и према господарским гледиштима и да ће се такођер земља очистити од слободних зидара.“

Као што се може видети, све ове чињнице су потпуно демантовале ауторову тезу о Хрватској као јединој толерантној земљи према Јеврејима. Из овога се може закључити да је Коен веома нестручан и слабо познаје повест Хрвата и повест антисемитизма на Балкану.

Коенова књига нема научну вредност. Она има све одлике пропагандног расистичког памфлета с јасним политичким циљевима: да оцрни и криминализује модерну српску историју, да српску националну идеју представи као злочиначку, да оптужи Србе за урођени антисемитизам и склоност ка фашизму и осталим тоталитарним идеологијама, да релативизије злочине НДХ и да унесе раздор у готово срдачне српско-јеврејске односе. Због свега тога, Коенова књига ће остати запамћена само као један неуспешни покушај фалсификовања историје, који може послужити као пример истинске манипулације у светској историографији.

Др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ
Институт за новију историју Србије

**„НИЈЕ ТО БОРБА ЗА ВЛАСТ ИЗМЕЂУ ПОЈЕДИНИХ
ЛИЦА, ВЕЋ КОНФЛИКТИ ИЗМЕЂУ ИДЕЈА И
ТРЕНДОВА...“ СОВЈЕТСКО ВИЂЕЊЕ ПОЛИТИЧКИХ
ТРАНСФОРМАЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1966–1968.**

У бившем Централном архиву КПСС-а, а садашњем архиву РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории – Руски државни архив за друштвено-политичку историју) налази се фонд бр. 495 – „Коминтерна“, који између осталог има и опис бр. 277 – „Лични досијеи – Југославија“. У овом фонду се налази и досије Јосипа Броза Тита – д. 21 „Броз Тито Иосип (Вальтер Фридрих, Георгиевич, Руди, Пепо, Стари)“. Овај досије садржи неколико десетина страница различитих анкета, личних докумената и карактеристика везаних за познатог вођу југословенских комуниста. Иако се већина докумената односи на предратну и ратну биографију Тита¹, у досијеу има и докумената у вези са каснијим раздобљем. Документа су написана на основу опажања совјетске амбасаде у Београду, приватних разговора особља амбасаде са појединим истакнутим личностима и података добијених из обавештајних извора. Хронолошки, последњи документ је белешка о оштрим критичким ставовима Николе Љубичића у вези са удовицом Јосипа Броза Тита, Јованке Броз, које је овај дугогодишњи савезни секретар за народну одбрану (1967–1982) саопштио у Београду у личном разговору пољском лидеру Војчеку Јарузельском, неколико дана после смрти Тита прве половине маја 1980. године.

Ипак, највише докумената у новијем делу досијеа (после периода критике 1948–1953) посвећено је догађајима преломних шездесетих година и то онима повезаним са Брионским пленумом, једним од најмање

¹ Бондарев Н. В., Московский период в биографии Иосипа Броза Тито: через коминтерновские структуры к руководству КПЮ (1935–1936). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, защищенная в Институте РАН, Москва, 2007; Тимофеев А., Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945, Београд, 2011, с.172.

проучених и највише мистификованих. „Иако је био један до најважнијих унутарполитичких догађаја комунистичке Југославије, овом пленуму историјска наука није обратила довољно пажње. До сада не постоји ниједна монографија која се бави искључиво овим проблемом, а нема ни биографије Александра Ранковића, уколико изузмемо публицистику. Проблематику су само дотакли неки историчари у својим синтезама...“.² Тешко је превидети чињеницу да је сукоб око улоге СКЈ у држави и друштву, односно њеном степену федерализације (започет још пре Брионског пленума на седницама ИК ЦК СКЈ фебруара 1958, настављен 1961, 1962 и 1965) имао велики утицај на карактер и судбину социјалистичке државе и Југославије уопште³ сматрају „случај Ранковића... судбоносним догађајем у историји Југославије“. Руски аутори новије Историје Југославије.⁴ И Холм Зундхаузен сматра шири сплет догађаја средине 60-их за тренутак када је био започет „растанак од југословенства“ и када је дошло до „парализе централистичко-догматског крила у Партији“, као и до „ослобођења пута за преуређење и престојивање центара моћи“.⁵

Занимљиво је да је у исто време и у СССР-у дошло до сличних и веома битних ломова у историји КПСС-а. После смене Никите Сергејевича Хрушчова, чији су либерализам и склоност ка реформизму озбиљно плашили партијске „апаратнике“, дошао је заговорник „неостаљинистичког чврстог курса“ Леонид Илич Брежњев (1906–1982). Релативно млад нови генерални секретар КПСС-а сменио је свог претходника Хрушчова (1894–1971) 14. октобра 1964. „због престарелих година и погоршања здравственог стања“.⁶ У овом дворском пучу Л. И. Брежњев је нашао чврсту подршку председника КГБ СССР Вјечеслава Ј. Семичастног (1924–2001).

Из ове „биографске“ визуре постаје јасно да су аналитичари ЦК КПСС са великим интересовањем могли да посматрају догађаје у једној од европских социјалистичких земаља са којом су односи у то доба били компликовани већ скоро две деценије и ишли од пуног захлађења до тре-

² Осим субјективно обојених успомена (*Lukić V., Brionski plenum: obračun sa Aleksandrom Rankovićem, sećanja i saznanja, Beograd, 1989*) и зборника докумената (*J. Popović, Dokumenti za istoriju Jugoslavije. Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum, Beograd, 1999*) савремена српска историографија нема посебних монографских издања на ову тему. Детаљан историографски осврт, списак мемоара и покушај проналаска одговора на питање о разлозима пада моћног Леке види код Пиљак М., *Брионски пленум 1966.*, покушај историографског тумачења догађаја, *Токови историје*, 2010, бр. 1.

³ О околностима које су претходиле Брионском пленуму види. Вјелаж М., *Karakter jugoslovenskog centralizma u svetlu analize tajne sednice Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije marta 1962.*, *Dijalog povjesničara – istoričara*, (Priredili H. Fleck, I. Graovac) Zagreb 2003, s. 373–393.

⁴ *Югославия в XX веке*, Москва, 2011, „Гл. Победа Республканизма“, с. 709–714.

⁵ Зундхаузен Х., *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009, с. 398–401.

⁶ Информационное сообщение о Пленуме ЦК КПСС 14 октября 1964 г, Москва, 1964.

нутака опрезне неутралности и узајамног разумевања. Идеја о томе да престарелог Јосипа Броза Тита (1892–1980) може да смени или бар да наследи млађи и релативно конзервативнији Александар Ранковић (1909–1983) уз ослонац на везе у служби државне безбедности, изгледала је судећи по овим документима веома примамљиво за совјетско руководство.⁷

Судећи по извештајима аналитичара ЦК КПСС, совјетска страна је оцењивала концепт несврстаности са великим опрезом, чак и местимично са негативним ставом, као и концепт самоуправљања, који је био оцењен као облик „ревизионизма“. Због свега тога победа Едварда Кардеља после Брионског пленума 1966. посматрала се као веома неповољна појава по совјетске интересе и по будућност совјетско-југословенских односа. У овом контексту интересантно је скренути пажњу на то да је совјетска страна веома мало пажње посвећивала националном питању у Југославији. „Српски“ фактор у обрачуну Кардељ-Ранковић био је поменут само у контексту општих паушалних оптужби које су залепили А. Ранковићу, али не и као неки реални основ за сукоб. „Косово“ и „албанско питање“ нису ни поменути. Основно тежиште сукоба је виђено у односу према улози партије у држави, тржишној привреди и на међународном плану због оријентације на Запад или на побољшавање односа са СССР-ом.

Пажљив читалац обавезно ће пронаћи више контрадикторности у доле наведеним извештајима, као и релативно слабу моћ предвиђања будућег кадровског расплета ситуације у југословенском врху после Бриона. Тешко да документа из Архива Тита могу да послуже расветљавању правих околности Брионског пленума. Међутим, могу да буду и битна илустрација позадине совјетско-југословенских односа бурних 60-их, када је у Југославији дошло до слабљења конзервативних и бирократских снага и победе напредних и либералних снага које су, с једне стране, оспособили развој привреде и раст стандарда у Југославији и, с друге, утабали стазу за Маспок и Устав СФРЈ из 1974. Насупрот њима, под влашћу „млађе“ групације у КПСС, совјетска држава је због „неостаљинистичког“ концепта привреде и државе ушла у две деценије стагнације услед чега је дошло до рецесије, њеног превазилажења, те до хаотичног процеса званог „перестројка“.

Објављујемо превод докумената са руског на српски, с тим да смо покушали да максимално сачувамо стил и начин уређивања текстова. Изворно документа су куцана на машини, имају потпис одговорне особе који

⁷ Ове везе совјетска страна је очито преувеличавала. А.Ранковић је од 1963. изгубио последње формалне везе са ДБ када је напустио место председника одбора за унутрашње послове при СИБ-у. Уочи пленума хрватски кадрови су већ дошли и на чело КОС-а и на чело ДБ. Пилџак М., *Брионски пленум 1966, покушај историографског тумачења догађаја*, Токови историје, 2010, бр. 1, с. 86.

није увек читљив. Поједина имена и изрази су подвлачили аутори текстова да истакну кључе тезе и имена најбитнијих учесника догађаја. У угаоним заградама је коментар приређивача.

ИЗВЕШТАЈ

Према доступним информацијама, одлука IV пленума СКЈ од 1–2. јула 1966. о разрешењу свих дужности А.Ранковића је у великој мери резултат победе у руководству СКЈ присталица либералних, прозападних тенденција чијим заговорником сматрају Е.Кардеља.

Непосредан повод за ову одлуку је била претња неуспеха економске реформе оствариване у земљи од јула прошле године и с тим у вези настале потешкоће. Постало је очигледно да спроведене активности у правцу неограничене децентрализације економског управљања нису дале жељене резултате и њихови иницијатори су одлучили да се реше присталица умеренијег и опрезнијег курса. Ранковић, који је заговарао јачање улоге партије и државних органа у свим сферама активности, оптужен је за то да је кочио спровођење нових реформи. Противницима ове линије је успело да превладају јер су добили подршку од Тита и других руководиоца СКЈ, који и сами донедавно нису у потпуности одобравали реформе. У томе је према обавештеним изворима одиграла улогу сујета Тита, који је испољио незадовољство према предузетим одлукама Извршног комитета ЦК СКЈ о ослобођењу од неких другоразредних послова у СКЈ и држави због бриге о његовом здрављу, а на иницијативу Ранковића. Није искључено да је под утицајем Кардељевог круга Тито у јачању позиција Ранковића видео претњу за свој положај, што би могло да угрози политику „несврстаности“ СФРЈ коју је он формулисао. Међутим, као што се види из расположивих података, Титова критика Ранковићевог круга уперена је и на одбрану себе од критике због неуспеха у спровођењу реформе у привреди. О томе сведочи цела еволуција борбе између фракција Кардеља и Ранковића током последњих година и однос Тита према њој, посебно дешавања на III (март 1966) и IV (јул 1966) пленуму Централног комитета СКЈ.

Према расположивим подацима у руководству СКЈ током низа последњих година није било јединства у спровођењу унутрашње и спољне политике. Одвијала се борба између две фракције: присталица тзв. система самоуправе и оријентације на западну помоћ (председник Савезне скупштине [Едвард] Кардељ, председник Савезног Извршног већа П.[етар] Стамболић, садашњи потпредседник и бивши председник Комисије за питања међународних, друштвено-економских и политичких односа Коча Поповић, секретар Савезне конференције ССРН Југославије Милентије Поповић,

секретар ЦК СК Хрватске и члан Извршног комитета ЦК СКЈ [Владимир] Бакарић, савезни секретар за унутрашње послове [Мирослав] Мишковић, савезни секретар за иностране послове [Марко] Никезић, секретар Градског комитета Савеза комуниста Загреба М.[ика] Трипало, представници Словеније [Иван Матија] Мачек, [Виктор] Авбељ, [Франц] Попит, [Албрехт] Роман, Бунс) и присталица контроле СКЈ и државе у народној привреди и ширења сарадње са социјалистичким земљама (бивши потпредседник Александар Ранковић, руководилац југословенских синдиката [Светозар] Вукмановић [Темпо], бивши руководилац безбедносних органа [Светислав] Стефановић [Ђећа]).

Различити приступи у југословенском руководству према остваривању унутрашње и спољне политике били су забележени већ 1958–1961. због поштрених проблема у државној привреди ...

Кардељ и секретар ЦК СК Хрватске Бакарић наступили су са захтевом да се тражи помоћ од САД ... У овом је Кардељ имао снажну подршку у земљи.

Ранковићев круг се ослањао углавном на чланове ЦК СК Србије, Црне Горе, сараднике државне безбедности, представнике СУБНОР-а и одређени део функционера југословенских синдиката.

Тито је покушавао да „уравнотежи“ две супротстављене групе, али после VII конгреса СКЈ подржао је Кардеља, јер су у основи програма усвојеног на конгресу били основи политике „несврстаности“ коју је он сам предложио.

У међувремену, у вези са критиком позиција СКЈ, која је била изнесена у Декларацији Московске конференције 1960... разлике између две групе су се поштриле. Кардељ је инсистирао на томе да се на Декларацију да „непосредан одговор у оштријим изразима.“ Ранковић је наступио против журбе и оштрине. Он је био против попуштања Западу и изразио је пуну подршку совјетској спољној политици у многим међународним питањима ... Ранковић је оптужио Кардеља за теоријске грешке, у којима се он и „сам запетљао“ и који су довели до изолације СКЈ, инсистирао је на исправљању тих грешака и на зближавању са позицијама КПСС. Упркос критикама пристиглим од КПСС, он је заговарао зближавање са СССР-ом и другим социјалистичким земљама, као и неопходно учешће у међународним конференцијама комунистичких и радничких партија. Кардељ је бранио своје погрешне теоријске ставове и инсистирао на јачању веза са Западом.

Друго спорно питање између ових група било је питање о улози партије. После 1961. (побољшање односа са СССР-ом) положај Ранковића и његових присталица се још више учврстио.

Уочи VIII конгреса СКЈ (децембар 1964) присталице Кардеља су појачале критику политике ЦК СКЈ и владе усмерене на зближавање са социјалистичким земљама ... Они су искористили ротацију партијских и административних кадрова да замене „старе дугогодишње руководиоце“ и поставе своје присталице... Ослањајући се на младе сараднике, постигли су имплементацију својих предлога. Успели су да спрече да се на конгресу постави питање о ревалоризацији ревизионистичких ставова у партијском програму.

До пролећа 1965. борба између супротстављених група се погоршала. Расправа је била настављена „о начинима за стабилизацију привреде, ротацији кадрова и другим питањима.“ На Трећем пленуму ЦК СКЈ (фебруар-март 1966) победу је однела група око Кардеља. Тито је својим наступом цементирао ову победу када је дао до знања да акције противника реформе и развоја самоуправљања треба посматрати као испољавање активности „класног непријатеља“.

После пленума положај Ранковића се искомпликовао јер група Кардеља је изградила солидан ослонац у државном апарату, ојачала своју позицију у Хрватској, Словенији, Македонији, Босни и Херцеговини. Није искључено да је одлучнијој Титовој подршци Кардељу допринела и та околност што је Ранковић сматрајући се наследником Тита у последње време почео да се понаша независно и самоуверено, ређе се консултовао са Титом, у приватним разговорима допуштао је критичке опаске у вези са њим, у органима безбедности је повећао своју личну контролу. Ово је изгледа изазвало страх код Тита да органи безбедности не изађу из његовог утицаја и не постану снага која стоји изнад СКЈ и државног апарата...

Све ове околности су стварале повољан амбијент за непријатеље Ранковића. Према тренутно постојећим подацима, судбина Ранковића и његове групе била је решена пре његовог одласка на XXIII конгрес КПСС...

Либералне снаге у Југославији, према америчкој оцени однеле су „велику, а можда и одлучујућу победу“ над „просовјетским конзервативним снагама“ због одређења потпредседника Ранковића...

Новоименованог потпредседника Кочу Поповића неки називају могућим наследником Тита зато што Кардељ нема ауторитет код народа, који га баш и не воли ...

Основа: Докуменат ул.бр. 2590 од 2. августа 1966.

Исправно: Потпис нечитак

[вероватно Референт одсека ЦК КПСС В. Приходкин]

ИЗВЕШТАЈ

Према подацима амбасадора једне од НАТО земаља у Београду, IV пленум СКЈ (јул 1966) био је сазван у вези „са проблемом избора наследника Тита и озбиљним несугласицама у ЦК СКЈ по питањима даљег развоја државне администрације, партијског руководства у економском животу државе, а такође и у вези са појачаним националистичким тенденцијама у Југославији“...

Из садржаја две изјаве Тита произлази да се раскол у ЦК формирао током дужег временског периода. Тито је поменуо проблеме од пре десет година ... и признао да су се главни обриси унутрашње поделе јасно испољили већ у мају 1962. на II пленуму, а да се он упркос разумним разлозима није умешао плашећи се реакције у земљи и могућности да наштети угледу Југославије у иностранству. Према мишљењу Тита, реакција у земљи могла је да добије „драматични карактер“. Начин и време одржавања јулског пленума, на којем је он одлучио да истакне овај проблем сведочи о његовој несигурности у евентуалну реакцију јавности, органа безбедности и, вероватно, Републике Србије...

Тито је са неспорном вештином организовао овај историјски корак у животу партије у два аспекта. Веома благо подигао је питање личне одговорности А. Ранковића за отпор партијским одлукама преко злоупотреба у органима државне безбедности. Уз то, он је више пута поменуо дуг стаж Ранковића у партији, његове истакнуте заслуге пред партијом и државом током рата, 1948. и касније у искорењивању унутрашњих и спољних непријатељских елемената. Тито се сложио с тим да Ранковић мора да се повуче са свих положаја у партији и влади. У исто време наступио је против додатног кажњавања и чак предложио Ранковићу да као и пре дели своје искуство и савете са ЦК. Тито је створио слику хуманог остарелог државника, оданог својим сарадницима, која је још више ојачала једногласност са којом је осталих 18 чланова ЦК окривило Ранковића за злоупотребе у државној безбедности, за његову жељу да постане наследник Тита, за подстицање хегемонистичких расположења код Срба и очување догматских и централистичких идеја, које долазе у сукоб са политиком партије изграђеном на непрекидној демократизацији привредног и друштвеног живота.

Још већи значај имао је оштар контраст позиције Тита са позицијом већине чланова ЦК у описивању поступака Ранковића. У својим коментарима Тито је избегавао да помиње проблем наслеђивања власти и једва је дотакао питање о фракцијској борби за власт и непожељном националистичком подтексту Покушао је да оправда чак и већи део сарадника органа државне безбедности, очигледно свестан да ће њихове услуге и даље бити потребне да се сачува власт партије... За ширу јавност он је пребацио

веома велику кривицу на Ранковића и његову фракцију за успорени темпо економских реформи ... Позиција Тита на пленуму се тако драматично разликовала од позиције коју су заузели његови помоћници, да је у говору одржаном 5. јула изјаво да ротација у руководству партије не значи корак према либерализму. Он је рекао да неће бити либералан нити према „догматским снагама које испољавају националистичке тенденције нити према продору западне идеологије у Југославију“. Он је такође рекао да неће бити повратка на идеје које је бранио Милован Ђилас.

Сама чињеница да је Тито осетио да је неопходно да се дају такве изјаве потврђује оштрину наступа либерализама у Југославији, а такође сведочи и о томе да је ова тенденција продрла у ЦК СКЈ Очигледно, Тито је одлучио да стави тачку на те кратковидне кораке који би могли да угрозе ... контролу партије над влашћу у држави. Ранковић је свакако делио ову тачку гледишта, али би спроводио ретроградне и репресивне мере, које су могле само да ојачају народни отпор и националистичке сепаратистичке тенденције...

Чињеница да се Ранковић сложио са његовом сменом признајући своју грешку и моралну политичку одговорност за делатност органа државне безбедности и тврдећи да су се све активности предузимане у интересу партије, послужиле као снажан подстицај за оне функционере који потцењују директну улогу партије у привреди и влади ...

Савезни секретар за иностране послове Никезић 5. јула ове године у приватном разговору потврдио је да су злоупотребе које су починили органи државне безбедности биле пре zgodна прилика него реалан узрок ове одлучујуће битке. Било који други догађај би могао да пружи прилику да се предузму одлучне акције за елиминацију раскола насталог током многих година.

Ови догађаји су допринели даљој либерализацији у Југославији. Изгледа да се Југославија неумољиво помера према неком облику социјалдемократије него ли према социјализму у марксистичком смислу те речи ...

Истицање нових функционера у току предвиђеног реструктурирања СКЈ вероватно ће помоћи да се предвиди даљи ток догађаја ...

Ранковић се као заменик председника Савезног извршног већа већ дуго времена сматрао за легитимног и неприкосновеног наследника Тита. Тренутно је то мало вероватно с обзиром на то да је Србин по националној припадности и није популаран код народа. Едвард Кардељ, Словенац, председник Савезне народне скупштине и водећи идеолог, увек је био могући кандидат. Ранковић је сада уклоњен у потпуности, осим ако не покуша да се бори за своју рехабилитацију... Наравно, то не значи уопште да су шансе Кардеља повећане, јер ће одлука о наследнику бити примљена касније...

и могуће је да се предност неће дати поједином лицу, већ колективном руководству ... Одавно циркулишу гласине о томе да Ранковић врло нерадо подржава економске реформе и демократске новотарије које су срозавале улогу партије... Није то борба за власт између појединих лица, већ конфликти између идеја и трендова.

Већ 1962. Тито и већина комунистичког руководства су дошли до закључка да ако СКЈ настави да руководи свим аспектима живота Југославије, то неће обезбедити друштву нити хармонијски развој нити просперитет за привреду. Јунске реформе 1965. су јавно искључиле могућност да се партија меша у привреду и на тај начин су отворили пут за стварање класе стручних руководилица само на основу талента и искуства. Следећи задатак у овом процесу био је икључити из владе лица која теже партијском каријеризму, обезбеђујући просперитет југословенске верзије демократије уз помоћ избраних представника. Примена ова два важна начела ће проузроковати то да партија игра улогу ментора, а не лидера, као што сада ради ССРН Југославије.... Група млађих и мање конзервативних руководилица брзо ће да замени стару гарду из времена рата, која је била на власти већ двадесет година без обзира на своје способности. Нема сумње да су смишљено планирајући ове револуционарне промене, Тито и припадници старе гарде, који деле његове ставове, урадили то делимично под притиском прогресивне и либералне нове генерације, а делом због својих идеолошких уверења да самоуправљање и директна демократија претпостављају постепени наставак партије као неизбежан корак ка идеалном демократском друштву ...

Основа: Докуменат ул.бр. 3216 од 21. септембра 1966.

Исправно: *Потпис нечитак*

[*вероватно Референт одсека ЦК КПСС В.Приходкин*]

ИСПИС

из документа ул.бр. 0269 од 27. јануара 1967.

Према речима југословенских професора В.[*еселина*] Ђуретића и П.[*авла*] Радусиновића могуће су ротације неких делова руководећих кадрова у СФРЈ током предстојећих избора за савезна, републичка, покрајинска и општинска представничка тела (скупштине).

Уз то према речима Ђуретића, који се позвао на пријатеље пристигле из Београда, претпоставља се да ће Ј. Тито због здравственог стања и година напустити положај председника земље и оставити у својим рукама само руководство у Савезу комуниста Југославије, као председник СКЈ. Положај председника Југославије ће да преузме тренутни председник Са-

везне скупштине Е. Кардељ... Према Ђуретићу, можемо очекивати да ће у органима власти, и законодавне и извршне, значајно ојачати позицију Кардељ и његове присталице, како у Словенији и Хрватској, тако и у другим републикама у којима ће покушати да распореде на све руководеће положаје своје људе.

Судећи по изјавама Радусиновића и Ђуретића, југословенска јавност не зна добро Кардеља и може да подржи његову номинацију за место председника Југославије, поготово јер ће претпоставити да ће ова номинација бити уз сагласност Ј. Тита...

15. фебруар 1967.

Исправно: *Потпис нечитак*

[*вероватно Референт одсека ЦК КПСС В. Приходкин*]

ИСПИС

из разговора са југословенским писцем Радованом Зоговићем
ул. бр. 19720 од 17. јула 1968.

У разговору Р. Зоговић је изразио своје мишљење у вези са Ј. Б. Титом. Као председник државе, председник СКЈ и врховни командант, Тито формално поседује скоро неограничену власт. Међутим, процеси се одвијају у земљи не баш тако како он мисли и у великој мери изван његове контроле, иза његових леђа. У последње време, све више и више је јасно да се између његових речи и дела назире велика разлика. Не доказује он своје речи увек и делима, остваривањем постигнутих договора или обећања.

Не Тито, већ Кардељ, члан председништва ЦК СКЈ, сада игра кључну улогу у партији и земљи. На први поглед ово може изгледати невероватно, јер су у последњих неколико година његове политичке активности скоро невидљиве споља. Изгледало је као да се он повукао у други план и ради преко својих присталица.. Ова тактика има своје објашњење. У дугој борби за место „наследника“ Тита, Кардељ је трпео пораз за поразом, али је у кључном моменту када се чинило да је потпредседник Ранковић непобедив, успео да нанесе смртоносан ударац. Ова борба и победа нису допринели популарности Кардеља. Њега већ давно не симпатишу у земљи, њега не воле у војсци. Чак у својој родној Словенији он нема већи ауторитет јер живи у Београду. Зато он сада не наступа отворено. Преко кога делује Кардељ? Испоставило се да је тај човек М. Тодоровић, секретар Извршног комитета ЦК СКЈ, који је постао његов главни гласник и извршилац његове политичке и идеолошке линије.

Сам Кардељ није у стању да утиче на слој који видно јача у југословенском друштву – на „југословенску буржоазију“, јер много у њеној делатности не пркоси његовим погледима. Капиталистички облици све више продиру у привреду Југославије, иако се то пажљиво маскира.

Зоговић верује да ће се после „коначног одласка“ Тита са политичке арене сепаратистичке тенденције интензивирати у земљи. Сам Тито је ипак против раскола државе. Боље је да буде председник 20-милионске земље, него ли 5 или 10-милионске.

Испис је исправан: *Потпис*

Референт одсека ЦК КП СС (Е.В.Гусева)

[РГАСПИ, Ф.495 „Коминтерн“, оп.277 „Личные дела (Югославия)“, д.21 „Броз Тито Иосип (Вальтер Фридрих, Георгиевич, Руди, Пепо, Стари)“, с. 105–121.]

ИЗ РАТНЕ ПРЕПИСКЕ ЉУБОМИРА СТОЈАНОВИЋА ЧЕТИРИ ПИСМА НИКОЛИ СТОЈАНОВИЋУ 1917. И 1918.

У четири писма Николи Стојановићу из 1917. и 1918. Љубомир Стојановић је износио своје мисли о тренутној политичкој ситуацији, али како је време одмицало и ратна срећа се окретала Антанти и њеним савезницима, и о могућим решењима југословенског питања у скорој будућности. У српској историографији је скренута пажња на ову преписку, али садржаји нису шире навођени.¹ У раду су приказана ова четири писма у целини, будући да пружају другачије виђење једног српског научника и политичара на могуће будуће уређење југословенске државе, те тако доносе нове моменте у политичкој историји југословенског уједињења. Писма представљају, такође, делове мозаика за састављање биографије Љубомира Стојановића истраживачу који се буде бавио његовом улогом и учешћем у јавном и политичком животу Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Она доприносе сагледавању не само целокупног профила његове личности, већ и профила истакнутих учесника борбе за стварање југословенске државе са којима је водио кореспонденцију, њихов оптимизам, песимизам или резигнацију у појединим етапама, младост, болест или старост на другој страни. Идеје Љубомира Стојановића разликовале су се од званичног става српске краљевске владе и касније су, у новонасталој југословенској држави, имале својих следбеника и показале се напреднијим од свог времена.

Ова четири писма чувају се у Архиву Српске академије наука и уметности, у заоставштини Николе Стојановића (број заоставштине 10713/1–4).

¹ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986; Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Београд 1984; Исти, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. I–II; Београд 1985. Поменути су у својим радовима користили поједине реченице из наведених писама, али писма нису доносили и тумачили у целости. Најдаље је у тумачењу писама отишла Мира Радојевић, *Научник и политика*, 265–266.

Када је 1914. избио Први светски рат већина његових учесника сматрала је да ће брзо бити завршен, али су се њихова предвиђања показала погрешним.² Рат је потрајао наредне четири године и однео многе људске животе и огромна материјална средства. Овај рат је требало да реши и национална питања у Европи, у првом реду питања оних нација које су живе у оквирима великих царстава — Аустроугарског, Руског и Османског.³ Национално питање било је „рак-рана” аустроугарске државе.⁴ Покрећући рат она се надала да ће га решити у своју корист, тако што ће покорити Србију и уклонити југословенско питање, још један у низу националних проблема у својој држави.⁵ У ратном ковитлацу нашла се и Краљевина Србија. После успешног ратовања прве ратне године против Аустро-Угарске, она је 1915. била поражена војно, али су се њена влада, скупштина, војска и део народа повукли на јадранску обалу.⁶ Ту су били прихваћени од савезника и превезени на Крф и у земље савезнице (највише у Француску и Тунис), као и у различите делове света на опоравак и припрему за предстојеће ратне напоре у оквиру војних операција сила Антанте (којој Краљевина Србија уговорно није припадала). Краљевина Србија наставила је да води рат из иностранства, са истим оним циљем који је прокламовала у Нишкој декларацији децембра 1914 — решавање југословенског питања уједињавањем југословенских народа у једну заједничку државу.⁷

*

Од почетка борбе за осамостаљење од Османског царства 1804. и стварање нововековне самосталне српске државе, кроз цео XIX век, у унутрашњој и спољној политици активно је учествовала и већина српских научника, било да је заузимала највише положаје у управљању земљом попут Стојана Новаковића, или да је вршила чисто административне дужности као у случају Михаила Гавриловића. Неретко је паралелно са научним радом текло и њихово политичко ангажовање, ометајући га у већој или мањој мери. Будући да је од свог настанка била у основи сељачка држава, у Србији се недостатак образованих људи осећао и у високој државној администрацији,

² Пјер Ренувен, *Европска криза и Први Светски рат*, Загреб 1965; Ален Ц. П. Тејлор, *Борба за превласт у Европи 1848-1918*, Сарајево 1968; Саво Скоко, *Колубарска битка*, Београд 1990.

³ А.Ц.Тејлор, н.д.

⁴ А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, Београд 2001.

⁵ А. Ц. П. Тејлор, н.д.; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; Никола Б. Поповић, *Срби у Првом светском рату*, Београд 2000; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989.

⁶ Исто.

⁷ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, 31–32; А. Митровић, н. д. , 157–158; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1919–1988*, књ. I, Београд 1988, 10–11.

тако да је разумљиво због чега је долазило до упошљавања научника у највише државне послове и њиховог активног учешћа у политичком животу земље. Ипак, то не значи да су нужно увек утицали на усмеравање целокупне политике државе, нити да је њихово мишљење као научника имало примат над тренутним политичким потребама. У служби државе и нације српски интелектуалци и научници нашли су се још једном у време Првог светског рата, када је српски народ изводио, да парафразирамо речи Дргољуба Јовановића, „свој највећи скок“.⁸

Првих ратних дана научници су углавном били мобилисани и распоређени на разне дужности у војсци. У октобру 1914, у време тешких борби у западној Србији, већина их је повучена из активне војне службе како би узела учешћа у формулисању ратног програма Краљевине Србије (што не значи да је тиме престала њихова војна обавеза). Њихови савети и мишљења били су драгоцени, јер је почетак рата показао стручну неприпремљеност владајућих кругова у Србији за вођење целовито осмишљене и утемељене југословенске политике. У јесен 1914. једино су били разјашњени политички принципи уједињења и „један глобалан оквир југ. програма“.⁹ Разговори и размена мишљења о оквиру и унутрашњем уређењу будуће југословенске државе вођени су између политичара и угледних професора Београдског универзитета, међу којима су били Јован Цвијић, Слободан Јовановић, Александар Белић, Јован Радонић, Коста Стојановић, Љубомир Јовановић, Богдан Поповић, Љубомир Стојановић, Никола Стојановић, Душан Васиљевић, Нико Жупанич и др. Већ у септембру 1914, Никола Стојановић је разговарао о „потреби акције у јавности“ са Љубомиром Стојановићем, Слободаном Јовановићем, Божидаром Марковићем и пуковником Драгутином Димитријевићем Аписом. Не зна се шта су тада конкретно говорили, али је ускоро Никола Стојановић отпутовао у Ниш, где су настављени разговори о будућој југословенској држави, последњих дана октобра у присуству Николе Пашића, његовог помоћника у Министарству иностраних дела Јована Јовановића Пижона, Божидара Марковића (присуствовао само првом разговору), Душана Васиљевића и самог Николе Стојановића. Последња двојица били су и посланици босанског сабора.¹⁰ Потом је одр-

⁸ Улогом интелектуалне и научне елите у стварању прве југословенске државе посебно су се бавили и баве у српској историографији Љубинка Трговчевић, Латинка Перовић и Мира Радојевић (Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и Стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986; Иста, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у XIX веку*, Београд 2003; Латинка Перовић, *Научник и политичар: Јован М. Жујовић (прилог проучавању српске елите, „Токови историје“ бр. 1–2, Београд 1993, 55–65; Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007; Иста, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*).*

⁹ Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. I, Београд 1985, 202–203.

¹⁰ М. Радојевић, *Научник и политика*, 132–135.

жан један састанак са председником владе на коме је „утврђен правац рада до појединости“. Оно што је тада договорено „сјутрадан је стављено на папир по пристанку Пашићеву“. Божидар Марковић је недуго затим писао Љубомиру Стојановићу, обавештавајући га о учешћу Николе Стојановића: „...Кад је Никола дошао, израдили смо детаљније програм, који је с његовим одласком почео да се изводи“. ¹¹ Ђорђе Станковић сматра да су управо Никола Стојановић, Душан Васиљевић и Божидар Марковић утицали на Николу Пашића да прихвати могућност преговора о посебном хрватском сабору, услед чега је у упутствима „дошло до изражаја компромисно решење које је нагињало федералистичком решењу“. ¹² Никола Стојановић отишао је потом у Италију, у Рим, где је радио на оснивању Југословенског одбора, био његов члан као представник Срба из Босне и Херцеговине, са Миланом Сршкићем и Душаном Васиљевићем, и активно учествовао у његовом раду на уједињењу југословенских народа у једну државу све до краја Првог светског рата.

*

Крфском декларацијом из јула 1917. краљевска српска влада је успела да представници Хрвата и Словенаца из Југословенског одбора пристану на главне њене захтеве – да будућа југословенска држава буде уставна парламентарна краљевина са српском династијом на челу, односно Карађорђевићима. Међутим, не само што се политички представници Хрвата и Словенаца који су били у Аустро-Угарској нису касније са овим решењем слагали, него се са њим није слагао ни добар део опозиције Краљевине Србије, поготово републикански настројене. Велики део српских интелектуалаца налазио се у опозицији, не зато што је био антимонархијски настројен, већ зато што му је све више сметало нарушавање демократије у Краљевини Србији, спровођено од стране владе, посебно регента Александра. ¹³ Републикански настројеним интелектуалцима опозиционарима припадао је и Ужичанин Љубомир Стојановић (1860–1930), филолог, историчар и један од вођа Самосталне радикалне странке.

Љубомир Стојановић активно је ступио у политику после Ивањданског атентата 1899. Тада је пружио подршку Николи Пашићу и радикалима, али се врло брзо разишао са њима због Пашићеве капитулације пред судством краља Александра Обреновића. ¹⁴ Постао је један од оснивача Само-

¹¹ Исто, 136.

¹² Ђ. Станковић, н. д., књ. I, 204–206.

¹³ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и Стварање југословенске државе 1914–1920*, 259–268; М. Радојевић, *Научник и политика*, 321–326.

¹⁴ Александар Белић, *Љубомир Стојановић човек и научник*, Српски Књижевни Гласник, књ. XXX, бр. 5, Београд 1930, 303–305; М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 12–13;

сталне радикалне странке заједно са Јаковом (Јашом) Продановићем, Јованом Жујовићем, Љубомиром Живковићем, Љубомиром Давидовићем, Радојем Домановићем, Николом Николићем, Милорадом Драшковићем и Јованом Скерлићем.¹⁵ Ово су били најистакнутији представници интелектуалне елите Србије. У страначки програм унели су и остварење идеје југословенства, тако да ју је тада прихватио и Љубомир Стојановић.¹⁶ У почетку је сматрао да је југословенске крајеве просто требало освојити од Аустро-Угарске и припојити их Србији, али је временом променио своје гледиште.¹⁷ Већ у време Мајског преврата био је присталица републике. Касније, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца Љубомир Стојановић писао је да је и пре светског рата, веровао како је „...републиканство једна логична и виша форма демократије“, али да није био за његово увођење у Србију, јер је све до 1906. „...веровао да се и у монархији може доћи до демократије“.¹⁸ Љубомир Стојановић сукобио се 1912. са већином у посланичком клубу самосталних радикала око политике странке због формирања владе, њима поверене. Ситни интереси политичке странке и нагодбе у политици, са заповљањем горућег националног питања, било је оно што га је већ неко време тиштило. Међутим, ово није значило да је напустио националну политику и учешће у будућим великим дешавањима значајним за живот српског народа: балканским ратовима и Првом светском рату.

После слома Краљевине Србије 1915. Љубомир Стојановић био је један од многих Срба који су уточиште нашли у Француској.¹⁹ Слом државе тешко га је погодио. На југу Француске, у Ници, он је провео наредне три године скоро потпуно удаљен од „народних послова“.²⁰ Наду му 1917. није могла уливати ни ситуација на фронтима ни дипломатске активности сила Антанте. На фронтима, Централне силе су се добро држале; на Западном фронту Савезници се нису били помакли ни корака;²¹ на Источном, према Русији, Централне силе, а нарочито Немачка, бележиле су победе из дана у дан.²² Сва у револуцији, Русија је малаксавала и на унутрашњем и на спољашњем плану.²³ У дипломатији није било ништа боље. Ниједна од Сила

¹⁵ М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 13–15.

¹⁶ Милан Решетар, *Из писама пок. Љубомира Стојановића*, „Прилози КЛИФ“, књ. XI, св. 1–2, Београд 1931, 39–40; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и Стварање југословенске државе 1914–1920*, 259–269, М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 16–19.

¹⁷ М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 16–17.

¹⁸ „Нова Европа“, књ. XVI, бр. 11–12, 26. новембар 1927, 381; М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 26–27.

¹⁹ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и Стварање југословенске државе 1914–1920*, 95–97, 114, 118; М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 18–19.

²⁰ М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 19–22.

²¹ П. Ренувен, н. д., 312–316, 328–334, 357–375.

²² Алексије Јелачић, *Историја Русије*, Београд 1926; П. Ренувен, 304–310, 362–373.

²³ Исто.

Антанте није се још изјашњавала о послератној судбини Европе и онога што је Србе, Југословене и Љубомира Стојановића највише интересовало, о судбини народа који су живели у границама Аустро-Угарске. Љубомир Стојановић није се престајао интересовати за југословенско уједињење, али опрхван избегличким невољама једно време се готово потпуно био искључио из политике.²⁴

Без обзира на све, Љубомир Стојановић није био човек који би у потпуности престао да барем послуша шта се дешава. Своја запажања и анализе о положају Србије и југословенског питања саопштавао је у писмима пријатељима. Један од њих био је и Херцеговац Никола Стојановић (1880–1962), „један од оних твораца Југославије који су се узидали у њене темеље а ипак за живота ушли у историју.“²⁵ Сарајевски адвокат, један од вођа *Младе Босне*, као национални радник истакао се пре Првог светског рата оснивајући у Мостару часопис *Народ*, гласило српске омладине у Босни и Херцеговини 1914, и „прегањао с Калајем,²⁶ Варешанином²⁷ и бискупом Штадлером²⁸ у Босанском сабору.“²⁹ За време Првог светског рата, као члан Југословенског одбора у Лондону и један од представника Срба из БиХ, учествовао је у стварању прве југословенске државе, настале децембра 1918. У новој држави сматрао је да у политичком животу треба да постоји једна странка која би истовремено била сељачка, демократска и југословенска. Био је присталица Демократске странке Љубомира Давидовића и Светозара Прибићевића, али није, према речима Драгољуба Јовановића, „залупио врата, као Милан Прибићевић, кад је видео да није ни демократска, ни довољно југословенска, а још мање сељачка.“³⁰

*

²⁴ У каквом је духовном стању био, за сада најбоље сведоче сачуване преписке које је водио са Јованом Цвијићем, Александром Белићем, Николом Стојановићем. Тако је писао Јовану Цвијићу из Нице да се „угасио, изгубио веру у људе... и то, како у њихов карактер, тако и у њихову памет... Грех је, да, седети скрштених руку, али да се може што радити први је услов имати веру у себе и имати план рада. Ја немам ни једно ни друго... Ја очајавам.“ (А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484/1235–11; М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 22).

²⁵ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, Београд 2008, 445–448.

²⁶ Бењамин Калај (1839–1903), аустроугарски државник, заједнички министар финансија и управник Босне и Херцеговине од 1882. до смрти 1903. Између осталог, покушао је да у БиХ створи босанску нацију, али је претрпео неуспех како код муслимана, тако и код Срба и Хрвата.

²⁷ Маријан Варешанин (1847–1917), аустријски чиновник, управник БиХ 1909–1911.

²⁸ Јосип Штадлер (1843–1918), хрватски свештеник, надбискуп врхбосански, деловао у питањима вере, културе и политике. На политичком пољу залагао се за хрватски национални корпус у БиХ, нарочито под управом Бењамина Калаја.

²⁹ Димитрије Ђорђевић, *Ожиљци и опомене I*, Београд 1995, 263.

³⁰ Исто, 446.

Ница 17/30 априла 1917.

Hotel Grimaldi

Драги г. Никола,

Хвала на послатој брошури и на незаслуженим или упола заслуженим комплиментима. „Није Тале, колико га хвале“. А и кад би био, у данашњим приликама је врло тешко успешно радити у Русији. Нестало је старе, православне, аутократске Русије, заштитнице Словенства, и никла је нова егоистична и космополитска Русија с магловитим и неодређеним идеалима усрећења целог човечанства. Па и она је подељена на два табора, један који жели да одржи ангажмане са савезницима и да доврши победоносно рат, и други који хоће мир, мир готово по сваку цену. У првом је сва свесна и паметна интелигенција свих политичких нијанса; у другом су занесењаци и демагози. Између њих је сва класа (маса) народа: радник, војник и сељак, који су врло приступачни демагошким агитацијама у опште, а нарочито што им је досадио рат и служење. Није немогуће да ће ови последњи одржати превагу и растројити војску, и онда Русија испада из комбинација ратних, и треба чекати Америку да се догодине појави с војском у Јевропи. Сви обручеви државне управе попуцали и свака брига је о себи. Привремена влада нема снаге да нове обруче набије. Све зависи од добре воље, и код сељака без земље, и код војника у траншеји. Од добре се воље мало што може очекивати. А ако победи „благоразумна“ струја, онда се можемо и ми нечему надати, јер су њихове изјаве сасвим у духу Л. Џорџових и Вилсонових.³¹

Од како је умро Фрањо Јосиф ја се стално бојим сепаратног мира с Аустријом.³² И поред категоричких изјава од стране Француске и Енглеске тај ме страх не оставља. Нарочито сад кад ће да сазову парламент и сенат.

³¹ Љубомир Стојановић овде је укратко изнео стање ствари и своје просуђивање о Русији после фебруарске револуције у тој земљи 1917. Његове страхове поводом замора и невољности Руса да даље подносе нове ратне напоре у 1917. Мишљење како „Све зависи од добре воље, и код сељака без земље, и код војника у траншеји. Од добре се воље мало што може очекивати“ – потврдила је неколико месеци касније октобарска бољшевичка револуција.

³² Аустроугарски владар Франц Јосиф умро је новембра 1916. Стрховања Љубомира Стојановића показала су се оправданим, будући да је после Првог светског рата доказано да је Француска, са знањем Велике Британије, преко војводе орлеанског подузимала кораке у правцу прекида ратних дејстава са Аустријом у току 1917 (Б. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Београд 1984, 81–86, 98–100; Б. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. II, 155, 160, 182; А. Митровић, н. д., 488–489; П. Ренувен, н. д., 344–356, 395–396). Док Ренувен износи општи преглед преговора, двојица српских историчара проблем сагледавају у оквиру у којем се одразио на југословенске делатнике и њихову борбу за југословенско уједињење, изазивјући својевремено код оних упућенијих разне страхове од могућности остваривања сепаратног мира и очувања Аустроугарске, чиме би стварање југословенске државе било онемогућено.

Може бити да траже од њега помоћ да се оцепе од Немачке. Па и у том за нас најгорем случају (сем победе Немачке, што је искључено) ја имам наду да ћемо откинути од Аустрије Босну, Херцеговину и јужну Далмацију.

Пре месец дана питао ме је депешом Пашић³³ „пристајем ли да идем у Русију и да подржавам тежње нашег народа и радим према садањим приликама“. Ја сам му одговорио да пристајем ако се уклони Спалајковић³⁴, и ако пође са мном Мика Гавриловић³⁵ да заступа посланика до могућства новог наименовања. Већ је месец дана нема одговора. То ће се питање решити док се Давидовић³⁶ врати на Крф, што ће бити кроз 8 дана. Ако не буде никакве промене у кабинету, мислим да ће се решити позитивно. А ако буде каквих промена, и остане Пашић, онда негативно.

Ако бих пошао, ја бих рад био да се с вама састанем. Где би то могли удесити. Ја мислим у Паризу.

поздравља вас ваш

Љуб(омир) Стојановић

*

³³ Никола Пашић (1845–1926), српски политичар и државник, најистакнутији вођа Народне радикалне странке у Краљевини Србији и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Више пута био министар-председник у Краљевини Србији и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, био на челу српске владе током Првог светског рата (Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд 1995).

³⁴ Мирослав Спалајковић (1869–1951), министар, народни посланик, краљевски посланик на страни, члан Народне радикалне странке. Права је завршио у Паризу 1898, постао је 1904. конзул у Приштини, 1907. начелник Министарства иностраних дела, 1911. краљевски посланик у Софији, да би 1913. био премештен као краљевски посланик првог реда на страни у Петроград, где је остао до 1918. Био је заменик министра иностраних послова од фебруара до августа 1920. у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Од 1920. до 1924. био је краљевски посланик КСХС у Риму, потом од 1924. до 1935. амбасадор у Паризу. У егзилу у Паризу био је од 1944. до смрти 1951 (*Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, том 2, Загреб 1929).

³⁵ Михаило Гавриловић (1868–1924), државник и историчар, на париској Сорбони завршио је историју. Упрвитељ и оснивач Државног архива Краљевине Србије постао је 1900. и на том положају остао све до 1910, одлично руководећи овом важном државном институцијом. Као краљевски посланик отишао је на Цетиње 1910, потом у истом звању у Ватикан 1914. и Петроград 1917. Краљевски посланик у Лондону постао је 1918. и на том месту остао све до смрти 1924 (*Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, том 1, Загреб 1929).

³⁶ Љубомир Давидовић (1863–1940), српски државник, један од вођа Самосталне радикалне странке и најистакнутији вођа Југословенске демократске странке, неколико пута био министар-председник и министар у владама Краљевине Србије и Краљевине СХС (*Споменица Љубомира Давидовића*, Београд 1940).

Ница 29 нов./12 дец. 1917

Hotel Grimaldi

Драги г. Стојановићу,

Јутрос примих ваше писмо од 8. о. м. из Париза, и из њега први пут дознајем о „Просвети“, коју јамачно намераваате покренути, и о чланку који од мене очекујете. Мора бити да сте ми о томе писали, али ја то писмо нисам добио.

На моју жалост ја вам за сад немам шта послати. Ја никад ништа нисам написао тек да се пише, да се фразира, већ сам писао само онда кад сам имао нешто да кажем, а сад ја немам ништа да речем. Може бити да је то знак моје потпуне депримираности, али је тако и томе се не може помоћи.

Ви мислите да би најпогодније било, да напишем шта би требало у садашњој тешкој ситуацији радити. А ја мислим да баш зато што је сада, моментално, ситуација збиља тешка, не треба ништа – бар у Јевропи – да ми предузимамо и радимо. Радити има смисла онда, кад се има наде да ће те неко хтети чути, и обратити пажњу на твоју реч, а сада прилике су такве, да ће свако на твој рад манути руком и окренути главу, јер се свако забавио о свом јаду.

По моме мишљењу за сада сав наш рад треба концентрисати на Америку, на наше људе тамо и на америчку дипломатију и пуковника Хуза. Ту је потребно концентрисати сав рад, а они са својим широким концепцијама имају и воље и времена да те чују и да те разумеју.

Може бити да се варам, али ја не држим да наше ствари сада слабо стоје. До пре месец два дана и ја сам тако мислио; сад, напротив, мислим да стоје боље него игда.

- 1) И поред све руске несреће, ја никако не верујем да ће се садашња ситуација моћи продужавати више од 2-3 месеца, и да мора наступити обрт на боље. Ја истина не видим ко ће и кад ће се тај обрт извршити, али да он мора наступити, у то чврсто верујем. Разуме се да убрзо Русија у војном погледу неће моћи бити оно што је била до револуције, али да ће ипак бити једна сила с којом ће се морати рачунати, то је за мене несумњиво.
- 2) Али баш да то и не буде, јавља се амерички колос, који ће до пролећа бити потпуно спреман да уђе у врло озбиљну акцију, која ће бити много јача и ефикаснија но руска. – Не треба потцењивати ни олако узимати ни америчку војну акцију ни морални значај Вилсонових посланица.³⁷ Иако за стару Јевропу Вилсонове ши-

³⁷ Амерички председник Вудро Вилсон (1856–1924) је приликом објаве рата САД Немачкој априла 1917, између осталог говорио и о једнаким правима великих и малих народа, што је било охрабрење и подстицај још увек потлаченим народима у њиховој борби за потпуно

роке концепције и једино правилне идеје о међународном животу изгледају утопистичке, оне су остварљиве, и ја верујем да ће се остварити. Силне невоље које су снашле и Енглеze, и Француze и Италијане, па и Немце и Њихове савезнике, учиниле су да су сада мање егоистични него икад до сад, а у будуће, што рат дуже буде трајао, и што буде тежи, још ће више смањити стару егоистичност, и жеђ за освајањима. А уколико они то и не би хтели, Америка је ту која ће их на то принудити. Само се тако може доћи до сталног, или бар врло дугог мира, за којм сви жуде.

Ја сам још пре две године говорио, да се рат олако сврши с победом антанта, савезници би се међу собом побили око пљачке. А овако невоља, и колосалне жртве натераће их да буду правичнији.

3) Дефетистичка политика која је до пре 5-6 месеци била врло јака у Италији и доста знатна у Француској, нагло и знатно је опала. Италија се, изгледа, отрезнила, Француска се потпуно опоравила, а у Енглеској та политика није никада ни била јака. Још кад дође Америка сви ће се потпуно излечити, и с новом снагом ступити у акцију.

4) И поред свега помпезања Хинденбурга³⁸, Лудендорфа³⁹, Ки⁴⁰ et комп. и Чернина⁴¹, Tise⁴² et комп. Немцима и њиховим савезницима је хладно око срца. Немачки народ почиње да сустаје, јер не види нити краја рату, нити верује у победу, нити се нада повољ-

национално ослобођење. Јавно изречена демократска начела америчког председника наишла су на одушевљени пријем, посебно код Јужних Словена у Аустроугарској, и тумачена су као подршка њиховим тежњама за потпуно ослобођење, иако нису имала своју практичну применљивост на европску стварност (Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 187–188).

³⁸ Паул фон Хинденбург (1847–1934), немачки фелдмаршал и државник. У Првом светском рату у неколико наврата победио Русе на Источном фронту, особито код Таненберга 1914. Од 1917. поред Лудендорфа био идејни организатор немачке војне кампање, и заједно са њим утицао на вођење немачке политике последње две године рата. После рата обављао дужност председника Вајмарске републике у Немачкој 1925–1934 (П. Ренувен, н. д., 221–222, 275–276, 338–340, 377–380).

³⁹ Ерих фон Лудендорф (1865–1937), немачки фелдмаршал, од 1908. учествовао у изради Шлифеновог плана за напад на Француску, као и у командовању битком код Таненберга. Од 1916. заједно са генералом Хинденбургом командовао немачком армијом, 1917. утицао да се објави неограничени подморнички рат на океану, услед чега су Сједињене америчке државе ушле врло брзо у рат. Предводио је немачку пролећну офанзиву 1918, али није успео да изврши пробој савезничких положаја и порази снаге Антанте у Француској (П. Ренувен, н. д., 221–222, 275–276, 377–380, 420–438).

⁴⁰ Нечитак рукопис.

⁴¹ Отокар фон Чернин (1872–1932), аустријски дипломата и политичар, аустроугарски мистар иностраних послова 1916–1918, када се залагао за сепаратни мир са Антантом.

⁴² Гроф Иштван Тиса (1861–1918), премијер Угарске 1903–1905. и 1913–1917, вођа либералне странке у Угарској, која је од 1905. носила име Национална странка рада. Противио се рату против Краљевине Србије 1914.

ном миру. Америчка објава рата Аустрији, то је смрт Аустрије. Нико је више не може спасти. Кад на пролеће војничке ствари пођу на боље, свашта може бити. Та баш ако и издрже 18 годину, у 1919 ће се сигурно скљокати. А Киченер је још у почетку рекао да ће рат трајати 4–6 година. Види се да ће се његово претсказивање испунити.

Ето то су узроци који мене опредељују да спокојно гледам у будућност, и уколико сам пре 5-6 месеци био утученији, утолико сам сад спокојнији и куражнији. Ви пишете да би било корисно да ја пређем у Париз. Ја не видим шта би у овим приликама могао тамо радити. Ја сам о томе опширно писао Тадићу⁴³ (који ми се одавно не јавља) и изложио му разлоге.

Ни ја не видим могућности о уређењу какве организације за рад. За то треба имати и ауторитета и представника чија рећ вреди, и средстава. Свега тога нема код нас, нити ће бити док је Пашић на управи. Сем тога ја би са својим средствима у Паризу врло тешко излазио на крај и овде једва састављам крај с крајем. А поврх свега тога ја сам сасвим изишао из политике и немам више политичких другова, а ново друштво у оваквим приликама не склапа се. Растурени смо на сто страна, нема никакве заједнице идеја ни плана за рад. Сви смо још у старим политичким идејама и партијама, и сви гледамо само како ћемо проживити ово време у иностранству. Нека нам је Бог и Вилсон у помоћи. А по нашем раду – зло по нас.

поздравите љубазно госпођу

ваш Љуб(омир) Стојановић

*

⁴³ Није јасно о ком Тадићу је реч.

Ница 24. I/6. II 1918.

Hotel Grimaldi

Драги г. Никола

Пре 3-4 дана примио сам ваше писмо од 24. I, и да не би чекали за одговор читав месец као прошли пут и ја се користим приликом да вам га пошљем по г. (Милошу) Савчићу.

Прво да коригујем мој велики оптимизам из прошлог писма. После говора Л. Џорџа и Вилсона, ја сам пренеражен и утучен.⁴⁴ Ко би могао мислити да ће они тако нагло и тако ниско спустити дурбин?! Нарочито Вилсон још пре него што је ступио у прави рат! Тако се говори после великог војног неуспеха. Ја сада с великим страхом гледам у будућност. Савезници су нас издали, они су открили карте и показали шта мисле о нама. И само нам непријатељи могу помоћи. Да, непријатељи! Сва је нада да пангерманисти и милитарци не попусте и да се Аустрија не ослободи од Немачке. То би ваљда отрезнило наше савезнике, као што наговештава јучашњи уводни чланак у Temps-у. С друге стране, да се у Аустрији и у Немачкој побуне радници и војска, а морају због оскудице и због дугог и безизлазног рата. А хоће ли то бити?

Мени се чини да овај несретни рат не могу свршити ни војници ни дипломатия. Они тапшу у месту и не могу да крену. Остаје да га доврше масе народне од прилике онако као у Русији.⁴⁵

Прочитао сам и приложени ваш говор. Осећао сам особито задовољство што из њега видим вашу силну веру у могућност успеха од рада.

⁴⁴ Говори британских и америчких државника, Лојда Џорџа и Вудроа Вилсона, почетком 1918, у којима су истакли да неће бити промена status quo-а у Европи после рата, односно неког озбиљнијег померања граница, нити да ће рушити Хабзбуршку монархију, деловали су поражавајуће на Љубомира Стојановића. Амерички председник Вилсон само је опрезно додирнуо тешко национално питање у Аустроугарској. Није смео да тражи независност за Чехе и Југословене, јер би у том случају била изгубљена свака нада да би аустријски цар Карло раскинуо савез са Немачком. Лојд Џорџ је говорио да „...енглески народ никада није помишљао на то да распарча немачка племена или раскомада њихову државу или земљу... Не боримо се, пак, ни за то, да уништимо Аустроугарску, нити за то, да Турску лишимо њене престонице или богатих и познатих земаља њених у Малој Азији и Тракији... Исто тако, и ако смо сагласни са председником Вилсоном, да распарчање Аустроугарске није наш ратни циљ, сматрамо, да је немогуће надати се уклањању узрока немира у том крају Европе, који су толико времена угрожавали општи мир, док год се не дадне стварна аутономија на чисто демократским принципима оним аустроугарским народностима, које је одавна желе“ (Драгослав Јанковић, Богдан Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе (I. I–20. XII 1918)*, књ. I, Београд 1964, 12–14, 17–19; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 205–207).

⁴⁵ Мисли на октобарску револуцију у Русији 1917.

Људи с таквом вером и могу једино имати успеха у раду. Продужите, продужите. И ја сам некада тако веровао, изгледало је да сам имао успеха у раду. Али је то све свршено. Или ја нисам умео радити, или је била средина у којој сам радио с другим интенцијама и друкчијим мишљењем. Сад сам сасвим без вере, па и без енергије за рад, и, што је најгоре, изгледа да ми се вера, стара вера, никад више неће ни повратити, па према томе ни воља за рад, јер – као што рекох – без вере у идеју и у њен успех, нема рада.

Знам да вас ово неће обрадовати, али је тако, и ја то не могу изменити.

Јутрос су отпутовали за Крф посланици из Париза после дводневног бављења у Ници. Ја се нисам с њима састајао, и не знам какве су им намере, и шта мисле радити у Скупштини.

Јавите Тадићу да сам добио послате ми признанице о примљеном новцу.

поздрав госпођи и вама од

вашег Љуб(омира) Стојановића

*

Ница 15/28 јула 1918.

Hotel Grimaldi

Драги г. Никола,

Не могу да пропустим ову прилику а да вам се не јавим, и то у сасвим другом расположењу него што сам вам се јавио у последњем писму. Ја сам опет оптимиста као што сам био у претходном писму. Пацифистички говори Вилсонови и Л. Џорџа од јануара ове године јако су ме били депримирали, али је сад постало све друкчије. Више него икад ја сад верујем да ће Аустрија пропасти, и да ће се њени потлачени народи ослободити, дакле да ће нићи Југославија.

Мислим да сте чули да је Америка узела на себе да регрутује, опреми и издржава војску од Америчких Југословена. Србија има да да само официрски кадар. Та ће војска – можда од једно 100000 – бити јамачно на провери идуће године на бојном пољу. Не знам где ће бити упућена: да ли у Солун, или на италијанску границу, или можда у Русију? По моме мишљењу они треба да дођу на италијански фронт и ради лакшег снабдевања и ради ефикаснијег дејства. Отуда би она најлакше и најбрже ушла у своју земљу и ослободила је.

Ако би тако било ви би пре видели своју земљу и своју кућу него ја. Што би знатно допринело правилном и практичном решењу великог проблема нашег унутрашњег уређења, јер нам се не би интозирао наш зликовачки и коруптивни монархистичко-фузионашки режим. Имали би само да водите борбу са домаћим Јојкићима⁴⁶ и Димовићима⁴⁷ (жао ми је за Васиљевића, а за Сршкића⁴⁸ сам увек држао да је домаћи Димовић), а и ми би код нас лакше срушили данашњи неславни и убитачни режим.

Жао ми је што не можемо да се усмено на дугачко и на широко о томе разговарамо. Ако би пошли на југослов. Конгрес у Паризу, који је – видим – одложен, радо бих се с вама овде видео бар на дан-два, јер је апсолутно

⁴⁶ Није јасно о ком Јојкићу је реч.

⁴⁷ У Сарајеву је од 7. до 11. XI 1907. била одржана митровданска народна скупштина српских првака Босне и Херцеговине, из чијег рада је произишла *Сарајевска резолуција*. На основу одредаба резолуције једно време у БиХ је радила Српска народна организација, али је за време рада босанског сабора дошло до стварања неколико засебних српских група, међу којима и групе око листа „Истна“, на чијем челу је био Србин Данило Димовић. Саборска група, око Димовића окупљена, водила је опортунистичку политику према аустроугарским властима (Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и Сабори*, Београд 1937, 289–294).

⁴⁸ Милан Сршкић (1880–1937), српски политичар из Босне и Херцеговине, борац за српске привилегије у БиХ под аустријском управом, после Првог светског рата члан Радикалне странке и присталица Николе Пашића и његових концепција југословенске државе.

немогуће такво важно и крупно питање расправљати преко писама, а изгледа ми да је сад време да се о њему донесу дефинитивне одлуке, и утврди план његова извођења.

Прошле године, пре Крфске конференције сам неколико пута покушавао да о томе говорим с Трумбићем⁴⁹, али је он избегавао да улази у то питање. Сад мислим да је време да се стим буде начисто јер онај ће имати највише изгледа на успех код кога буду унапред сређена сва питања, који зна шта хоће и како ће то извести.

поздравите љубазно госпођу

Ваш Љуб(омир) Стојановић

⁴⁹ Анте Трумбић (1864–1938), хрватски политичар, студирао права у Загребу, Бечу и Грацу, докторирао у Грацу 1890. Члан југословенског одбора од његовог оснивања, учествовао је у стварању југословенске државе. У уједињеној југословенској држави био је присталица федеративног унутрашњег уређења.

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

Pål Kolstø (ed)

Media Discourse and the Yugoslav Conflicts,
Burlington: Ashgate, 2009, 270 pp.

The media accompanied the Yugoslav crisis from its very beginning. Often, the media and public worked together in order to create stories that blamed the ‘Other’ for the Yugoslav crisis. This proved to be the case primarily when the conflict turned into wars of succession and when the media gained a remarkable role to influence decision-making processes. As warned by Pål Kolstø, editor of the book, ‘politicians may become prisoners of the images and perceptions they have conjured up’ (p. 2). However, academics continue to examine major concerns in regard to media involvement in the Yugoslav wars and, accordingly, this book presents a collection of papers which analyze mass-media activism, the capacity to influence public opinion and/or political elites and encourage war.

Tarik Jusić seeks to address the relationship between media discourse and politics of ethnic conflict. His analysis suggests that this relationship is better understood if examined through two aspects: variables that influence the media’s discourse in conflict (environmental aspects, the nature of the media, the nature of the audience) and effects the media have on the development of conflict (shaping the discursive framework, influencing political actors, challenging the public debate). By offering insightful points about these variables and their relevance during the Yugoslav wars, Jusić concludes: ‘The link and interactions between the media discourse and conflict are complex and bidirectional’ (p. 37).

Chapter Two focuses on televisual construction of collective identities. Sabina Mihelj, Vroanika Bajt and Miloš Pankov talk about identity construction as a process that marginalizes and excludes the ‘Other’ (p. 41). The authors examine television news in Slovenia and Serbia through four case studies. Starting from ‘The Trial of the Four’ in 1988, through ‘The Run-up to the Conflict’ and ‘The Ten-Day War’ in 1991, to ‘International Recognition’ in 1992, TV Ljubljana and TV Belgrade adopted different reporting perspectives which certainly influenced the public as how to perceive the opposite side. While the Slovenian media talked about international recognition, the Serbian media focused on blaming the Slovenes and the West for destroying the Yugoslav federation, thus trying to justify military aggression of the Yugoslav army aimed at preserving the country from disintegration.

The role of Croatian and Serbian press discourses presents an inevitable puzzle when talking about Yugoslav drama. Ivana Djurić and Vladimir Zorić, while comparing Croatian *Večernji list* and *Novi list* and Serbian *Večernje novosti* and *Borba*, show how

each of them presented major events, such as elections in Croatia, Serbian and Croatian referendums, Vukovar battle, Maslenica and Storm operations. Again here, talking about the 'Other' appears as a relevant point for the media discourses. However, the authors approach the problem from the other way around: 'the implicit division between the „good us“ and „bad them“ was rhetorically concealed and supported by two strategic categories that [they] labeled „bad us“ and „good them“' (p. 82).

The fourth paper deals with 'Self' and 'Other' in Kosovo. Nita Luci and Predrag Marković give an overview of the press accounts in Kosovo during the Yugoslav federation and after its collapse. They agree that at the end of the 1980s, 'shifts in the boundaries of „ethnic“ cultural, social and political signification became increasingly visible' (p. 89). This ever bigger division between the Serbs and Kosovo Albanians represented a matter of discontent that the Yugoslav leadership often ignored to address. Following this pattern, the media were divided along solely national and ethnic lines: 'within such processes varying and contested chronologies of „the Kosovo conflict“ emerged as they were constructed in the Albanian language and Serbian language media in Kosovo and Serbia' (p. 103).

Jovo Bakić and Gazela Pudar write about the Yugoslav succession wars. Before analyzing both Yugoslav and Western media and their responses to the Yugoslav wars, the authors point out the importance of *Orientalist*, *Balkanist* and *Occidentalist* approaches in the debate. Thus, it is of crucial importance to understand whether the media reporting had been shaped by one of these three approaches or not. However, demonization of the other side was a persistent feature during the wars: while the Western media talked about the aggression by Milošević's Serbia, Serbian media talked about the Serbs as 'a victim of the powerful and ungrateful USA and EU' (p. 126).

Chapter Six examines media discourse characterizing the relations between Montenegro and Serbia before their separation. Djordje Pavićević and Srdjan Djurović note that this separation did not involve violence and, accordingly, the media activism was rather calm: 'The media in Serbia and Montenegro did not treat the other side as a hostile one, but at worst, as a bad partner who wished to dominate or consciously bring about disharmony' (p. 151). The authors stress the linkage between the politics and media. For them, the political climate and existing circumstances, thus immediate call for separation, did not allow the media to step in and independently encourage hatred – a scenario that might have provoked conflict.

Michal Sladeček and Amer Džihana are interested in media coverage during the Bosnian conflict. The authors analyze three important events: referendum on independence of Bosnia-Herzegovina in 1992, signing of the Dayton Peace Agreement in 1995 and negotiations on the new constitutional organization of Bosnia-Herzegovina in 2006. Reporting about 'us' and 'others' proved more evident in 1992 and 1995, while in 2006 ethnic intolerance was less obvious regardless of the political discourse which continued to benefit from 'us' and 'them'. In the authors' view, 'the other side was no longer described as criminal, but was considered responsible for the committed crimes and the political crisis, as well as for obstructing change and wanting to dominate' (p. 172).

Media discourse in Macedonia is what Zhidas Daskalovski addresses. The Albanian insurgent unit named National Liberation Army (NLA) threatened Macedonian stability in 2001. Daskalovski examines the relationship between the media and conflict

presented in Macedonian *Vest*, *Dnevnik* and *Utrinski Vestnik* and Albanian *Flaka* and *Fakti*. While arguing that 'the media in the two languages reported differently on specific high-tension events during the conflict (p. 186), the post-conflict period marked a different trend: rhetoric about 'self' and 'other' diminished remarkably. The neutralization of the ethical component in the media meant that both the Macedonian and Albanian media passed their test in regard to the 'Other'.

Chapter Nine analyzes the operation 'Storm' in the Croatian and Serbian press. Here, Gordana Djerić notes that the two publics had absolutely different understandings about the operation due to the media reporting (p. 198). The silence that accompanied the operation contributed to the overall perception about the event, which in the end, is celebrated as Victory Day in Croatia, whereas in Serbia the operation will remain associated with the killing of civilians. Understandably, discourses about 'us' and 'them' here prove inevitable. However, incomplete understanding of the event and recognition of its consequences have largely contributed to the ever present antagonism between the two parties.

The final paper, written by Nedin Mutić, focuses on 'self' and 'other' in Balkan war cinema. He notes that cinema provided space for distinctions between 'self-other, Bosnian-Serb, peace-war, Balkan-West, active-passive and comedy-tragedy' (p. 219). Nevertheless, different directors adopted different standpoints about 'us' and 'them'. Mutić's detailed analysis includes *Pretty Village*, *Pretty Flames*, *No Man's Land*, *The Red Colored Grey Track*, *Grbavica: The Land of My Dreams*, etc. All these films inspire continuous debate: 'By watching films such as these one witnesses and experiences alternative reality where self and other, and the war between them, require continued reinterpretation' (p. 233).

To conclude, the book's contribution lies in the variety of issues it examines. From the media discourses in Yugoslavia's constituent republics at the time to the current perspectives, the authors offer deep understandings about media activism during the Yugoslav succession wars. While placing the media, public and political leaderships within the Yugoslav context, the authors question what role the media played in encouraging or preventing the deepening of the gap between 'us' and 'them'. The collapse of Yugoslavia was rather violent and the prevailing opinion of the book is that the media should not remain exempted from criticism.

Branislav RADELJIĆ

Department of Politics, Goldsmiths, University of London
London SE14 NW6, UK

Симо Ц. Ћирковић
Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944;
лексикон личности-слика једне забрањене епохе,
Београд 2009, стр. 564

Србија у периоду Другог светског рата једна је од историјских тема које су, осим у научној јавности, увек побуђивале велико интересовање и у широј јавности и политичким структурама. У самој науци, истраживању ове проблематике деценијама се приступало с идеолошких позиција. У том смислу јасно се издвајају две екстремне струје: једна, која је у тумачењима минуле стварности следила очекивања комунистичких власти и друга, ревизионистичка, која се појавила почетком деведесетих година 20. века. Проучавању српске и југословенске историје периода Другог светског рата одређени допринос несумњиво је дала и публицистика. Неприхватљиво је, међутим, што се она често и олако упуштала у арбитражање око значајних проблема о којима ни сама историјска наука није дала коначну реч.

Један од наших познатих публициста је и Симо Ц. Ћирковић (1951, Рума), аутор бројних фељтона и телевизијске серије о старом Београду. Премда новинар по струци, Ћирковић се више пута опробао и у историографским водама, с променљивим успехом.¹ Последњи резултат његових историографских настојања је лексикон личности: *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*. У књизи је представљено око 2500 личности, а за сваку од њих дате су генералије, подаци о школовању, кратак опис каријере и друштвеног положаја, као и преглед најзначајнијих дела (у случају уметника и научника). Комплетирање биографских чињеница аутор је вршио на основу архивских докумената (поред осталих, коришћени су фондови Историјског архива Београда, Архива Југославије, Архива САНУ, Архива Србије, Архива Правног факултета у Београду) и периодике, а обавио је и мноштво интервјуа са учесницима догађаја и њиховим потомцима (том приликом прегледао је и приватне архиве). Биографије појединих личности обогаћене су фотографијама. У форми прилога дати су персонални састави Комесарске управе Милана Аћимовића, Недићеве владе (са свим персоналним променама) и Одбора државне администрације за Србију.

Лексикони личности значајна су историографска дела, на којима се у српској научној историографији интензивно ради. Њихово настајање захтева вишегодишње напоре великог броја стручњака, чији рад обично координирају признати научни ауторитети. Највећи такав подухват код нас представља *Српски биографски речник* Матице српске, под уредништвом академика Чедомира Попова, с прва четири објављена тома (од слова А до слова К) на којима је ангажовано више стотина стручњака различитог профила.² Треба поменути и *Енциклопедију српске историографије*, такође резултат тимског рада великог броја историчара, на челу

¹ Simo C. Ćirković, *Marsejski krst kralja Aleksandra*, Beograd 1994; Simo C. Ćirković, *Knjaz Mihailo Obrenović*, Beograd 1997; Simo C. Ćirković, *Balkanski atentati*, Beograd 2004; Симо Ц. Ћирковић, *Патрицији и пустилови*, Београд, 2008.

² *Српски биографски речник 1–4*, Нови Сад, 2004–2009. Част да буде један од сарадника на овом пројекту указана је и нашем аутору Сими Ц. Ћирковићу.

са академиком Симом Ћирковићем и проф. Радетом Михаљчићем.³ И око пројекта *Сто најзнаменитијих Срба* били су окупљени истакнути научници. Он представља добар пример успешног издавачког подухвата (који се може сврстати у лексикографију) покренутог од интелектуалаца који не долазе из највиших институција науке и културе (Српска академија науке и уметности, Матица српска, универзитети, научни институти).⁴ Због сложености таквих научних пројеката изузетно ретко се дешава да се један аутор упусти у самостално писање речника историјских личности или појмова.⁵

Симо Ц. Ћирковић, међутим, одважио се на самостално састављање лексикона: иако лаик, а не експерт који иза себе има велико искуство у изучавању епохе Другог светског рата и једини који би имао права да се тог посла прихвати без помоћи колега, овај пројекат изнео је ослањајући се само на сопствене снаге. Мада је то напор вредан поштовања, управо из њега су произашли сви, многобројни, недостаци Ћирковићевог дела.

Критичко сагледавање Ћирковићевог дела почиње од самог наслова који је споран, јер синтагма „Недићева Србија“ у науци није прихваћена нити дефинисана и оставља простор за бројна политичка и идеолошка тумачења.⁶ Познато је да се синтагма „Недићева Србија“ заиста користи, али у колоквијалном говору и да је постепено увођена (наметана) у употребу, најчешће у дневнополитичком, ненаучном контексту. Она нема универзално прихваћено значење у науци, што ауторе обавезује да је не користе осим изузетно и да је у том случају теоријски одреде. Симо Ц. Ћирковић то није учинио, чиме је оставио огроман простор за индивидуална тумачења. У чисто административном смислу, под Недићевом Србијом може се подразумевати територија над којом је Влада народног спаса имала јурисдикцију (данашња централна Србија без југоисточних делова, са Банатом и северним Косовом под самоуправом Немаца). Осим те не постоји друга, прецизнија дефиниција. Ипак, на ту синтагму наилази се у литератури насталој на трагу одређених идеолошких интерпретација прошлости. Под њом се у интерпретацији заграничне историографије подразумева онај националистички део Србије (ни четнички ни партизански), који представљају истакнути појединци који се тобоже нису

³ *Енциклопедија српске историографије*, Београд, 1997.

⁴ *100 најзнаменитијих Срба*, приређивач Звонимир Костић, Београд 2001.

⁵ Принцип колективног писања лексикографских дела под руководством искусних научника на Западу је уобичајена пракса (најилустративнији примери овог начина израде лексикона су *The Oxford classical dictionary* и *The Oxford medieval dictionary*). И у нашем суседству, у Хрватској, ради се на исти начин, па је 1997. године објављен лексикон личности *Тко је тко у НДХ – Хрватска 1941–1945. год* у коме је представљена 1121 личност, а који је саставила група од преко 40 сарадника, научника и експерата из више области, књижевника и публициста. Загреб је објавио почевши 1983. године и више томова општег биографског речника (*Hrvatski biografski leksikon*).

⁶ Узевши у обзир да је у Загребу пре десетак година објављен лексикон *Тко је тко у НДХ – Хрватска 1941–1945*, постоји извесна вероватноћа да је та књига Ћирковића подстакла да исту епоху на сличан начин обради код нас, тим пре што је хрватски лексикон наишао на велику медијску пажњу и доживео реиздања. Ова форма публикација има релативно дугу историју на југословенском простору (*Ко је ко у Југославији* 1928, 1957, 1970; *Ко је ко у Србији* 1991, 1991; *Ко је ко у Црној Гори*, 1993; *Ко је ко – pisci из Југославије*, 1994; итд).

повели за страним интересима (британским и совјетским), већ су се жртвовали за опстанак српског народа.⁷ Социјалистичка историографија и њени и данас активни реликти су, с друге стране, и даље склони да посматрају Недића и његову управу као идеолошког и класног непријатеља, па у складу с тим и карактер његовог режима као квислиншку, а су активност као издајничку.⁸

Проблем одређења појма „Недићева Србија“ има додатну димензију у случају Ђирковићеве публикације, јер се рефлектује на избор представљених личности. Не треба посебно истицати да су селекција личности и критеријуми по којима се она врши од највећег значаја када је реч о лексиконима, па је један од најважнијих задатака аутора (или групе аутора) да јасно дефинише критеријум селекције и да их се придржава.⁹ Ђирковић, међутим, није навео мерила према којима се одређивао, нити се она могу утврдити унутрашњом критиком објављеног материјала. Многе личности обухваћене лексиконом немају никакве везе с генералом Миланом Недићем нити његовом владом за време окупације, као ни директних веза са Србијом у окупационом раздобљу. Међу најилустративније примере спадају Андрија Хебранг и Џафер Дева, који нису имали апсолутно никаквих додирних тачака са Србијом у периоду 1941–1944, као ни Светозар Вукмановић Темпо и Милован Ђилас, који нису били директно укључени у акције у Србији (за разлику од, нпр, Александра Ранковића). Њихов контакт са Србијом, ако бисмо баш хтели да га нађемо, био је само индиректан и своди се на то што су они били идеолошки

⁷ Лик генерала Недића виђен је од стране представника заграничне историографије, готово без изузетака, као мученички, а његов чин формирања владе под окупацијом као свесна лична жртва. Најопширније се тим питањем баве Станислав Краков (*Генерал Милан Недић*, I-II, више издања), Ђоко Слјепчевић (*Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен 1970) и Бошко Н. Костић (*Истина о Милану Недићу*, Београд 2009). Најновији осврт на Недића и природу његове колаборације дао је Бојан Б. Димитријевић у својој монографији *Војска Недићеве Србије*, у којој је Недићев случај окарактерисао као пример колаборације из нужде (Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд, 2011, стр. 459).

⁸ На овим позицијама већ се деценијама налазе Милан Борковић, Бранислав Божовић и Тодор Куљић. Проф. др Тодор Куљић у последње време активно ставља питање историјске улоге генерала Недића и његове владе у дневно-политички контекст, истичући да је свако настојање за рехабилитацијом Недића (или представљање његовог лика и дела макар у делимично позитивном контексту) „анти-антифашизам“, тј. негација антифашистичких вредности (Т. Куљић, *Употреба квислинга у данашњој Србији*, Зборник радова „Ослобођење Београда 1944. године“, Београд, 2010, стр. 553–562). Око питања судске рехабилитације генерала Недића негативно се изјаснио и проф. др Ђорђе Станковић, у новинском тексту *Острашћени историографски ревизионизам* (Политика, 04.07.2008), означивши *Недићеву Србију* као једну од „најквислиншкијих држава“.

⁹ Дobar пример јасног дефинисања критеријума пружа *Српски биографски речник* у коме је истакнуто да су у речник ушле „оне личности које су по свом друштвеном, политичком и стручном положају, као и по значају функције које су заузеле, неизбежно морале да добију место“, затим „личности чије су стваралачке биографије избориле простор међу најзаслужнијим креаторима српске историје“ и „странци (несрби) који су својим креативним, али и разорним учинком утицали на токове српске историје“ (*Српски биографски речник I*, Нови Сад, 2004, 12). И у лексикону *Тко је тко у НДХ* уредништво је у предговору навело да су изабране водеће личности политичког и државног врха НДХ, истакнути јавни и културни радници, и истакнути противници и жртве усташког режима у ратном периоду (*Тко је тко у НДХ – Хрватска 1941–1945. год.*, Загреб, 1997, стр. v-vi).

и војни непријатељи Недићевог режима. Исто важи и за Иву Вејводу, активисту партизанског покрета у Хрватској и послератног дипломату. Тај низ примера може се знатно продужити ако се под синтагмом „Недићева Србија“ подразумева учешће у политичкој делатности или културним активностима у Србији за време окупације, а не само физички боравак на њеној територији. Увођење тог критеријума доводи у питање присуство војводе Петра Бојовића у Ћирковићевом речнику, који је за време окупације био у дубокој старости, потпуно дистанциран од свих политичких и војних дешавања.

У лексикону је представљен и читав низ личности из четничког покрета које се, упркос оружаном сукобљавању са Недићевим војним одредима, на основу личних контаката и заједничког антикомунистичког става ипак могу довести у везу са Недићем и Србијом у време његовог режима.

Аутор је учинио велики напор да обухвати што већи број личности активних у окупираној Србији, међу којима је много прегалаца из сфере уметности: позоришних и филмских радника, музичара, ликовних стваралаца и других уметника. Ипак, направио је и крупне пропусте. Несхватљиво је, на пример, изостављање великог броја професора и сарадника Београдског Универзитета, од којих су многи после рата осуђени на Суду части, удаљени са Универзитета или чак гоњени од стране Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, што несумњиво указује на њихову ангажованост у политичком и јавном животу за време окупације. Међу њима се налазе и Никола Радојчић, Александар Соловјев, Боривоје Тасовац, Чедомир Симић, Боривоје Д. Милојевић, Аћим Марковић, Ксенофон Шаховић, Коста Тодоровић, Јован Димић, Милован Миловановић, Петар Ђурић, Урош Џонић, Тихомир Ј. Марковић, Михајло Градојевић, Милан Т. Луковић, Панта Тутунџић, Гојко Влаинац, Богић Кнежевић, Душан С. Томић и други.¹⁰ Чуђење изазива и чињеница да је Ћирковић дао простор разним ефемерним личностима које уопште нису учествовале у јавном животу окупиране Србије, док није обезбедио место, на пример, академику Јовану Радоњићу, истакнутом историчару.

И док неки научници уопште нису ушли у Ћирковићев лексикон, код сарадника Универзитета под окупацијом, којима је припала част да се нађу на његовим страницама, има извесних материјалних грешака. Па тако се за професора др Радивоја Кашанина (1892–1989) тврди да „није имао контакта са Недићевим апаратом“, иако је учествовао у изради пројеката за Српски цивилни план.¹¹

¹⁰ Набрајање свих професора и сарадника Универзитета који су изостављени из речника и навођење њихових биографија одузело би исувише времена и простора, којим из разумљивих техничких разлога не располажемо. Довољно је истаћи да се др Боривоје Тасовац сматра утемељивачем српске педијатрије, академик Никола Радојчић једним од највећих српских византолога и медијевиста, а Александар Соловјев једним од најистакнутијих међуратних правника и историчара права (*Енциклопедија српске историографије* 607–608; 640–642).

¹¹ Српски цивилно-културни план био је општи план живота зачет у Министранству просвете и вера за време окупације. План је предвиђао низ пројеката које су предложили и разрадили професори и сарадници Универзитета. Никада није спровођен, али су бројни сарадници који су учествовали у његовој изради после рата удаљени са Универзитета (Архив Југославије, Фонд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача /110/, 551-286).

Поред употребе недефинисане синтагме „Недићева Србија“ и проблематичне селекције личности, озбиљан пропуст чини и непостојање уводне студије. Лексикон овог обима, који се бави врло осетљивом и у науци још недовољно истраженом проблематиком, свакако би требало да садржи једну екстензивну уводну студију која би читаоца упознала са основном фактографијом везаном за рат, окупацију, формирање и рад домаћих управних установа, лик и дело генерала Недића.¹² Уместо ње, Ћирковић је на почетку свог дела објавио текст који има функцију предговора или увода и чији је наслов „Недићева Србија: Покушај декодирања историје – корени настанка и корени нестанка“¹³ Текст обилује и другим публицистичким терминима који се иначе не употребљавају у научној историографији. У њему је на свега десетак страна аутор дао површан осврт на Југославију непосредно пре рата и у току њега, при том демонстрирајући одсуство суштинског разумевања проблематике. С доста слободе и врло мало научног утемељења, он је понудио своје виђење ситуације која је претходила априлском слому, означавајући расцеп Радикалне странке и сарадњу пречанских Срба с ХСС-ом као главне узроке осипања снаге српског народа. Ћирковић је дао и прилично субјективне осврте на лик и дело кнеза Павла Карађорђевића и пуч од 27. марта. У тумачењу пуча он противречи самом себи: прво тврди да иза њега стоји „нескривени британски интерес“, а потом да су њиме „откочене све полуге националног поноса“, представљајући официрски пуч као контраст уздржаности кнеза Павла. У једној од наредних реченица, он пуч означава као „последње призивање националне енергије, које је у суштини имало *дилетантско-трагични карактер*“. Априлски слом приписан је издаји, дефетизму и лошем ратном плану (Р-41, који није ни спровођен), док је војна превођ Рајха тек успутно констатована. Личност генерала Недића такође је представљена врло слободно и необјективно, уз обиље вредносних оцена и ненаучних термина. Ћирковић прво истиче да су за појаву генерала Недића одговорне политичке последице Марсељског атентата, што у његовој интерпретацији значи одсуство снажне личности на челу државе. Он је потом Недића, не базирајући се на специфичне прилике у којима је деловала управа на чијем се челу налазио, окараткетерисао као „дириговано оклевало под немачком паском, сужањ Нове Европе“.¹⁴ Даље се Недићу приписује покушај стварања „аристократије сељачког типа“, односно стварање „народњаштва“, које је означено као главни „отпор модернизацијским процесима“.¹⁵

¹² Недостатак уводне студије у методолошком смислу делимично је компензован речником појмова и скраћеница, премда се у овом делу књиге углавном налазе објашњења везана за појмове и организације страног порекла.

¹³ Историја није дигитални уређај или апликативни софтвер, па стога ни не може бити декодирана. Кроз уводни текст, али и ауторову реч захвалности на крају књиге, провејава инсинуација о постојању некакве Недићеве епохе, анатемисаног периода, забрањеног за истраживање, што је конструкција која нема утемељења ни у историјској стварности ни у науци.

¹⁴ «Политичко наслеђе које је Александар I Карађорђевић оставио на плочнику Авеније Канабијер (Марсеј) било је претешко и за кнеза Павла, и за све краљевске политичаре и за старомодни генералитет. Они су произвели Недића, Србију предали Хитлеровом *мачу правде* и *новом нараштају у новој Европи*.» (стр. XIII–XIV).

¹⁵ Поднаслов овог дела уводног текста је *Мајордомусов грех и лелек себра*. Недић је означен као родоначелник (мајордомус) „народњачке“ идеологије. И мајордом (lat. maior domus) и себар су средњовековни термини (притом различитог географског порекла и оригиналног

Ћирковићев лексикон необичан је и по томе што се у знатној мери састоји од цитата из извора и литературе који прожимају текст аутора, а што није примерено тој врсти дела. Пошто цитати захтевају научни апарат коме такође није место у речницима, Ћирковић је истовремено направио две крупне методолошке грешке. Уместо навода и напомена, лексикони могу да садрже списак коришћених извора и литературе, бар оних важнијих, на крају сваке јединице. Али, аутор није нашао за сходно да читаоцима стави на располагање одговарајућу библиографију.¹⁶

Аутор је склон етикетирању и вредносним оценама, при чему његови судови немају упориште у чињеницама и нису засновани на озбиљнијим анализама. Више пута дозволио је себи да се поведе за сензационалистичким наводима у изворима, што се посебно уочава у случају коришћења фонда БдС Историјског архива Београда и друге грађе обавештајног порекла.

Лексикон *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944* нажалост садржи велики број материјалних грешака, чиме се доводи у питање његова употребна вредност. Указаћемо само на неколико запањујућих које непобитно указују на велике пропусте у писању овог дела. Под одредницом Милован Ћилас наведено је да је мајка дотичног комунистичког функционера била учитељица, иако је сам Ћилас у својим мемоарима забележио да је она била неписмена. Историчару и академику Васи Чубриловићу, поред сина који је преминуо у раној младости, дата је и ћерка коју угледни научник никада није имао. Слична грешка почињена је и у случају Драгослава Страњаковића, који је поред сина имао и ћерку али се она у лексикону уопште не спомиње. Кћи Ђорђа Жујовића Гордану, сада монахињу, раније запослену у библиотеци САНУ, Ћирковић је помешао са унуком Николе Радојчића, такође Горданом запосленом у истој установи, па је, вероватно мислећи да се ради о истој особи Гордану Жујовић прогласио за Гордану Радојчић, према супругу кога она никада није имала. Књижевнику Божидару Ковачевићу, између осталог и руководиоцу Архива САНУ, одузео је звање управника те установе, деградирајући га у шефа Архива (иако такво звање не постоји у званичним архивским систематизацијама у Србији) и архивисту. Нејасно је и због чега је аутор одлучио да Делфу Иванић унесе у лексикон као Делфу Мусић, иако је она позната под презименом свог супруга.¹⁷

У целини гледано, вредност лексикона бомбастичног наслова *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944* нажалост врло је мала у научном сагледавању историје

значања којег Ћирковић очигледно није свестан), који ни у ком случају не могу да се употребе у описивању једне особе са половине XX века.

¹⁶ На цитате се наилази и у лексикону Јована С. Радојчића *Срби: Српска Крајина, Славонија, Далмација, Хрватска*; биографски лексикон, Београд 1994 (недавно поново објављеном, у проширеном, тротомном издању које обухвата и Босну и Херцеговину), али се ту ради о јасном методолошком приступу. Као лексикограф-аматер, Радојчић се није упуштао у писање одредница, већ је дословно преносио биографије које је годинама помно трагајући за њима налазио у разним публикацијама. При томе, на крају сваке одреднице, он је коректно навео извор из кога ју је преузео. Свестан недовољне стручности да би давао било каква тумачења, без имало претензиозности, Радојчић је исправно поступио наступивши само као сакупљач. На тај начин, обавио је веома користан посао: и научници и шира јавност сада могу наћи на једном месту податке који су били расути и тешко доступни.

¹⁷ Тим пре што је и сам аутор у тексту истакао да је од удаје користила мужевљево презиме.

Србије у Другом светском рату. Због материјалних грешака и произвољних тумачења, ово свакако није ни књига коју треба препоручити широј јавности. Иако се у белешци о аутору Ћирковић декларише као историограф и лексикограф, а не као историчар, прихватањем изазова да се упусти у писање једног овако сложеног дела он је морао да усвоји макар основне постулате методологије историјске науке (употреба и критика извора, изношење вредносних судова, употреба научне терминологије и сл.).¹⁸ Општи утисак после читања овог лексикона је утисак о ауторској некомпетентности. За жаљење је што смо уместо ризнице поузданих и критички проверених чињеница која ће истраживаче ослободити напорног трагања за биографским подацима разбацаним по великом броју различитих публикација, па чак и у архивској грађи и другим необјављеним изворима, добили књигу која изазива недоумице и захтева пажљиву проверу свих понуђених информација. Ипак, готово је извесно да ће Ћирковићев лексикон скренути пажњу не само лаика, већ и историчара и да ће га они који су међу њима склони површном коришћењу доступне литературе често консултовати. То значи да ће се грешке начињене у овој публикацији преливати у друге и да ће лексикон о личностима „Недићеве Србије“ дати изванредан допринос учвршћивању митске слике прошлости и успоравати покушаје да се о епохи Другог светског рата у Србији коначно проговори језиком науке, непристрасно и објективно. Поражавајућа је и чињеница да је издавање ове публикације у тиражу од 1000 примерака (што је за историографско дело веома респектабилан тираж) финансијски помогло Министарство културе Републике Србије, а да бројне квалитетне научне публикације годинама чекају материјалну помоћ за објављивање.

Александар СТОЈАНОВИЋ

История на народна република Българија. Режимът и обществото, (под обща редакция на Ивайло Знеполски), Институт за изследване на близкото минало, София, 2009.

У Бугарској је 2005. године основан Институт за изследване на близкото минало (Институт за изучавање блиске прошлости) са циљем да подстакне истраживања из савремене бугарске историје. После, условно речено, промена које је донео 10. септембар 1989. године, у Бугарској је до данас објављен велики број књига које су у фокусу имале године, догађаје и проблеме из скоро полувековног периода комунистичког система. Та продукција развијала се у два смера. С једне стране, обухватала је дневнике, сећања, мемоаре, чак и нови жанр – сећања преживелих из логора, која су била штампана у малом тиражу, често као самиздати. Њихова важ-

¹⁸ Избегавајући да се представља као историчар, Ћирковић је покушао да себи, као лаику, да право на слободу у приступу, методологији, изразу и тумачењу, која научницима није дозвољена. Међутим, с обзиром на сложеност проблематике са којом се добровољно ухватио у коштац, не постоје оправдања за ниво нестручности коју је демонстрирао и штету коју је проузроковао у процесу расветљавања историје Србије у периоду Другог светског рата.

ност за историчара огледа се у томе што и поред ограничења која овакав тип извора подразумева, ипак представљају адекватне интерпретације прошлости. С друге, објављена су и многа историографска истраживања која су у центар интересовања стављала обично политичку историју комунистичког периода, конгресе и програме Комунистичке партије Бугарске, борбе у њеном врху, кадровске промене, биографије, индивидуалне судбине... И такве публикације доприносе расветљавању овог периода, али због пристрасности, фрагментарности, носталгије или прикривеног реваншизма који неретко поседују не могу да понуде целовит поглед на прошлост. У многим је период комунизма представљен као део националне историје, као једна од промена у низу промена у бугарској националној историји, чиме је на известан начин режим накнадно добио легитимитет и оправдање, и изједначен са осталим „епизодама“ у националном дискурсу Бугарске. Упоредивањем сазнања из ова два типа продукције стиче се помало шизофрен утисак да су у прошлости Бугарске постојале две паралелане стварности.

Двадесет година после пада комунизма могло би се рећи да су се отвориле нове могућности за проучавање комунистичког периода. Осим већ наведених публикација, историчарима је отварањем партијског и државног архива на увид стављен низ докумената којима ранија историографија није располагала, а није занемарљив ни фактор временске дистанце од самог предмета проучавања. У таквим околностима настала је и *Историја Народне Републике Бугарске*. Режим и друштво, чији се садржај не поклапа до краја са историјом Комунистичке партије Бугарске и доминацијом њеног државног апарата. Свођење једног историјског периода на историју комунистичке партије, упркос чињеници да је партијска структура прожимала државну структуру, садржало би у себи опасност редуковања целокупне слике прошлости. Да би то избегли, аутори ове књиге су, уз истраживања из политичке и економске историје, акценат ставили и на социјалну историју, историју менталитета, интелектуалну историју, историју свакодневног живота... У посткомунистичком периоду источноевропских земаља остале су присутне неке црте наслеђене из комунистичког периода, које се углавном односе на етику рада, грађанске и међуљудске односе, однос према власти... Оне и данас оптерећују историографију. Због свега тога, *Историја Народне Републике Бугарске* отвара проблем дисконтинуитета, за који се у једном делу јавности верује да у политичком и друштвеном животу Бугарске постоји од 1989. године. Основни проблем те књиге могао би се дефинисати као питање: Постоји ли разлика између Народне републике Бугарске и Републике Бугарске? Или, ако је режим у првом случају императивно био означаван као „народни“, где је нестало Народ у другом случају?

У намери да пружи што комплекснију слику прошлости, група аутора ове књиге, била је под двоструким притиском (или искушењем): с једне стране суочили су се с фактографским обогаћивањем (нови подаци прикупљени углавном кроз успомене и усмену историју), а с друге је требало некако превазићи чисту фактографију, што је постигнуто обнављањем методологије и увођењем нових истраживачких инструмената. Чисто догађајна историја превазиђена је ослоном на интердисциплинарност, односно кооперацијом са политикологијом, социологијом, антропологијом, социјалном психологијом, социјалном историјом, историјом менталитета, културном историјом, усменом историјом, биографским методом, микро-

историјом, теоријом текста... Оно што ову књигу издваја из мноштва шаренолике и велике историографске продукције, јесте управо концептуализација фактографије.

Управни савет Института за изучавање блиске прошлости (Ивајло Знеполски, Дмитър Паница и Ленко Ленков), као и његов стручни савет (Цветан Тодоров, Румен Даскалов, Иван Еленков, Георги Господинов, Румен Аврамов, Мартин Иванов, Алексей Калњонски, Даниел Вачков, Александър Везенков, Михаил Груев, Момчил Методијев), сматрали су да је комунистичка прошлост двадесет година после пада режима остала неосмишљена и недовољно истражена, те да комунизам није иживљен као менталитет и да наставља да се репродукује кроз најразличитије форме. У сарадњи са Институтом за отворено друштво, Институт за изучавање блиске прошлости је у оквиру едиције *Минало несвршено*, издао још неколико интересантних наслова: Даниела Колева (съставител), *Върху храстите не падат мълнии. Комунизмът – житейски съдби*; Александър Везенков, *Властовите структури на българската комунистическа партия 1944–1989. г.*; Мартин Иванов, *Реформаторство без реформи. Политическата икономика на българския комунизъм*; Момчил Методијев, *Машина за легитимност. Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава*; Ивајло Знеполски, *Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория*; Михаил Груев, *Алексей Калњонски, Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим*, Даниел Вачков, Мартин Иванов, *Българският външен дџлг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика*; Иван Еленков, *Културният фронт*; Михаил Груев, *Преорани слогове. Колективизација и социјална промяна в Български северозапад 40-е – 50-е години на XX век*; Христо Христов *Империјата на задграничните фирми – създаване, дейност и източване на дружествата с българско учество зад граница 1961 – 2007.*, и Христо Христов, Тодор Живков. Биографија. Књига *Историја Народне Републике Бугарске. Режим и друштво* представља својеврсну компилацију сижеа тих издања.

Историја Народне Републике Бугарске. Режим и друштво садржи седам великих целина: Тоталитаризам – из историје једне незавршене дебате; Политичка природа и политичка историја комунистичког режима (1944–1989); Привредни живот у Народној Републици Бугарској (НРБ) – циљеви, принципи и последице; Политички режим и социјална политика у НРБ; Од „интернационализма“ ка национализму. Комунистички режим, македонско питање и политика према етничким и религиозним групама; Културна политика и културна пракса; Изучавање комунизма: извори, промене, метод.

Прво поглавље посвећено је питању тоталитаризма и у теоретском смислу полазна је основа за разумевање остатка књиге. У оквиру наслова *Тоталитаризам – из историје једне незавршене дебате*, Ивајло Знеполски је најпре пружио кратку историју појаве и употребе појма тоталитаризам, затим се осврнуо на касну употребу овог појма у Бугарској, приказане су класичне теорије тоталитаризма, затим и дебате у којима постоји тенденција изједначавања националсоцијализма и комунизма, разматрано је питање односа постојећих тоталитарних теорија и касног комунизма у земљама Источне Европе, као и питање „обичног комунизма“ који се дефинише као тоталитарно устремљење ка органском друштву. Када се 2001. године појавила антологија теоретских текстова о појму тоталитаризма, коју је

приредио француски историчар италијанског порекла Енцо Траверсо, испоставило се да је било тешко пронаћи текстове из земаља Централне и Источне Европе, који би се на теоретски начин бавили овим питањем. Изузетак су представљали текстови Вацлава Хавела и Цветана Тодорова, али они су тада у својим земљама већ били препознани као западни аутори. Продукција која је произашла из руку тзв. „источно–политичких дисидената“ углавном је имала форму антибијурократског мишљења, налазећи истовремено оправдања за форму „социјализма са људким ликом“ и критикујући режим углавном због ауторитарних деформација и корупције. Таква критика је имала више моралне конотације и ни на који начин, у теоретском смислу, није разматрала природу политичког система (чак ни Вацлав Хавел који је увео у употребу појам „посттоталитаризам“). У историографији се размишљање о тоталитаризму после пада комунизма изместило из антифашистичке у либералну антикомунистичку парадигму. Паралелно са покушајем изједначавања тоталитаризма и комунизма појавио се још један проблем који такву конструкцију ојачава: оно што се сматрало комунистичким тоталитаризмом распало се крајем прошлог века и на тај начин привидно затворило конструкцију која је била отворена кризом започетом крајем XIX века и почетком Првог светског рата. Због тога се тоталитаризам често тумачи као кључ за разумевање читавог XX века, иако се истовремено не може порећи да се човечанство у овом периоду променило на боље, показујући до тада нечувен прогрес готово у свим сферама (технолошкој, материјалној, политичкој, социјалној, културној...). На тај начин један завршени век (или циклус) може да искушава сазнања историографије, која по инерцији у њему покушава да пронађе „опште ствари“, односно да генерализује бесконачно комплексну слику. Свеу том је немали стимуланс дало отварање архива у земљама Источне Европе, али је најважније било отварање оних у Русији.

Разумевање тоталитаризма у европској историографији и друштву не само да је одвојен, већ је и различит проблем од разумевања те речи у Бугарској. Појмови који се на било који начин односе на тоталитаризам недостају у речницима и енциклопедијама НР Бугарске. Тај појам је у бугарској јавности први пут био слободно употребљен после промена 1989. године, али је више био употребљаван као раширена метафора која је изражавала емоционални однос према управо срушеном систему. Његова употреба се продужила све до 1990. године, до дебата које су отпочеле око Округлог стола (3. јануар – 15. мај), током којег је требало направити договор око услова о мирном преласку из једног у други систем. Реч се углавном појављивала у говорима представника реформаторског крила у оквиру комунистичке партије. Иваило Знеполски је приметио да ако се упореди са закључцима до којих је дошао Енцо Траверсо – да се тоталитаризам истовремено може разумети као факт (историјска чињеница), концепт (тоталитарна држава као нови тип државе који не подлеже већ постојећим класификацијама), теорија (као модел власти, установљен посредством упоредне анализе тоталитарних режима) – може се рећи да у Бугарској појам тоталитаризам постоји само као факт, као одређена историјска реалност и пракса која је из ње произашла. Разумевање тог термина у Бугарској додатно компликују дефиниције „уезене са Запада“, које често не одговарају стању земље у којој се посматра, али и питање како треба разумети и дефинисати позни комунизам у Бугарској (и осталим земљама Источне Европе),

јер се позни комунизам разликовао од оног успостављеног одмах после Другог светског рата. Тако да када се у Бугарској данас употребљава појам „тоталитаризам“, и даље не можемо бити сигурни шта тачно мисли онај који ту реч употребљава. Са таквим сазнањем, ипак је учињен, вероватно први у низу, покушај сагледавања прошлости Народне Републике Бугарске.

После првог поглавља, у којем се недвосмислено полази од претпоставке да је комунистички систем у Бугарској био тоталитаран, дат је преглед политичке природе и политичке историје комунистичког режима 1944–1989. године. У оквиру овог поглавља, постоји неколико тематских целина. Тема прве од њих је *Пут комунистичке партије ка власти 1944–1989. године*, аутора Даниела Вачкова; бави се питањем успостављања власти Отачественог фронта, противречностима у врху власти и формирањем опозиције, заоштравањем друштвено – политичких борби у земљи, ликвидирањем опозиције и годинама „чистог стаљинизма“ у Бугарској (1947–1953). *Политички развој партије од 50-их до 80-их година XX века*, приказао је Михаил Груев, обрађујући процес „благог отопљавања“ у бугарском друштву после Стаљинове смрти, Априлски пленум 1956. године и његове последице, успостављење апсолутне власти Тодора Живкова и фракцијских борби и завера током 60-их и 70-их година. Такође је обрађено и питање „Живковљеве конституције“ из 1971. године, нови култ личности партијског лидера и утицај свега тога на друштво (између осталог, сагледан је феномен појаве вицева, музичких трендова, односа према спорту – надасве фудбала, плеса, последица дешавања 1968. године, литературе у којој су упечатљиву новину представљали епиграми и карикатуре, али и партијски одговор на овакве појаве) и, на крају, Горбачовљева „перестројка“, касно бугарско дисидентство и крај Живковљевог режима. Даље, у следећој тематској целини *Једнопартијски систем: БКП и управљање државом*, Александар Взенков је приказао организацију и функционисање БКП, односно, како је изгледала партијска контрола државних институција и руководећа улога БКП. Поглавље се завршава проблемом службе државне безбедности (Момчил Методиев), њеном структуром и задацима које је обављала, обавештајним организацијама, контраобавештајној служби и политичкој полицији, неоперативним институцијама и сваком врстом релације између комунистичке државе и службе државне безбедности.

Треће поглавље посвећено је привреди, односно циљевима, принципима и последицама економских стратегија у НРБ. Економијом комунистичке Бугарске у периоду од 1944–1962. године бавио се Даниел Вачков, обрађујући редом послератну економску кризу и почетак дубоких промена у привреди (1944–1947), совјетизацију бугарске економије (1948–1953) и промене у стаљинистичком привредном моделу, те појаву нових кризних ситуација (1953–1964). *Економију комунистичке Бугарске 1963–1989. године*, обрадио је Мартин Иванов, бавећи се проблемом економских реформи (1963–1968), њеним сурогатима (1968–1976), другом кризом и унутрашњим дугом (1973–1978) и новим економским механизмима (1979–1980). Колективизацију и социјалне промене на бугарском селу од 40-их до 60-их година XX века, као и демографским тенденцијама у послератној Бугарској, бавио се Михаил Груев, стављајући акценат на установљавање совјетског колхозног модела на бугарском селу и омасовљење колективизације, али и на отпор који је овим процесима био пружен на селу, као и последицама омасовљавања. У погледу

демографије, значајан простор је дат питањима демографских промена, природном и механичком прираштају, еманципацији, пронатализму и репродуктивној политици, процесима урбанизације, као и покушају државе да овим процесима управља.

Четврто поглавље носи назив *Политички режим и социјална политика у НРБ*, у оквиру којег су обрађене две теме: „Консензусна диктатура“ и њена друштвена база и „Комунистичка идеологија, друштвена структура и социјалне неједнакости у Бугарској“. У оквиру прве (аутор: Знеполски), пажња је посвећена мистификовању друштвених односа, формирању нове елите и политичкој корупцији као фактору који је утицао на постизање друштвеног консензуса, индивидуалним и групним стратегијама укључивања у тај консензус, социјалној политици „у служби народа“, корумпирању маса, као и правичности и солидарности у комунистичком и капиталистичком типу „државног провиђења“. У оквиру друге теме Петја Кабакијева се бавила питањима дефинисања политичке неједнакости онако како су је видели лидери комунистичке партије, статистичким класификацијама тих неједнакости, питањима постоје ли сиромаштво и средња класа у комунизму, идеолошким конструкцијама друштвених група и њихових доходака и неједнакостима која се не виде из официјелних докумената.

У наредном поглављу Од „интернационализма“ ка национализму. *Комунистички режим, македонско питање и политика према религиозним и етничким групама*, Чавдар Маринов је пошао од пројекта јужнословенске федерације, македонизације у Пиринској области и њеног преиспитивања, бугарско-југословенске полемике око македонског питања током 1960-их и 1980-их година, као и утицаја науке и пропаганде на ова питања. У даљем тексту бави се и националном хомогенизацијом муслимана који говоре бугарски језик – Помака, „присаједињењем“ турског становништва (1944–1984), процесима „Препорода“ и „велике екскурзије“ (1984–1989), као и питањем јединствености социјалистичке нације.

Културном политиком и њеном праксом бавили су се Иван Еленков, Пламен Дојнов и Николај Вуков. Ово поглавље, уз последње, заузима највише простора целокупне књиге (84 стране) и тематски је подељено на три целине: *Културна политика у време комунизма – партијско руководство, идеологија, институционални режими; Социјалистички реализам у литератури и култури НРБ и његове проблематичне алтернативе и Монументалног приказивања комунистичког режима у пропаганди (1944–1989)*. Питања којима су се ови аутори детаљније бавили односе се на административну централизацију државних културних установа и слободних организација интелектуалаца (1944–1947), институционалним формама за управљање културом (1954–1972), Људмилом Живковом и њеном културном политиком, такозваним „другим златним веком“ у бугарској култури, инерцијом која је постојала у културној политици за време Живкова и њеном променом после 1981. године, такође и променама које су се појавиле у културној политици током такозваних „процеса перестројке“ (1987–1989). Знатан простор заузимају теме социјалистичког реализма и његових алтернатива, али и споменика (типови и динамика њихове изградње).

Последње поглавље посвећено је изучавању комунизма, односно изворима, променама и методологији, а подељено је у три веће тематске целине: *Историјска наука у Бугарској у време комунизма: институционална организација и функције*

(Еленков), *Усмена историја и архивска револуција: изучавање блиске прошлости као научни задатак, политички гест и морални дуг* (Даниела Колева) и *Бугарски комунизам у историографији* (Румен Даскалов). У оквиру прве теме, основни проблеми тичу се институција које производе историјско знање, односно њихов развој током целокупног комунистичког периода, политичких пројеката усмерених ка новом исписивању бугарске историје и њихов утицај на институције које производе историјско знање, иницијатива и форми усвајања нових сазнања, сходно политичком контексту. У другој теми акценат је стављен на усмену историју – дефинисање те методологије, посткомунистичке усмене историје и специфичности њених извора, али и начина употребе ових специфичних историјских извора. Последња тематска целина представља приказ основних историографских сижеа из комунистичког периода: Девети септембар, народна демократија (1944–1948), социјализам у развоју, после социјализма о социјализму, демократске промене, Георги Димитров, репресије, бугарски тоталитаризам, описи Живковљевог система у историографији, социјалистичка модернизација...

Књига *Историја Народне Републике Бугарске. Режим и друштво*, домаћој историографији може да понуди доста детаљан увид у савремено разумевање бугарског комунистичког периода, његових институција, механизма власти, друштва, економије, културе... Осим за српску историографију, у којој још поједине теме нису обрађене на начин на који овде јесу, ова књига представља потпунији и тиме другачији поглед на новију историју и у самој Бугарској. Мада је објављена још 2009. године, књига није добила адекватан коментар у оквиру бугарске историографије. Упознавањем са проблематиком бугарског комунизма, односно компаративним изучавањем овог периода, српским историчарима се могу отворити најмање два важна питања. Прво би се могло односити на појам тоталитаризма, јер у Бугарској не постоји дилема око тога да ли је претходни режим био тоталитаран (споран је само степен његове истражености), док у српској историографији постоје дилеме око дефинисања Титовог режима. Без те почетне дефиниције – какав је био југословенски режим, није једноставно разумети многе догађаје, феномене и процесе из историје комунистичке Југославије. Овај проблем у данашњој српској историографији једним делом произилази из другог важног питања које се намеће читањем ове књиге. Наиме, ако се данас комунистички период у Бугарској, посматран из дискурса националне историје, разуме као „само једна од етапа“ у националном развоју Бугарске државе, онда се ту не може повући паралела са српском историографијом. Иако је и данашња српска историографија усмерена на посматрање сопствене прошлости из националног дискурса (што је свакако једним делом последица распада Југославије), она за разлику од Бугарске период од краја Другог светског рата до почетка 90-их не може да посматра као „националну историју“. За разлику од Бугарске, и посматрано из данашње перспективе, српска прошлост имала је „контекст више“ – Југославију. Та чињеница, даље, за разлику од бугарске, у српској историографији отвара питање односа партије према национализму у држави каква је била Југославија, питање да ли је, и у којој мери, и предратна и послератна југословенска држава представљала дисконтинуитет у националном развоју Србије. Наравно, и у случају Бугарске и у случају Србије/Југославије, осим питања постављених у оквиру националног дискурса, недостају

питања koja би ове државе боље описала и тумачила из перспективе балканског, совјетског и европског контекста.

Оливера МАРКОВИЋ

Piter Berk,
Osnovi kulturne istorije,
Clio, Beograd 2010, 199 str.

Britanski istoričar Piter Berk (1937), emeritirani profesor Univerziteta u Kembridžu, jedan je od vodećih stručnjaka za pitanja kulturne istorije i teorijskih problema istorijske nauke. U prevodu Marine Marković, u izdanju izdavačke kuće *Clio*, pojavila se njegova nova knjiga *Osnovi kulturne istorije*, koja je objavljena na engleskom jeziku 2008. godine pod naslovom *What is cultural history?* Ova knjiga priručnog karaktera, predstavlja koristan i pregledan uvod u jednu oblast historiografskih istraživanja, koja je „nekada Pepeljuga među naučnim disciplinama“, doživela „novi procvat sedamdesetih godina XX veka“ (Berk, 5). Od tada zaokuplja pažnju sve većeg broja istraživača, sklonih interdisciplinarnom proučavanju prošlosti i njenom teorijskom mišljenju.

Knjiga se sastoji od šest poglavlja, kratkog zaključka i opširnog pogovora. U *Uvodu* Berk čitaoca upoznaje sa osnovnim problemom: određenjem same discipline. Podsećajući na nemačkog istoričara Karla Lamprehta, koji je 1897. godine postavio pitanje: Šta je kulturna istorija?, bez mnogo ustručavanja Berk kaže: „Na to pitanje još nije sasvim odgovoreno.“ Zašto je tako, donekle je shvatljivo iz autorove napomene da „mnogi danas u svakodnevnom govoru koriste reč 'kultura' tamo gde bi pre dvadeset ili trideset godina govorili o 'društvu'“. (Berk, 7). Drugim rečima, pojam kultura u konceptu kulturne istorije pokriva veoma široko značenijsko polje, čije se granice šire, pa „postaje sve teže reći šta one tačno obuhvataju“. (Berk, 7.) Ono što je ovde takođe važno, to je da se kulturna istorija javlja kao pobuna protiv onih pristupa prošlosti „u kojima je izostavljeno nešto što je istovremeno i neuhvatljivo i važno“. Konačno, uvidom u „cele 'kulture' nudi se lek za savremenu fragmentaciju discipline...“ (Berk, 6).

Pokušavajući da objasni čitaocima koncept kulturne istorije, Berk ukazuje na njenu metodologiju i na njenu totalnost. U metodološkom smislu, kulturna istorija je „tumačenje simbola“, odnosno „tumačenje prošlosti pomoću simbola“. U tom smislu, kaže Berk, „kulturna istorija pantalona, na primer, razlikovala bi se od ekonomske istorije istog predmeta baš kao što bi se kulturna istorija skupštine razlikovala od političke istorije te institucije“.

Ukratko, „kulturna istorija, iako nema suštinu, ima svoju sopstvenu istoriju“ (Berk, 7, 8) i ova Berkova knjiga je svojevrсна istorija kulturne istorije, koja je u različitim okvirima (pre svega nacionalnim) različito imenovana. Tako se u francuskoj historiografiji, na primer, dugo izbegavao pojam kulture, ali se zato koristi pojam civilizacija, koji je zapravo drugačiji, ali i blizak u značenju sa pojmom kultura, kako se ovaj koristi u američkoj ili nemačkoj tradiciji. Ali tematski, francuske studije civilizacije, mentaliteta, kolektivnih predstava i američke studije kulturne istorije, na primer, imaju mnogo toga sličnog i spadaju u jednu naučnu granu, zajedno sa onim što se u Velikoj Britaniji zove studije kulture.

Kulturna istorija svoju pripadnost istorijskoj nauci potvrđuje na pomalo ironičan način. Naime, kao i u svim drugim istorijskim disciplinama, tako i u kulturnoj istoriji mlađe generacije „po pravilu preuveličavaju razliku između sopstvenog pristupa i pristupa svojih očeva i majki, prepuštajući sledećoj generaciji da shvati da su njihovi intelektualni dedovi, ipak, dolazili do nekih vrednih zaključaka“. (Berk, 9). U tom smislu, Berk ističe da kulturna istorija „nije novo otkriće ili izum“ (Berk, 11), pronalazeći njene korene u nemačkoj historiografiji iz osamdesetih godina XVIII veka.

U ovoj knjizi, Berk se bavi istorijom kulturne istorije, koju je podelio na sledeći način: od, okvirno, početka XIX veka pa sve do sredine XX veka trajao je period „klasične kulturne istorije“. Već tridesetih godina XX veka nastupa faza „društvene istorije umetnosti“. Potom je, šezdesetih „otkrivena“ i popularna kultura kao nov i važan tematski krug. Konačno, u najnovije vreme, javlja se „nova kulturna istorija“. Međutim, ova periodizacija je sasvim uslovna i Berk se u svom pristupu drži više tematskog pristupa, očito iz razloga što je ovakva podela sasvim uslovna i što se pojedini periodi preklapaju, kao što se tendencije koje će postati naučni „trend“ jedne epohe razaznaju u dalekim ostvarenjima starije nauke.

U prvom poglavlju, naslovljenom „Velika tradicija“, Berk se osvrnuo na prve pisce kulturne istorije koji su ostavili značajniji trag u historiografiji, a reč je o Jakobu Burkhartu, Johanu Hejzingi, Dž. M. Jangu, Maksu Veberu, Norbertu Elijasu, kao i o manje poznatima poput Ebija Varburga, koji je u kulturnoj istoriji video disciplinu koja izbegava „pograničnu policiju“ između naučnih oblasti. Burkhart i Hejzinga su se bavili umetnošću i, po Berku, razlikovali se od istoričara umetnosti po tome što su se bavili „vezama između različitih umetnosti“, kao i vezama pojedinih umetničkih ostvarenja sa onim što su u hegelovskoj tradiciji nazivali „duhom vremena“. Za njih su umetnička dela bila istorijski izvor za epohu u kojoj su nastajala, a zbog odsustva arhivskih izvora, radovi iz domena kulturne istorije bili su od strane konkurentne rankeovske škole posmatrani kao „amatersko pisanje koje ne doprinosi izgradnji države“ (Berk, 13). Veber je ekonomske teme razmatrao u njihovom društvenom kontekstu, a Elijas se bavio procesom civilizovanja i „društvenim pritiscima da se ostvari samokontrola“. Po izbegavanju velikih sinteza i po sjajnoj analizi detalja ostao je zabeležen Varburg, koji je u svojim radovima istraživao transformacije klasične tradicije, na primerima kao što su slikarske predstave vetra u kosi devojke.

Za cirkulisanje ideja i metoda kulturne istorije posebno je značajno iskustvo sa totalitarnim diktaturama u Evropi, kade je veći broj naučnika iz Nemačke i srednje Evrope, koji su se najviše bavili kulturnom istorijom, emigrirao u Englesku i SAD. Među tim imenima su i Karl Manhajm, Arnold Hauzer, Frederik Antal i mnogi drugi. Berk ovu emigraciju naziva „Velika dijaspora“. Iako je u ovim zemljama i ranije postojalo interesovanje za istraživanje odnosa kulture i društva, predstavnici ove „Velike dijaspore“ dali su istraživanjima novi impuls, uglavnom inspirisan marksističkim pristupom. U toj paradigmi stvarao je i Edvard Tompson, jedan od najznačajnijih britanskih istoričara u 20. veku, naročito u domenu popularne kulture, koja postaje sfera interesovanja istoričara od šezdesetih godina 20. veka, iako daleke korene ima još u nemačkoj historiografiji 18. stoleća.

U poglavlju „Problemi kulturne istorije“ Berk se ponovo vartio na „klasike“ (Hujzinga, Burkhart), koji su često bili optuživani za „impresionistički pristup“ u istra-

živanju prošlosti, tj. proizvoljnu selektivnost i isto takve generalizacije. Međutim, način da se to prevaziđe u savremenoj kulturnoj istoriji su metode analize sadržaja i kliometrijska metoda poznata kao „serijalna istorija“, koje otklanjaju u značajnoj meri subjektivnost autora. Pored toga, kao posebno značajno izdvaja se pitanje hipoteze u kulturnoj istoriji. Ipak, Berk je podsetio i na stav velikog broja istoričara da je kvantitativni pristup „previše mehanički, premalo osetljiv na varijacije da bi sam po sebi bilo šta objasnio“ (Berk, 31).

U ovom poglavlju Berk se posebno bavio marksističkom kulturnom istorijom, ukazujući da je njena osnovna pretpostavka kritika pristupa koji počiva na ideji o „kulturnoj homogenosti“, zanemarujući „sukobe unutar kulture“. Tompson, kao predstavnik marksističke istoriografije, posmatrao je kulturu kao „zbirni pojam“ koji je sklon „da nas usmeri ka preusaglašenim i holističkim utiscima“. Pored toga, i nemački marksist Ernst Bloh smatrao je da je nedopustivo da se ne uvažava fenomen „savremenosti nesavremenog“, koji podrazumeva mestimično postojanje određenih recidiva prošlosti u savremenom dobu, što „podriva staru pretpostavku kulturnog jedinstva jednog doba“. (Berk, str. 33). Ova kritika otvorila je pitanje mogućnosti proučavanja kulture kao celine, bez donošenja pogrešnih pretpostavki o kulturnoj homogenosti. Jedan način rešavanja ovog problema je proučavanje različitih kulturnih tradicija (sekularne, crkvene, vojne itd), što podrazumeva napuštanje holističkog pristupa, a drugi je tretiranje supkultura kao samo delimično međusobno autonomnih. Osim toga, Berk čitaoce upoznaje i sa promenama u značenju samog pojma kultura: od značenja „visoka kultura“ do široke koncepcije koja kulturu shvata kao „kao kompleksnu celinu koja obuhvata znanje, stavove, umetnost, pouke, pravo, običaje i sve druge sposobnosti ili navike koje je čovek stekao kao član društva“ (E. Tajlor, prema Berku, str. 40).

U trećem poglavlju, „Trenutak istorijske antropologije“, Berk se bavio susretom dve nauke, istorije i antropologije, kao i nastankom simbiotičke discipline istorijske antropologije, odnosno, kako Berk smatra da je prikladnije reći – antropološke istorije. Do tog susreta je došlo još tridesetih godina, ali je on postao naročito plodotvoran od šezdesetih, da bi umnogome obeležio osamdesete i devedesete godine 20. veka. Taj spoj doveo je do „ekspanzije kulture“ (kao pojma i koncepta u istoriografiji), pa Berk zaključuje da je istoriografija na putu „ka kulturnoj istoriji svega i svačega: snova, hrane, osećanja, putovanja, pamćenja, raspoloženja, ispitivanja itd“ (Berk, str. 43). Ta „nova kulturna istorija“, posebno je raširena u SAD, ali je prisutna i u Nemačkoj, Holandiji, čak i Francuskoj, dok se u Engleskoj održava nešto drugačiji koncept – „studije kulture“.

Pažnju istoričara tokom šezdesetih godina 20. veka privukli su antropolozi Marsel Mos, Edvard Evans Pričard, Meri Daglas, Kliford Gerc i Klod Levi Stros. Berk takođe ističe da su neki od prvih zaokreta istorije ka antropologiji stigli iz SSSR-a, pre svega u radovima Arona Gureviča. Mnogi od najznačajnijih radova kulturne istorije nastali su u marksističkoj tradiciji, ali i u određenju prema njoj – pozitivnom ili negativnom. U ovom poglavlju Berk je pisao o različitim antropološkim tradicijama koje su uticale na istoričare i dao primere za svaku od tih tradicija, posebno ističući uticaj Kloiforda Gerca. Veliki uticaj na istraživanja u kulturnoj istoriji ima i model koji je među prvima koristio teoretičar književnosti Kenet Berk, koji je zagovarao „dramski pristup“ kulturi. Gerc se oslanjao upravo na ovaj model „analogije sa dramom“.

U ovom poglavlju Berk se bavio i problemom mikroistorije, koja je omogućila da određene pojave, koje na makroplanu izgledaju kao „ideološka sukobljavanja, kada se posmatraju sa lokalnog stanovišta, dobijaju izgled suparništva ili sukobljavanja interesa“ (Berk, str 61). Treće poglavlje Berk završava predavljanjem koncepata postkolonijalizma (u vezi sa Saidovim orijentalizmom) i feminizma, koji nastaju kao izraz dve „borbe za nezavisnost“.

Četvrto poglavlje, „Nova paradigma?“, posvećeno je konceptu „nove kulturne istorije“, nastalom krajem osamdesetih godina. Berk se u ovom poglavlju bavio najpre idejama četvorice teoretičara (Bahtina, Elijasa, Fukoa i Burdijea, koje su uticale na pravac razvoja nove kulturne istorije, a zatim je ukazao na neke od glavnih tema, grupišući ih u dve podgrupe: prakse (istorija govora, umesto istorije jezika, istorija eksperimenta, umesto istorije naučne teorije i sl.) i predavljanja¹ (istorija pamćenja, tj. kultura sećanja). Drugi deo ovog poglavlja posvećen je materijalnoj kulturi, a treći istoriji tela, koja je sve zastupljenija tema nove kulturne istorije, do mere da se govori o „telesnom zaokretu“ u istraživanju prošlosti. Razume se, reč je o širokom polju istraživanja: od problema reprezentacije tela do istraživanja simboličkih pokreta i njihove socijalne funkcije.

U petom poglavlju „Od predavljanja do konstrukcije“ autor je pisao o preispitivanju nekih postavki nove kulturne istorije, kao što je koncept predavljanja, koji je mogao podrazumevati ideju da slike i tekstovi jednostavno odražavaju stvarnost. Međutim, u mnogim slučajevima ovakva implikacija nije prihvatljiva, pa se u krilu nove kulturne istorije ustanovio koncept konstrukcije, koji svoje daleke uzore takođe nalazi u filozofskoj tradiciji, tj. u poznatoj Šopenhauerovoj tvrdnji: „svet je moja predstava“, u Ničeovoj tvrdnji da ljudi istinu više stvaraju nego što je otkrivaju i konačno Vitgenštajnovoj ništa manje poznatoj maksimi: „Granice mog jezika su granice mog sveta“. (Prema Berku, str 98). Ipak, u svakom prikazu uloge ideje konstrukcije u domenu kulturne istorije od ključnog značaja su dva imena: Mišel Fuko i Mišel de Serto. Fuko je definisao diskurse kao prakse kojima se „sistematski konstruišu predmeti o kojima se govori“ (Prema Berku, str. 100), dok je de Serto ideju razradio u svojoj studiji o svakodnevnom životu u Francuskoj i svakodnevnim praksama „običnih“ Francuza. U ovom poglavlju Berk navodi primere istraživanja koja se tiču konstrukcije klase, pola, zajednice, monarhije, individualnih identiteta.

U okviru ovog poglavlja Berk se bavio i pitanjem posmatranja određenih društvenih praksi kao performansa, svojevrsne metafore koja sublimira određene radnje (pokornost roba ili nadmenost gospodara; razni protokoli; rituali i sl.), kao i uslovljenošću forme tog performansa (ponašanja, rituala i sl) konkretnim društvenim okolnostima (rob se ne ponaša pokorno i kada nije u prisustvu gospodara). Na kraju, autor se kratko bavio i postupkom dekonstrukcije društvenih narativa.

„Šta posle kulturnog zaokreta?“ – pitanje je (ujedno i naslov šestog poglavlja) na koje je autor odgovorio predavljanjem nekoliko mogućih „scenarija“ budućnosti kulturne istorije. Jedna mogućnost je „povratak“ tema vezanih za „visoku kulturu“; druga je tematsko širenje metoda, modela i koncepata dosadašnjih istraživanja na nove teme: kulturna istorija politike, nasilja, emocija ili opažanja; treća je svojevrsna „osveta društvene istorije“, tj. pokušaj da se zaokret „od društvene istorije kulture ka kulturnoj

¹ *Representations* u originalu P. Burke, *What is Cultural History*, Cambridge 2008.

istoriji društva“ (Berk, str. 144) pokrene u suprotnom pravcu. Posebno je zanimljiva ova treća mogućnost, koja proizilazi iz tri glavna problema nove kulturne istorije, a to su definicija kulture, pitanje metoda i opasnost od usitnjavanja. U svakom slučaju od različitih definisanja pojmova kultura i društvo, kao i od njihovog različitog statusa u određivanju prioriteta u pogledu važnosti istraživanja zavisice razvoj istorije kao nauke, odnosno onih trendova u njoj koji teže ka promenama ili inovacijama u okviru postojećih paradigmi.

U vrlo kratkom *Zaključku* Berk iznosi uverenje da nova kulturna istorija svakako mora naići na otpore i preispitivanja njenih metoda i dostignuća, ali da koncept kulturne istorije svakako zauzima značajno mesto u historiografiji. Bez obzira na buduće pravce razvoja ove discipline, autor smatra da svakako ne bi trebalo da se dogodi povratak krutog pozitivizma i *doslovnosti*.

Konačno, u završnom delu knjige (Pogovor: Kulturna istorija u XXI veku) autor se bavio tokovima kulturne istorije u prvoj deceniji XXI veka. U tom periodu posebno su uočljive teme o istoriji tela, nacionalnim identitetima, kao i teme kulturne istorije ideja. Teme koje se bave kulturnim prenosima i preuzimanjima takođe su u fokusu istraživača. U ovaj pogovor autor je uneo i deo o odnosu kulturne istorije i njenih „suseda“: antropologije, istorije umetnosti, istorije književnosti, etnologije, geografije, arheologije, sociologije, pa i biologije i ekologije. Na kraju, Berk kratko upoznaje čitaoca sa donekle suprotstavljenim pojmovima kulturnog kanona, kao skupa kulturnih dostignuća koja se posebno naglašavaju i multikulturalizma kao koegzistencije više ravnopravnih kultura.

Berkov postupak u prikazu razvoja jedne naučne oblasti je karakterističan zbog svoje ilustrativnosti. Berk svaku opštu teorijsku činjenicu ilustruje jednim ili pomoću nekoliko primera, koji pojašnjavaju kako određena teorijska polazišta funkcionišu na polju empirijskih istraživanja. Zbog toga je njegov priručnik istovremeno jedna „živa“ istorija naučne discipline, sa svojim akterima, odnosno piscima kulturne istorije i njihovim knjigama. Posebno je važno Berkovo insistiranje na tome da, kako kaže u uvodu svog priručnika, nove tendencije nisu baš toliko i baš u svemu – nove. Konačno, ovaj priručnik nije udžbenik metodologije istraživanja u kulturnoj istoriji. On je u većoj meri svojevrsni uvid u teme, probleme, ideje i koncepte nego što je metodološki priručnik.

Jedan od problema srpskog prevoda knjige jeste svakako terminološki. Mnogi pojmovi koji imaju status naučnog termina u prevodu na srpski jezik mogu delovati neadekvatno, ali razlog za to nalazi se u jednom važnom problemu historiografije u Srbiji, a to je problem njene naučne terminologije. Tako je, na primer, podnaslov „The invention of invention“ preveden kao „Izmišljenje izmišljanja“, što nije najprihvatljiviji prevod na srpski jezik, ili je barem u fusnoti trebalo objasniti da je reč o pojmu invention (izmišljenje, otkrivanje) kao *terminu* koji označava specifični postupak konstrukcije kulturnih fenomena. (Otkrivanje izmišljenosti, zamišljenosti, čak i – inventovanosti bio bi precizniji prevod, iako ne bi sačuvalao igru reči iz originala). Pošto ovo nije prilika za širu raspravu o problemu naučne terminologije, tek toliko skrećem pažnju čitateljicama i čitaocima da prilikom čitanja ove knjige pojmove kao što su *performansi*, prilike, izmišljanje, predstavljanje, kao i mnoge druge pojmove, shvate kao *naučne termine*.

Srđan MILOŠEVIĆ

Слободан Селинић, Душан Бајагић,
Југославија и свет 1945–1950. Хронологија,
Институт за новију историју Србије, Београд, 2010, 483 стр.

Недовољна истраженост у српској историографији улоге југословенске државе у Хладном рату, његовом току и мноштву процеса које је покренуо, последица које је за собом оставио пошто се завршио, а које се и данас, 2011, осећају, подстакла је групу историчара истраживача окупљених око Катедре за историју Југославије Филозофског факултета у Београду да почетком 2003. започну систематско проучавање овог важног историјског процеса, посебно са југословенске тачке гледишта. Према саопштењу аутора Слободана Селинића и Душана Бајагића, хронологија коју читаоци имају пред собом део је резултата до којег су дошли у проучавању поменутог историографског проблема. Пре њих овом проблематиком најопширније су се бавили Дарко Бакић, Бранко Петрановић, Јадранка Јовановић и Драган Богетић.

Оба аутора раде као истраживачи у Институту за Новију историју Србије у Београду. Слободан Селинић бави се проучавањем друштва социјалистичке Југославије и југословенско-чехословачким односима после Другог светског рата. Његов колега Душан Бајагић проучава јавну управу у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији, као и положај Југославије у међународним односима XX века, с посебним освртом на њену улогу и место у Подунављу и на Балкану у време Хладног рата.

Аутори су хронологију написали на основу извора нађених у Архиву Југославије, Дипломатском архиву министарства спољних послова Србије, Архиву Јосипа Броза Тита, као и проучавањем листова „Политика“, „Борба“ и „Службени лист Југославије“ за дати период југословенске историје. Оно што нису нашли у архивима и штампани аутори су допунили литературом, домаћом и страном – словенске и западне провенијенције, најпре се користећи хронологијама попут: Хронологија револуционарне делатности Јосипа Броза Тита, Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979 (1980), Модерна српска држава 1804–2004, хронологија (2004). У изради дела од велике помоћи били су им радови Дарка Бекића, Бранка Петрановића и Јадранке Јовановић, научника који су били отишли најдетаљније у проучавању улоге Југославије у свету у назначеном периоду. Истраживачи су били у прилици да виде документа којих данас у домаћим архивима нема, или су заштићени као поверљиви.

Хронологија се састоји из предговора аутора, списка скраћеница, основног текста подељеног у шест поглавља по хронолошком принципу, списка извора и литературе. Прво (1944–1945), друго (1946), треће (1947), четврто (1948) и шесто поглавље (1950) обрадио је Слободан Селинић, док је пето поглавље (1949) обрадио Душан Бајагић. Рад је сачињен од 4.000 јединица представљених датумом, насловом и описом, за који су се аутори трудили „да буде што краћи и јаснији и да садржи само најнеопходније податке“. Тако су за 30. XI 1944. навели Де Голову посету Стаљинграду и нагласили да га је „примио председник градског совјета. Говорио је о херојском Стаљинграду и уједињеним савезницима“. Уколико су догађаји били од веће важности и утицаја на историјске процесе, аутори су их оп-

ширније наводили и објашњавали – на пример Кримска конференција од 4. до 11. фебруара 1945. Ипак, ни у оваквим случајевима хронолошке одреднице углавном не премашују једну страну. За догађаје који из разних разлога још нису прецизно датирани ни у светској историографији, аутори су оквирно наводили датум – случај са настанком Труманових дванаест тачака о начелима спољне политике САД октобра 1945. Поједини, мање важни догађаји само су укратко забележени, без опширнијег описа.

Поред политичких, аутори су у хронологију унели и културна и економска дешавања у свету и Југославији. Тако су, између осталог, на нешто више од пола стране забележили и прославу 600 година постојања Карловог универзитета у Прагу од 4. до 10. априла 1948, и указали на истакнуто учешће југословенских културних посленика у одржавању ове знамените прославе у тадашњој Чехословачкој.

Југославија се у року од пет година од стаљинистичке државе у настајању крајем 1944. преобратила у једног од главних критичара совјетског модела комунизма и потражила сопствени пут у социјализам. Написана читко и јасно, хронологија пружа историчарима и широј културној јавности основна обавештења о једном од најбурнијих и веома важних периода у историји друге, социјалистичке Југославије.

Александар ЛУКИЋ

*Драгомир Бонцић,
Универзитет у социјализму:
високо школство у Србији 1950–1960,
Београд, 2010, стр. 550.*

Др Драгомир Бонцић, научни сарадник Института за савремену историју, посветио је свој досадашњи научни опус готово у потпуности високом школству, науци, Београдском универзитету, просвети и школству уопште. Књига која је пред нама његова је до сада најпотпунија обрада ових тема. Настала је као резултат вишегодишњег марљивог и систематског истраживања, проучавања обиља извора (више од 40 архивских фондова, седамдесетак наслова објављених извора, више од 40 наслова штампе и периодике) и стручне литературе (око 200 монографија, брошура и чланака).

Кроз увод и десет глава аутор нас упознаје са историјом високог школства у Србији од краја Другог светског рата до почетка шездесетих година 20. века. Једна за другим ређају се велике истраживачке целине и области: самоуправљање на Универзитету, реформа и децентрализација високог школства педесетих, однос науке и идеологије, југословенска сарадња, наставници, асистенти и студенти. Мада издељена у десет глава, структуру књиге представљају две велике целине: у првом делу су обрађени процеси, установе и политика државе према високом школству, а у другој људи који су чинили високо школство (наставно особље и студенти).

У уводном делу аутор је у кратким цртама, али прегледно и сликовито, представио развој високог школства у првим послератним годинама и друштвене

и политичке услове који су утицали на развој високог школства током педесетих година, полазећи од става да је стање науке и високог школства у Србији било „посебно одређено послератним друштвено-економским и културно-просветним приликама у земљи, као и наслеђеним стањем у овим областима“. У наслеђено стање могу се убројати ратна разарања и неписменост (у Србији је 1948. било 26,7 одсто неписмених старијих од десет година, а у Југославији 33,9 одсто деце узраста од 7 до 14 година није ишло у школу). С друге стране, под утицајем политике државе и КПЈ југословенско друштво доживљавало је корените промене, измењена је социјална структура становништва, смањиван је број пољопривредног становништва, Југославија је била земља великих унутрашњих миграција из села у градове, од почетка педесетих уведено је самоуправљање, наука и култура добиле су нову улогу после Трећег плена ЦК КПЈ 1949, спроведена је децентрализација управљања науком, културом и просветом, чињени су велики напори да се искорени неписменост...

Самоуправљању је морало бити прилагођено и високо школство током педесетих година. У том смислу, Бонцић је истакао значај законских прописа, пре свега Општег закона о универзитетима из 1954. који је почео да се примењује од школске 1954/5. године, показујући како је у пракси изгледало увођење у високо школство „нове тековине социјалистичког друштва – друштвеног управљања“. Описао је ток и начин избора руководећих тела универзитета, раскорак између теорије и жеља власти и стања на факултетима, указао на појаве на које је власт гледала са неодобравањем (на првим студентским изборима гласало је за тадашње прилике недовољних 53 одсто студената, при чему је неважећих листића било чак 4,8 одсто), анализирао је реакције Партије на увођење новог система у високо школство итд. Закључио је да су до октобра 1954. почели да раде сви органи управе Универзитета и факултета по новом закону, што је био почетак друштвеног управљања на универзитету. Аутор указује и на значај доношења републичког Закона и статута факултета 1956, чиме је „систем друштвеног управљања у високом школству био заокружен“. Детаљно и илустративно Драгомир Бонцић је описао и бројне слабости режима студирања које су у другој половини педесетих година довеле до реформе школства: ниска посећеност предавања која је у испитним роковима падала на 10 одсто, слаб успех на испитима, ниска просечна оцена (мало изнад 7), недовољни капацитети (у Београду је средином педесетих било 44.000 студената, а универзитетске зграде су могле да приме 12.000, док је наставника било довољно за 9.740 студената), недовољан број и лош квалитет уџбеника, слабо предзнање дела студената, мали број дипломираних студената (свега четвртина од уписаних), студије је редовно завршавало свега 3–4 одсто студената (у свету 80–85 одсто), дуго студирање (сваки дипломирани студент је студирао 50 одсто дуже него што је било предвиђено), школовање једног факултетски обазованог човека коштало је 70 одсто више него што је било нормално итд. То су били само неки од разлога који су натерали власт да од 1957. почне да спроводи реформу високог школства у циљу скраћења студија, убрзавања школовања, повећања броја висококвалификованих кадрова и измене њихове структуре како би се ускладила са потребама привреде и друштва. Из Бонцићеве књиге видимо да је значајне промене донело и отварање факултета и универзитета ван Београда („деметрополизација“), процес који је узео

маха од друге половине педесетих, одвијајући се паралелно са реформом високог школства. Аутор прати пут који су Нови Сад, Ниш, Крагујевац и Приштина прешли од првих факултета до израстања у универзитетске градове (први факултети у Новом Саду, Филозофски и Пољопривредни, отворени су 1954, а Нови Сад је постао универзитетски град 1960). Описао је наставу у првим годинама постојања факултета у унутрашњости Србије, истоветне проблеме који су је пратили у свим градовима (недостатак простора, питање смештаја и исхране студената, наставних кадрова...), описао студентски политички, друштвени, забавни, спортски, културни и уметнички живот, истакао значај ових високошколских установа за локалне средине, али и високо школство и друштво уопште, показао планове и намере власти, подвукао велику улогу коју је имао Београдски универзитет у оснивању ових факултета итд. На исти начин аутор је пратио и оснивање факултета у Бору, који једини није прерастао у Универзитет.

С обзиром на раздобље које је проучавао, разумљиво је што у целој монографији др Драгомира Бонцића провејава једна тема – однос власти и науке, високог школства и интелектуалаца. Једно поглавље је у потпуности посвећено односу идеологије и науке, с обзиром да је владајућа КПЈ сматрала да наука и настава морају бити засноване на марксизму-лењинизму и да је из партијског центра креирана државна политика према високом школству. Идеолошки и политички владајући систем захтевао је да „политичност“ и „идејност“ буду уткани у основе школе и науке, тј. да настава буде прожета марксизмом-лењинизмом, а да из ње буду одстрањени остаци онога што се сматрало за поражено капиталистичко друштво, културу и науку. Владајуће идеолошке постулате према науци и школству Бонцић упечатљиво показује користећи најзначајније ставове водећих државних функционера или партијских идеолога – Јосипа Броза, Милована Ђиласа, Митре Митровић, Родољуба Чолаковића, али и комуниста у редовима професора и научника – Душана Недељковића, Сенише Станковића и Павла Савића. Са њиховог становишта, објективна наука није постојала, већ су постојале две супротстављене „науке“ – „буржоаска“ и „марксистичка“. Тиме је и „вишевековна достигнућа науке требало пропуштати кроз решето идеолошке, марксистичке критике“. Аутор показује како су оваква схватања пласирана у високошколској настави, од увођења марксизма-лењинизма као обавезног предмета на свим факултетима школске 1948/9, увођења предвојничке обуке, која је после сукоба са ИБ-ом требало да послужи оспособљавању студената и припреми за одбрану земље, преко прожимања градива свих предмета идеолошким садржајима, до увођења још једног предмета диктираног идеолошким и политичким мотивима – Основи друштвених наука. Аутор је посебну пажњу усмерио на рад Идеолошке комисије основане маја 1955. која је имала групу за области науке, културе и уметности, посвећивала пажњу оснивању Института друштвених наука, расправљала о идеолошкој активности на универзитетима, истраживачком раду, настави историје у школама итд. Осим што је прича о овим, као и многим другим настојањима власти да идеолошким упливом успостави контролу над наставним процесом и садржајима на факултетима, Бонцићев рад је и прича о разноврсним проблемима на које је напор власти наилазио: предмет Основи друштвених наука није предаван на свим факултетима, многи студенти су га игнорисали, наставни садржаји нису били усаглашени и уједначени...

Бондић је посебно поглавље посветио и међууниверзитетској и међуфакултетској сарадњи на југословенском нивоу. Опширно пише о различитим видовима сарадње и повезивања југословенских факулета и универзитетских центара: међусобно присуство делегација отварању и почетку рада факултета и универзитета после рата, сарадња по питању организације и садржаја наставе, узајамне посете наставника, држање предавања и курсева, помоћ Београдског универзитета оснивању и раду других факултета и универзитета, усавршавање и специјализација асистената и наставника, размена уџбеника, литературе и информација међу библиотекама факултета, заједничко писање уџбеника за поједине предмете, међуфакултетске и међууниверзитетске конференције, међукатедарски састанци, оснивање Заједнице југословенских универзитета 1957. и слично. Ипак, упркос развијене и свестране сарадње научних центара широм Југославије, пажњу завређује и ауторова запитаност о ефектима ове сарадње, поткрепљена подацима по којима је на југословенским универзитетима гостовање наставника из иностранства било далеко присутније од гостовања наставника из других југословенских градова (аутор наводи податак за 1959. према коме је 10 наставника из Сарајева било у иностранству, а само пет на југословенским универзитетима).

Други део Бондићеве књиге посвећен је наставницима и студентима. Неколико особина намећу се као трајне карактеристике овог периода: пораст броја наставника и студената, стални недостатак наставника и асистената у поређењу са бројем студената и идеолошки и политички уплив у њихов живот... Избор наставника био је подложен идеолошким и политичким, а не само стручним мерилима, па су и борба КПЈ и „реакције“ за утицај међу наставницима и асистентима били увек присутни, уз закључак да Партија није успела до краја да потчини наставни кадар својим захтевима. Ипак, из различитих разлога, удаљавање непожељних наставника је остала константа током целог проучаваног периода: од оних који су стрељани као непријатељи у зиму 1944/45, одлуке Суда части о уклањању 37 наставника 1945, пензионисања 23 наставника јуна 1945, осуђивања на затворске казне политичких противника, уклањања са Универзитета неколико присталица ИБ-а, до чистки на Медицинском факултету (уклоњено је или пензионисано из политичких разлога 20 наставника током прве послератне деценије) и суђења професорима Жујовићу и Страњаковићу 1958. године. Овome треба додати да се неколико наставника после рата није ни вратило на Универзитет из емиграције. Тако је Универзитет у овом периоду из различитих разлога изгубио више стотина наставника и асистената. С друге стране, аутор показује да однос Партије и наставника који нису били политички подобни није био једносмеран процес, да је тај однос био обележен и интеграцијом, компромисима, сарадњом, партијским прагматизмом итд. Бондић је детаљно изложио законску регулативу о избору наставног особља и последице на састав, избор и рад наставника и асистената (реизборност, јавност избора, увођење друштвеног управљања, тј. укључивање лица ван факултета у факултетске органе). Осим политичког надзора и притиска, аутор је истакао и бригу државе за материјални положај наставника и асистената (повишење припадности, награђивања, решавање стамбеног питања, хонорари, додаци). Указао је и на смену генерација професора Београдског универзитета која се одвијала током педесетих година, одлазак са животне и научне сцене научника који су били професори још

од настанка Универзитета 1905. године или су то постали пред Балканске ратове или између светских ратова, и долазак на њихова места генерација асистената и професора који су студије завршили у социјалистичкој Југославији. Један од најмаркантнијих процеса који је обележио развој високог школства педесетих година била је либерализација уписа на факултете. Од 1953. до 1959. овај процес је довео до потпуне либерализације уписа, тј. до могућности да сваки грађанин упише студије, без обзира на претходну школску спрему. Аутор убедљиво показује како се број студената повећавао до граница које су угрожавале нормално одвијање процеса наставе како би био испуњен социјални програм Комунистичке партије да високо образовање буде доступно свим грађанима. Истовремено, скренуо је пажњу и на колебања власти у потрази за моделом уписа студија који би највише ускладио могућности факултета са политиком државе, па чак и на неслагање Јосипа Броза са неким од усвојених предлога. Аутор је показао и какве је последице имала политика либерализације уписа студија: драматично повећање броја студената, прептерећеност факултетских капацитета, социјалне промене у структури студената (већи прилив студената из радничких и сељачких породица), промене у структури студената по струкама (правни и теолошки факултети више нису имали доминантан положај), слабо предзнање дела студената, лоши услови рада, одуговлачење студија (средином педесетих више од четвртине студената Београдског универзитета били су апсолвенти) итд. Из Бонцићевог рада је видљиво и да су студенти били под сталним политичким и идеолошким надзором и притиском КПЈ који је спровођен преко партијских и студентских организација на Универзитету. Ове организације су, осим контроле политичког живота студената, биле задужене и за усмеравање друштвеног, материјалног, спортског, културног и свакодневног живота студената. Аутор реконструира и број студената уклоњених са Универзитета из политичких разлога, број ибеоваца, повратника са Голог отока, кажњених итд. Богат колорит живота и рада студената употпуњују подаци о њиховим часописима, клубовима, недељама медицине, фармације и ветерине, предавањима, курсевима, дискусијама, трибинама итд. Посебан простор Бонцић је посветио животу студената, исхрани, смештају, свакодневним проблемима. Као што факултети у којима су пратили наставу нису имали капацитете довољне за све студенте, тако ни мензе и студентски домови нису могли да приме све којима су били потребни кревет и храна. Слику мензи и домова аутор је убедљиво дочарао описом пренатрпаности домова, соба са илегалцима, нехигијене, туча, лоших услова за учење, недовољно хране... Овакво стање илустровао је многим подацима: крајем четрдесетих хиљаду студената се враћало кући или „лутало“ по Београду и спавало на станцама и у парковима; у домовима је било 20 одсто станара више од капацитета; средином педесетих у домовима је становало мање од 20 одсто српских студената, али за четвртину више од капацитета, док се у мензама хранило 33 одсто високошколаца; 1957. године се у 12 мензи у Београду хранило 11.500 студената, а капацитет је био 6.000, па се храна издавала у пет или шест смена... Аутор дочарава и напор државе да материјално помогне студенте и превазиђе проблеме исхране и смештаја, градећи нове студентске домове и мензе, и стипендирањем студената.

Настала на богатој изворној основи и дугогодишњем истраживачком искуству, монографија др Драгомира Бонцића *Универзитет у социјализму: високо школ-*

ство у Србији 1950–1960. пружа научни одговор на бројна питања из историје једне од веома важних области живота југословенског и српског друштва – високог школства. Бонцићев рад је структурно сложена и тематски вишеслојна прича. Научна интересовања аутора иду до најситнијих детаља из историје високог школства, али, с друге стране, аутор увек има у виду и шири друштвени, идеолошки и политички контекст постојања и рада високошколских установа. Све похвале заслужује успели покушај аутора да осветли бројне и разноврсне појаве из историје високог школства, Београдског универзитета и школства и просвете уопште, чиме је читаоцима пружио целовиту научну обраду ове теме. Посебно истичемо одличну техничку опремљеност књиге и самог текста, велики број прегледних табела које поткрепљују закључке који су изнети у тексту, као и десетине фотографија датих у прилогу на крају књиге којима је Бонцић оживео и читаоцу још више дочарао време о коме пише (фотографије факултета, професора, партијских и државних функционера, детаља из студентског живота и рада професора итд.). Појавом књиге др Драгомира Бонцића српска (југословенска) историографија добила је најцеловитију обраду питања високог школства и историје Београдског универзитета до сада, и то из пера једног младог научника велике истраживачке енергије и савесног односа према историјским изворима и ранијим историографским радовима.

Др Слободан СЕЛИНИЋ

Томас Бургентал,
Дете среће. Сећање дечака који је преживео Аушвиц,
Београдски центар за људска права, Београд, 2010, 175 стр.

Књига Томаса Бургентала, *Дете среће. Сећање дечака који је преживео Аушвиц*¹ судије Међународног суда правде Уједињених нација, која се 2010. године појавила у издању Београдског центра за људска права², по мишљењу самога аутора представила се читалачкој публици неуобичајеним током. Иако је написана на енглеском, књига је први пут објављена на немачком језику.³ Политички, верски или слични разлози могу онемогућити аутора да књигу објави на свом језику и у својој земљи. Томас Бургентал није имао таквих проблема. Издавачи у Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији дуго нису имали разумевања за књигу јер, како су сами истицали, „књиге о холокаусту не пролазе“. С једне старне, Томас Бургентал је морао бити презадовољан јер је парадоксално и иронично „још једна књига“ о холокаусту објављена најпре у Немачкој, где се више недеља задржала на

¹ Thomas Buergethal, *A Lucky Child. A Memoir of Surviving Auschwitz as a Young Boy*, 2nd Edition, 2010, London, Profile Books Ltd, (превод на српски језик др Војин Димитријевић и Јелена Радојковић).

² Издавање књиге су помогли: Balkan Trust for Democracy, The German Marshall Fund of the United States и Compagnia di San Paolo. Издавач је нагласио да „ставови изражени у овој књизи не представљају нужно и ставове Балканског фонда за демократију, немачког Маршаловог фонда САД и њихових партнера“.

³ 2007. године.

листи бестселера, али с друге и разочаран, јер су издавачи са енглеског говорног подручја сматрали да потенцијалним читаоцима више нема ништа да се саопшти о, како истиче сам Бургентал, „једној од највећих трагедија које је доживело човечанство“. Овакве и сличне „процене“ савремених издавача можда су најбољи доказ о нужности предочавања и суочавања читалачке публике са холокаустом који „се не може у потпуности разумети ако се не погледа очима оних који су преживели“, тачније речено очима свакога од оних који су преживели. Истичући појединца, у овом случају дечака који је имао непуних пет година када је Други светски рат почео и непуних једанаест када се завршио, тј. одраслог човека који је сећајући се свога детињства написао: „Порастао сам у логорима, нисам знао за други живот, а једини циљ ми је – из сата у сат, из дана у дан – био да останем жив. Тако ми је мозак радио“, Бургентал избегава да говори „у смислу бројки тј. шест милиона мртвих“ и указује на суштину. Да би се разумела дубока људска трагедија какав је био холокауст, у први план се мора поставити појединачно људско искуство. Само тако приповест добија људско лице, а размере злочина постају јасније.

Као што је истакнуто, Томас Бургентал је судија Међународног суда правде Уједињених нација. Рођен је 11. маја 1934. године у Лубочни, у Чехословачкој. По речима издавача и директора Београдског центра за људска права, проф. др Војина Димитријевића, један је од водећих аутора и активиста у борби за људска права. Био је професор међународног права, декан Правног факултета Америчког универзитета у Вашингтону, члан и председник међународних тела за заштиту људских права (Интерамерички суд за људска права и Комитет за људска права Уједињених нација). Учествовао је у раду бројних комисија и анкетних група које су се бавиле превазилажењем последица масовних злочина и кршења људских права, побољшањем услова живота жртава диктаторских режима. Аутор је већег броја радова из домена правне теорије, од којих је Београдски центар за људска права 1997. године објавио *Међународна људска права у сажетом облику*.

Средином шездесетих година 20. века један од студентских књижевних часописа у Сједињеним Америчким Државама објавио је Бургенталово сећање на Марш смрти из Аушвица. У то време, млади Томас још је осећао страх од смрти. Прогонио га је осећај глади, губитка и неизвесности због одвајања од родитеља. Реаговао је драматично на помисао на ужасе којима је присуствовао. То је вероватно и био један од разлога зашто је „само“ двадесет година после трагичног искустава било немогуће присетити се свега, од родне Лубочне у Чехословачкој до јеврејског сиротишта у Отвоцку у близини Варшаве, поновног сусрета са мајком на железничкој станици у Гетингену, живота у послератној Немачкој и коначног одласка у Америку. Отупети осећања, снизити њихов интензитет био је и по Томасу Бургенталу предуслов за превазилажење прошлости „без озбиљних психичких озледа“. Иако је већина записа о холокаусту написана непосредно по окончању Другог светског рата, посебна вредност Бургенталових сећања лежи у чињеници да су написана дуго после догађаја на које се односе, тј. „мирно“ и „са раздаљине од пола века“. Иако је ауторова намера била да, пре свега, опише како је било бити дете у време холокауста и преживети концентрационе логоре, Бургенталово „накнадно“ сећање несумњиво је имало за циљ да појача утисак на савременике који се суочавају са оживљавањем антисемитизма, који је пратилац сваке расистичке и националистичке идеологије,

али и све чешћим и гласнијим покушајима рехабилитације националсоцијализма, фашизма и идеја о расној супериорности.

Књига *Дете среће. Сећање дечака који је преживео Аушвиц* писана је из угла непосредног и „неискусног“ учесника. Када је са мајком и оцем почео да бежи од нацизма, Томас Бургентал је имао четири године. Када је избио рат, имао је пет. Када је заједно са породицом ограђен у јеврејски гето, напунио је седам. Када је стигао у злогласни Аушвиц, већ му је било десет. Ослобођење је дочекао са једанаест година. Његово животно искуство, у том тренутку, тешко да се могло поредити са искуством већине одраслих и зрелих људи. Када се завршио Други светски рат, Томас Бургентал још увек није знао да чита и пише. Као и свако дете ни он није имао јасне представе о времену. Већине датума Томас се није сећао. Аутор је обавио одређена архивска истраживања⁴ за потребе писања књиге, свестан да сећање трпи од више „подвала којима се проток времена и старост поигравају“. До одређених података дошао је путем Интернета⁵. Због дитанце од шест деценија, одређене тврдње се нису могле проверити. Већина савременика није била међу живима. За многе догађаје из најранијег узраста Бургентал је чуо од својих родитеља и није их лично проживео. Другим речима, књизи Томаса Бургентала недостају заборављена лична имена. Она је по свему судећи препуна нетачних имена, побрканих датума и чињеница, описа догађаја који се нису десили онако како аутор тврди. Ипак, њена непроцењива вредност лежи у њеној перспективи тј. перспективи „преживелог детета“. Управо због тога све материјалне грешке и погрешне интерпретације јесу врлина а не мана ове књиге. Ради се о специфичној врсти историјског извора који отвара читав низ питања на тему како треба проучавати, али и разумети холокауст.

Иако фокусирано на лично сећање и страдање сопствене породице у Другом светском рату, сећање Томаса Бургентала исписује границе Другим светским ратом захваћене Европе и света. Крећући се од Лубочне и Жилине у Словачкој преко „ничје земље“ између Чехословачке и Пољске границе, Варшаве, Сандомјежа, гета у Кјелцу, логора у Аушвицу, Гљивица, Берлина, Оранијенбурга, логора Заксенхаузена, поново Берлина и Бранденбуршке капије, града Сједлица, јеврејског сиротишта у Отвоцку до Гетингена и Њујорка, аутор нас непогрешиво проводи кроз места страдања али и сећања, места надања али и најдубљег понора. Морфологији ратом и ужасима захваћеног света Томас Бургентал својим сећањем додаје анатомију непоновљивог злочина. Крећући се од 1934. или године сопственог рођења до 1951. тј. године коначног одласка у Америку, Бургентал исписује нову хронологију догађаја у 20. веку. Његово потресно сведочанство лишено сваке врсте патоса подсећа читаоце да се ратна драма за многе Европљане захуктала и пре 1. септембра 1939. године. С друге стране, Бургентал подсећа да су први дани по окончању рата за многе који су преживели страхоте злогласних фашистичких логора били подједнако тешки као и они пре тога, јер се слобода на неколико корака од крематоријума није могла чак ни замишљати. Преживети логор било је несвакидашње искуство. Живети после логора за многе је било теже. Иако описује неке од највећих ужаса у историји човечанства, прво сећање када су му „родитељи

⁴ Ког је месеца 1944. дошао у Аушвиц.

⁵ Кад је ослобођен из Заксенхаузена и када је затворен гето у Кјелцу.

рекли да“ морају да напусте „свој хотел“, на пољске сељаке од којих је први пут чуо израз „прљави Јевреји“, образовање гета и масакрирање више од двадесет хиљада људи настањених у Кјелцу, масакр „преостале“ деце из гета у Кјелцу, Аушвиц, марш смрти из Аушвица, дечака ратника извиђачке чете прве дивизије Кођушко, распеће изнад табле у првој основној школи коју је похађао после рата, децу из католичког сиротишта у Пољској која су га гађала камењем, школске планове и програме немачких школа после Другог светског рата, другове и другарице, у књизи Томаса Бургентала нема суза, туге, лешева, измучених, гладних, па чак ни очајних. Његово сведочанство пружа „доказе“ друге врсте, оне за којима чак ни они педантни историчари којима ни један архивски фонд није промакао потајно жуде. Биркенау Томаса Бургентала је место где није видео птицу, дрво или травку. Децембра 1951. године изнад величанственог Кипа слободе не сударају се светлости велеграда. Мрко-црни дим куља из крематоријумских димњака. Томас Бургентал је стигао у Њујорк. Преживевши холокауст могао се сматрати жртвом најбезочнијег вида кршења људских права. „Конечно“ могао је то да осети у костима.

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Bogdan Trifunović,
Život pod okupacijom: čačanski okrug 1915–1918,
Čačak, 2010.

Svakodnevni život se nastavlja uprkos svim okolnostima koje na njega utiču. To ваži i за велике i судбинске историјске догађаје који у потпуности менјају животну искуство читавих генерација. У српској историјској свести мало је догађаја који су имали толику важност као искуство Првог светског рата. Са политичке и војне стране, супротстављање надмоћнијем непријателју и херојска одбрана, затим војни слом и повлачење преживелих борца и Владе у изгнанство, реорганизација и почетак снажног политичког и дипломатског деловања у циљу легитимизације ратних циљева српске државе и, на крају, пробој Солунског фронта, ослобођење и стварање заједнице југословенских народа, догађаји су који и дан-данас у великој мери дефинишу српски национални идентитет и историјску свест. У складу са таквим значајем је и интересовање историчара за проучавање периода Првог светског рата. Многобројни радови су се бавили управо најupečatљивијим и најоčигледнијим чиниоцима учеšћа Србије у рату, притом дајући један сасвим одређен поглед на рат: ишче се његова монументалност и grandioznost и посебно се наглашавају патње српске војске и народа и њихова укупна заслуга у коначној победи сила Антанте. С друге стране, истраживања која су се бавила споредним догађајима и процесима, онима који можда нису били од суштине важности за сам ток рата, али су били део свакодневног живота огромне већине Срба, оних Срба који су остали у окупираној домовини и на својој кожи осећали теšku судбину наменјену поробљеном становништву, била су малобројна и базирана на мемоарској грађи и оскудним објављеним изворима.

Управо приступ у одабору теме истраживања и одлична презентација резултата чини монографију Богдана Трифуновића *Život pod okupacijom: čačanski okrug 1915–1918* значајном и неопходном сваком истраживачу који жели да се боље упозна са животним

prilikama u Srbiji pod okupacijom Austro-Ugarske. Autor Bogdan Trifunović, rodom Čačanin, imao je za cilj da predstavi period okupacije iz perspektive srpske provincije tog doba. Monografska studija, od preko 200 strana, nastala je u sklopu istraživanja za odbranu završnog master rada na Katedri za savremenu istoriju Odeljenja za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, kod mentora profesora Milana Ristovića. Preciznost u određivanju hronološkog, prostornog i, najbitnije, predmetnog okvira istraživanja, omogućila je autoru da se fokusira na analizu specifičnih problema koji su pratili iskustvo života pod okupacijom. Autor se koristio gotovo celokupnom literaturom koja postoji i obrađuje problematiku Srbije u Prvom svetskom ratu, što je dalo solidan temelj za proučavanje primarne građe. Posebno treba istaknuti arhivske fondove Vojnog generalnog guvernera u Srbiji, koji se nalazi u Arhivu Srbije u Beogradu i fond Gradskog poglavarstva u Čačku, koji se nalazi u Istorijskom arhivu Čačka. Osim ovih i drugih neobjavljenih izvora, autor je u svojim istraživanjima pročešljao još mnoge zbirke objavljenog materijala, kako srpskog porekla tako i stranog, zatim mnogobrojne novine i listove koji su izlazili u periodu okupacije i posle, memoare i sećanja savremenika, književna dela koja su za temu imala iskustva iz ratnih godina, a koristio je i fotografije i vizuelne izvore koji su u velikoj meri upotpunili sliku tog perioda.

Jasno određenje teme istraživanja ogleda se u dobroj kompoziciji rada. Autor u uvodnom delu upoznaje čitaoca sa okolnostima okupacije Čačka iz kasne jeseni 1915. godine, vojnim operacijama i povlačenjem srpske vojske iz čačanskog okruga. Sledi prikaz institucionalizacije okupacione uprave kroz opis formiranja Vojnog generalnog guvernera i formiranja njegovih nadležnosti i ingerencija. Proces pacifikacije i ekonomske eksploatacije okupirane teritorije kroz novoformirane institucije autor prati na dva nivoa: prvo na opštem opisujući prilike na celoj teritoriji Srbije, zatim i na lokalnom, navodeći represalije koje su okupatori sprovodili u čačanskom okrugu. U represivne mehanizme koji su imali za cilj povratak reda i mira spadaju i promene imena ulica, ograničavanje slobode kretanja, konfiskacije, internacije, uzimanje talaca i pogubljenja. Bogdan Trifunović prikazuje sve ove mere okupacionih vlasti, ali i reakcije domaćeg stanovništva na njih, sve do oktobra 1918. godine, kada je čačanski okrug oslobođila srpska vojska.

U drugom poglavlju autor se uglavnom bavio strukturnom analizom privrednog života na okupiranoj teritoriji, ali i istraživanjem kako je lokalno stanovništvo doživelo okupaciju. Sa pravom je primećeno da lokalne priče najčešće ostaju ispisane na marginama velikih istorijskih događaja kakav je bio Prvi svetski rat, da je velika istorija progutala malog čoveka. Kada se uzmu u obzir nedovoljna i neadekvatna dosadašnja istraživanja lokalne istorije, poglavlje koje prvenstveno govori o ekonomiji, radu privrednih subjekata, poljoprivrednoj proizvodnji, konfiskacijama, trgovini na crno i svakodnevnoj borbi za preživljavanje, predstavlja možda i najznačajniji deo ove monografije.

Treći i poslednji odeljak govori o posledicama okupacije i privatnom životu stanovništva, sa posebnim osvrtom na katastrofalne demografske posledice okupacije čačanskog okruga i opšti porast mortaliteta u navedenom periodu. Autor dolazi do zaključka da su glad, bolesti i represivne mere austrougarskog okupacionog aparata doveli do toga je Čačak u periodu 1915–1918. ostao gotovo bez 20 odsto stanovništva. Ljude su najviše morili glad zbog nedostatka aktivne radne snage za radove u polju i obaveznog otkupa i bolesti, katastrofalnih higijenskih prilika i nedostatka školovanog lekarskog kadra.

Temeljan istraživački rad i izvanredna analitička interpretacija Bogdana Trifunovića u velikoj meri upotpunjuje naše poznavanje života u Srbiji u mračnom periodu okupacije, otkriva nam do sada nepoznate podatke i slike iz svakodnevice tipične srpske palanke i pripoveda o teškoj sudbini pokorenog stanovništva. Iz svih ovih razloga monografija *Život pod okupacijom: čačanski okrug 1915–1918* predstavlja trajnu naučnu i istraživačku vrednost i putokaz istoričarima kako proučavati i prikazati lokalnu istoriju.

Dejan ZEC

Душан Р. Бајагић,
*Управљање Министарством просвете Краљевине
Срба, Хрвата и Словенаца,
ИНИС, Београд 2009, стр. 542.*

Мр Душан Бајагић, истраживач сарадник Института за Новију историју Србије, бави се истраживањем јавне управе у Краљевини СХС/Југославији и међународним односима Југославије у 20. веку. Монографија *Управљање Министарством просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* настала је на основу магистарског рада *Управљање органима државне управе у плурализму различитих правних система*, одбрањеног на Факултету политичких наука у Београду 2008. године.

Дело је подељено на реч аутора, увод, три поглавља, завршна разматрања, резимее на руском и енглеском језику, списак извора и литературе.

У књизи је представљено управљање Министарством просвете Краљевине СХС, анализирано на основу прописаних законских и подзаконских аката Министарства просвете, који су објављени у службеним гласницима и званичним листовима. Аутор је упоредно анализирао Универзитет Краљевине СХС у Београду и Свеучилиште у Загребу, док су Универза у Љубљани и факултети у Суботици и Скопљу изостављени из анализе, јер су имали исту законску основу као и Универзитет у Београду. Аутор је истраживао период од 1. децембра 1918. до 6. јануара 1929, али је померио хронолошке оквире на период када су донети неки од закона значајних за тему. Бајагић истиче да је истраживање постављено као студија случаја где је акценат стављен на „организацију и функционисање Министарства просвете као органа државне управе Краљевине СХС на примеру виших и високошколских институција у условима плурализма правних система“ и да је у раду примењена дескриптивна квантитативна анализа докумената.

У уводу Бајагић је изнео теоретски концепт рада објашњавајући прво теорију организације, а потом дефинишући главне појмове. Државу, сложени социјално-динамички систем састављен од конгломерата, поставља као организацију која пре свега треба да обезбеђује вршење јавних служби. А управну власт као регулатора друштвених процеса која врши социјалну функцију и један од најважнијих појмова савременог друштва. Нарочито истиче дуализам модерне управе, јер представља инструмент за вршење политичке власти и организацију за вршење делатности од општег интереса.

У првом поглављу *Историјске димензије промена и развоја државне управе код јужнословенских народа* аутор је дао преглед државноправне историје Срба, Хрвата и Словенаца од досељавања на Балкан до стварања Краљевине СХС.

Друго поглавље *Организација Министарства просвете у области вишег и високог школства у Краљевини СХС* посвећено је Министарству просвете у Краљевини. Уставом Краљевине СХС били су прописани општи оквири просвете и надлежности министара, а настава је била државна, обавезна, без уписнине и школарине, иста за целу земљу, у духу народног јединства и верске трпеливости. У посматраном периоду било је укупно 11 министара просвете, али како су се често мењали изостајао је континуитет. Универзитетска настава се одвијала на три универзитета: Универзитет Краљевине СХС у Београду, Свеучилиште Краљевине СХС у Загребу, Универза Краљевине Србов, Хрватов ин Словенцев в Љубљана, Правни факултет у Суботици и Филофски факултет у Скопљу. Београдски универзитет је био аутономан на основу Устава из 1921. и Закона о Универзитету из 1905, док Свеучилишту у Загребу Законом од 6. листопада 1894. није била признавана аутономија. Свеучилиште у Загребу је добило аутономију тек по укидању Покрајинске управе за Хрватску и Славонију (1925–1926). Аутор истиче да је питање аутономије једна од најбитнијих тема, ако не и кључна за разумевање и проучавање јавне управе.

У књизи аутор дескриптивном анализом износи знатан број квантитативних података. Навешћемо, као пример, податке који се тичу броја наставника и студената (за године 1928–1929), као и верску и социјалну структуру студената на нивоу Краљевине (за године 1923–1924). На Свеучилишту и високим школама у Загребу радило је највише наставника – 322 од 747 односно 43,11 одсто. Универзитет у Београду, без факултета у Суботици и Скопљу, био је други центар у земљи по броју наставника – 270 (36,14 одсто) наставника. Са друге стране, Београдски универзитет школовао је највише студената – 6.299 (50,26 одсто) од 12.534 током 1928–1929, док је Загреб имао 4.508 (35,97 одсто) студената. Када је у питању социјална структура студената, аутор наводи да је највише студената водило порекло из породица државних чиновника 2049 (18 одсто), затим земљорадника 1174 (11 одсто), трговаца 1069, занатлија 551, официра и војника 387, рентеријера и пензионера – 304, свештеника 294... Док је верска структура била следећа: 6.967 православци, 3.604 римокатолици, 436 јевреји, 115 муслимани, 60 протестанти. Православни студенти су већином студирала на Београдском универзитету, Правном факултету у Суботици и на Филозофском факултету у Скопљу, док су католици студирали у Загребу и Љубљани. Аутор закључује да су привилегије стицања високог образовања имали Срби, Хрвати, Словенци и донекле Јевреји, док су муслимани Албанци и Турци, Чеси, Словенци, Немци и Мађари били у подређеном положају.

Трећи и главни део књиге односи се на *Организацију и управљање универзитетима у мноштву различитих правних система*. Аутор је прво изложио организацију и управљање Универзитетом у Београду, а потом и Свеучилишта у Загребу. Бајагић је започео одељак оснивањем универзитета у Београду, као и задацима и правима Универзитета и универзитетских власти (ректор, декани факултета, универзитетски савет, универзитетска управа, факултетски савети, универзитетски суд, административно особље, универзитетско веће). Обрадио је и

питања надлежности, функција и деловања министара просвете према Универзитету у Београду, посебно према факултетима Универзитета у Београду. Детаљно је представио наставнике универзитета (редовни професори, ванредни професори, стални доценти, привремени доценти, хонорарни професори, учитељи и помоћно особље), начин њиховог избора и постављања, дужности и права, као и њихова учешћа на међународним конгресима у иностранству. Аутор је део посветио студенатима и испитима. Изложио је и основне податке о факултетима Универзитета у Београду и представио њихову организацију – Филозофски факултет (са семинарима и заводима), Правни факултет, Технички факултет (са три одсека: за грађевинске инжењере, за архитекте, машинске инжењере, електротехничке и инжењере технологе), Медицински факултет, Пољопривредни факултет (са два одсека: пољопривредни и шумарски), Православно богословски факултет (са четири одсека: систематско богословље, историјски одсек, црквено-правни одсек и одсек практичног знања).

Бајагић има сличну структуру и за потпоглавље где је представио организацију и управљање Свеучилиштем у Загребу. У оквиру факултета Свеучилишта и високих школа постојали су: семинари, заводи, просеминари, лабораторије и др, које је оснивала Земаљска влада, односно Покрајинска управа на предлог професорских зборова, односно вијећа факултета. Тако су у периоду који аутор обрађује деловале следеће просветне установе: Мудрословни факултет, Православни и државословни факултет, Богословски факултет, Лијечнички факултет, Господарско-шумарски факултет, Техничка висока школа, Ветеринарска висока школа, Лабораториј Високе школе за трговину и промет, Свеучилишна књижница. Поред организације факултета, Бајагић је обрадио и питања надлежности органа власти и управе Хрватске и Славоније према Свеучилишту и високим школама у Загребу; питања надлежности професорских зборова и Академичког сената на Свеучилишту и професорских вијећа на високим школама. Посветио је мању целину и проблематици стручног кадра и научној и наставној основи на факултетима Свеучилишта и на високим школама у Загребу. Обрадио је тематику испита (појединачни, државни и строги испити) и нешто детаљније у односу на Универзитет у Београду, питања студената – упис редовних и ванредних студената на Свеучилиште и високе школе, науковине на факултетима и високим школама, студенти на одслужењу војног рока, студенти на свеучилишту за време Првог светског рата, права и дужности студената по окончању Првог светског рата и за време аутономије Хрватске и Славоније у Краљевини СХС. На крају је представио рад Свеучилишта по укидању Покрајинске управе за Хрватску и Славонију.

У закључку Бајагић истиче да се плурализам правних система одржао за време Краљевине СХС, јер се органима јавне управе, у овом случају Универзитета, управљало на основу наслеђених прописа. Аутономија Универзитета у Београду се поштовала, док је Свеучилиште у Загребу развијало и под покрајинском аутономијом, што сведочи о постојању покрајинске аутономије на пољу просвете, а и касније као аутономно.

Јелена ПЕТАКОВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on Conferences, Workshops and Symposia

Мр Милан СОВИЉ
Институт за новију историју Србије

Научна конференција: *České, slovenské a československé dějiny* 20. století VI. 22 – 23. března 2011, Hradec Králové, Česká republika

Шести пут по реду у чешком граду Храдец Краловима одржана је конференција „Чешке, словачке и чехословачке историје 20. века“, за коју би могло слободно да се каже да је већ увелико заузела значајно место у академском животу младих чешких и словачких историчара. Кажемо значајно место јер је већина данашњих чешких и словачких историчара млађе генерације бар једном учествовала на поменутој конференцији, а за један број њих радило се о првом учешћу на научним скуповима и првим објављеним радовима. Атмосфера која та два дана влада међу учесницима конференције је такође нешто непроцењиво. Везе успостављене са колегама на другим чешким и словачким универзитетима су свакако веома битне у даљем академском животу сваког појединца.

Као и ранијих година, тако и ове године, организатор конференције био је Историјски институт Филозофског факултета Универзитета Храдец Кралове (Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové). У два дана 22. и 23. марта 2011. године прилику за презентацију својих радова имало је више од 55 историчара. Сва дешавања у оквиру званичног програма, регистрација учесника конференције, предавања, као и свечано отварање и затварање конференције било је у згради Филозофског факултета Универзитета Храдец Кралове.

Радови учесника конференције разврстани су у шест панела, који су одговарали разним аспектима проучавања чешке, словачке и чехословачке историје 20. века, од политичке, друштвене, културне и привредне историје до историографије. Неке од тема које су биле заступљене на конференцији у Храдец Краловима односиле су се на прилике у Чехословачкој између два светска рата, развој појединих привредних грана и предузећа у Чехословачкој, стање у Протекторату Чешка и Моравска у току Другог светског рата, прилике у чехословачкој држави и друштву после 1945. године, као и на везе Чехословачке и других европских држава. Потписник ових редова представио је рад *Jugoslávie jako tranzitní země československé emigrace v letech 1939–1940* (Југославија као транзитна земља за чехословачку

емиграцију 1939–1940. године). После сваког завршеног панела, други учесници конференције, али и публика, имали су прилику да постављају питања предавачима и да кроз дискусију са њима допринесу бољем сагледавању одређене проблематике или да укажу и на другачије погледе у односу на предаваче. Поред радова у оквиру поменутих шест панела, већу пажњу привукао је посебни панел организован на крају првог дана конференције и замишљен као разговор предавача и публике. Радило се о дискусији на тему „Опозиција и отпор у комунистичкој Чехословачкој“, где су своје погледе и ставове са публиком поделила четворица учесника Петр Цајтхамл (Petr Cajthaml), Јан Мерварт (Jan Mervart), Витјеслав Зомер (Vítězslav Sommer) и Ондржеј Војтјеховски (Ondřej Vojtěchovský).

Љубазни домаћини са Историјског института Филозофског факултета Универзитета Храдец Кралове потрудили су се да конференција буде организована професионално и одговорно, а у прилог томе сведочи и најавна објављивања зборника са радовима учесника. Значај конференције у Храдец Краловима је вишеструки, како у погледу упознавања са другим млађим колегама са чешких и словачких универзитета, тако и у погледу презентације радова, којима су учесници конференције желели да пруже нова тумачења већ обрађених тема или да представе теме које су мање или готово у потпуности непознате научној јавности. И као што је један од организатора др Јан Мерварт напоменуо приликом отварања конференције: „Полако, али сигурно се приближавамо првом јубилеју – десетогодишњици научног скупа у Храдец Краловима“, можемо само да похвалимо целу идеју организовања таквог окупљања младих чешких и словачких историчара и да им пожелимо да се „полако, али сигурно“ приближе том јубилеју и да га у сличној атмосфери која је била марта 2011. године прославе!

Мр Милан СОВИЉ

Институт за новију историју Србије

Четврти научни скуп чешких балканолога, Праг, 5. април 2011. године

Филозофски факултет Карловог универзитета у Прагу (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze) био је 5. априла 2011. године, домаћин четвртог по реду научног скупа чешких балканолога. Сарадња која постоји између Филозофског факултета у Прагу и Филозофског факултета Масариковог универзитета у Брну (Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity v Brně) настављена је и ове године, а по свему судећи биће негована и развијана и у наредним. Испред Катедре југословенских и балканистичких студија (Katedra jihoslovanských a balkanistických studií) и Института за светску историју Филозофског факултета Карловог универзитета (Ústav světových dějin FF UK) учествовали су доц Јан Пеликан (Jan Pelikán) и доктори, асистенти и докторанти Филозофског факултета у Прагу Ондржеј Војтјеховски (Ondřej Vojtěchovský), Ондржеј Жила (Ondřej Žila), Елишка Млинарикова (Eliška Mlynáriková), Урош Лазаревић, Пршемисл Винш (Přemysl Vinš) и потписник ових редова. С друге стране, Институт за славистику у Брну (Ústav slavistiky FF MU) представљали су др Вацлав Штјепанек (Václav Štěpánek) и асистенти и докторанти: Алоисие Змешкалова (Aloisie Zmeškalová), Марија Микеска Шупица (Marija Mikeska Šupicová) и Михал Пршибилски (Michal Przybylski).

На почетку скупа представници Катедре југословенских и балканистичких студија и Института за светску историју у Прагу доц Јан Пеликан и Института за славистику у Брну др Вацлав Штјепанек приказали су стање у својим институцијама и шта је све урађено у протеклих годину дана од предходног скупа у Брну, крајем априла 2010. године. Битно је истаћи да је у међувремену дошло до промена у организационом смислу некадашњег Института за славистику и источноевропске студије у Прагу (*Ústav slavistických a východoevropských studií*), који је одлуком Академског сената Филозофског факултета Карловог универзитета подељен на три самосталне научне институције. Тако су од 1. фебруара 2011. године са радом почели Катедра средњоевропских студија (*Katedra středoevropských studií*), Институт источноевропских студија (*Ústav východoevropských studií*) и већ поменута Катедра југословенских и балканистичких студија, чији је шеф постао доц Јан Пеликан. Катедра југословенских и балканистичких студија обухвата југоисточне студије и славистику, са специјализацијом на бугарски, хрватски, македонски, српски и словачки језик, као и на свеопшту и упоредну славистику. Поред позитивних резултата остварених у предходном периоду, доц Пеликан и др Штјепанек су истакли и актуелне проблеме са којима се суочава славистика и балканистика у Прагу и Брну.

Други део скупа протекао је у анализирању и дискутовању о раду доц Пеликана, *Kosovo před brionským plénem. Příspěvek k dějinám Titovy Jugoslávie v letech 1957–1966* (Косово пре Брионског пленума. Прилог историји Титове Југославије 1957–1966). Дуга и исцрпна, али изнад свега корисна полемика потврдила је да је интересовање чешких балканолога и слависта за југословенске просторе велика. На крају скупа, двојица асистената Филозофског факултета у Прагу Пршемисл Винш и Ондржеј Жила представили су своје пројекте докторских радова: Пршемисл Винш, *Cesta do izolace přes Bělehrad, Moskvu a Peking aneb Projekt albánského marxismu-leninismu a jeho proměny* (Пут ка изолацији преко Београда, Москве и Пекинга или Пројекат албанског марксизма-лењинизма и његове промене), односно Ондржеј Жила, *Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1961–2011. Nucená migrace a její prostorové dopady – změna charakteru osídlení krajiny* (Етно-демографске промене Босне и Херцеговине 1961–2011. године. Принудна миграција и њени просторни утицаји – мењање карактера насељених области). Иако се радило само о презентацијама, поново је вођена конструктивна дискусија о поменутих пројектима.

Један општи утисак целог скупа, који је на крају трајао више од четири часа, био је у сваком случају веома позитиван. Показало се, као и приликом ранијих скупова чешких балканолога, да је од изузетне важности одржавање сарадње две битне чешке институције, Филозофских факултета у Прагу и Брну. Размена искуства у проучавању историје, културе, друштва и језика на Балкану је од непроцењиве важности. Четврти скуп чешких балканолога протекао је у једној, можемо слободно рећи неформалној, али врло радној и срдечној атмосфери, с надам да ће следећи скуп у Брну бити у неко скорије време.

Мр Милан СОВИЉ
Институт за новију историју Србије

**Тромесечни студијски боравак у Братислави, Словачка република
(1. 2. 2011 – 30. 4. 2011)**

У оквиру Националног стипендијског програма Словачке републике за подршку мобилности студената, доктораната, високошколских професора и научних радника (Národný štipendijný program Slovenskej republiky na podporu mobility študentov, doktorandov, vysokoškolských učiteľov a výskumných pracovníkov) боравио сам као стипендиста Владе Словачке републике три месеца у Братислави, од 1. фебруара до 30. априла 2011. године. Институт политичких наука Словачке академије наука (Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied) и његови запослени предвођени директором др Мирославом Пекњиком (Miroslav Pekník) и помоћником директора др Норбертом Кметом (Norbert Kmeť) били су моји домаћини у току студијског боравака. Њихова помоћ била ми је веома драгоцене.

Главни разлог боравака у Братислави био је везан за истраживање за докторски рад у три институције: Словачком народном архиву (Slovenský národný archív), Универзитетској библиотеци (Univerzitná knižnica v Bratislave) и у Јозефинској библиотеци у оквиру Музеја Матице словачке у Братислави (Josefínska knižnica – Krajańské múzeum Maticé slovenskej). Детаљна истраживања архивске грађе у Словачком народном архиву спровео сам на фондовима Словачке републике из Другог светског рата, од којих је најважнији фонд Министарства иностраних послова. Ради се о документима о односима Словачке републике и Краљевине Југославије од 1939. до 1941. године, као и о везама Словачке републике и Независне државе Хрватске у периоду од 1941. до 1945. године. У Словачком народном архиву користио сам и литературу, периодику и разне зборнике радова који се налазе на располагању у оквиру архивске библиотеке. У Универзитетској библиотеци, једној од најважнијих библиотека у Братислави, прегледао сам бројну словачку штампу из Другог светског рата. Био сам у прилици да се упознам и са литературом о Словачкој републици у периоду од 1939. до 1945. године. У Јозефинској библиотеци користио сам словачку периодику, која је настала на територији Југославије.

Студијски боравак у Братислави био је веома важан за моје истраживање на докторском раду. У словачким научним круговима мали број историчара се занима за југословенско-словачке, односно хрватско-словачке односе у Другом светском рату, али такво интересовање постоји, као и жеља да се научне везе ојачају и у будућности развијају.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – www.inis@bgd.co.rs

Садржај сајта Института за новију историју Србије редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења (праћена фотографијама) о научном животу Института, као и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.rs

Упутство за предају рукописа

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. **Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради. Сви текстови морају бити праћени апстрактном који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.** Текстови не би требало да буду дужи од 25 страна (1800 знакова по страни), тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), односно седам страна за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у MS Word-у или у неком од програма компатибилних с MS Wordом и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. **Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, кључним речима, резимеима и апстракту величина слова 10, уз једноструки проред.** Текстове приложити у штампаној верзији и на дискети. **Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.**

Прилоге слати на адресу:

Институт за новију историју Србије

Трг Николе Пашића 11

11000 Београд

или електронском поштом на: inis@ptt.rs

Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године, две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад.

Да би рад био прихваћен за штампу потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.

Рецензенти (како страни тако и домаћи), морају имати више научно звање од аутора радова.

Упутства за писање фуснота, напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)

Наслов књиге: *italic* (курзив)

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): курент под наводницима

Назив часописа: *italic* (курзив)

Исто: *italic* (курзив)

н. д.: *italic* (курзив)

Цитирање књиге

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Исто, стр. 44.

Цитирање чланка из часописа, новина, дневних листова

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, *н. д.*, стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, *Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија

„Срби“, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Weба

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu

Напомена: Рукописи достављени редакцији *Токови историје* се не враћају.

Издавач:
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

Технички уредник:
Радмила Здравковић

Рачунски слог и прелом:
Радмила Здравковић

Штампа:
Беокига
Нови Београд, Пеђе Милосављевића 76

Тираж:
300 примерака